

H. Karbi

SARSAP

9(47.925)
f-34

9(47.925)

24 3 1919 NO 2026703

P-34

ՀԱՆՈՒ ՊԱՌՊԻ

«ԺՈՒՌՆԱԷ»-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԹՂԹԱԿԻՑ

ՍԱՐՍԱՓԻ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷԶ

ՆԱՀԱՏԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԻՎԲԻ

Նախարան՝ ՊՐՆ. ԲՕԼ ՏԷՇԱՆԷԼԻ
Անդամ Ֆրանս. Ակադեմիի և Նախագահ երեսփ. Ժողովի

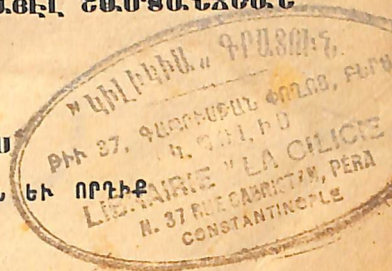
Թարգմանեց՝ ՄԻԲԱՅԷԼ ՀԱՄԱՆԱՅԱՆ

14967

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐ. Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԵՐ

1919

44

1 - MAR 2013

6388

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պրն. Հանրի Պառպի այս հատորը անուանած է՝ «Սարսափի երկրին մէջ»:

Հայաստանի նոր մէկ նահատակութեան պատմութիւնն է անիկա, աւելի դժպիտ քան բոլոր այն միւսները զորս անցուցած է: 1915ի սկիզբը, Թուրքիոյ մէջ երկու միլիոնի հայութիւն մը կար. ատկից հազիւ թէ 900,000ը վերապրած է այսօր: Եւ այս միլիոն մը մարդոց սպանուած ի գլուխ հանուած է անգթութեան ամէնէն ամօթապարտովը: Այս մարդիկը մեռած են, ինչպէս կ'ըսէ Պրն. Պառպի, հաճգրուան առ հաճգրուան. զանոնք ամէնքը մէկ, չեն զրկած խմբական մահացումին. գնդակի բռնուածները ամէնէն նուազ դժբախտները եղած են, որովհետեւ իրենց տառապանքը եղած է Լարճատեւ: Բազմաթիւ հարիւր հազարաւորներ տարագրուած են ու դացած են կազմելու մահուան այդ չարաշուք կարաւանները, որոնց յաւիտենական նախատինքը պիտի կրէ Թուրքիա, Գերմանիոյ զինակիցը. կենդանիի ողբալի երամներ, որոնք գացած են՝ կողոպտուած, սպաննուած, քշուելով իրենց դահիճներուն կողմէ դէպի աքսոր, անօթութիւն կամ կախաղան:

Պրն. Հանրի Պառպի կը նկարագրէ ողբալի գոյութիւնը այս տարագրեալներուն, որոնք անսուղութենէ կը մեռնին, ի զուր օգնութիւն հայցելով և նշաւակ կ'ըլլան բարոյական ու ֆիզիքական յոռեգոյն տառապանքներուն: Տեսած է ան, թափառող մանուկներու խումբեր, տօգոյն ու վախ, ոսկոր մնացած, ի խնդիր իրենց սպաննուած ծնողքներուն և քանդուած գիւղերուն: Կը նկարէ ան չարչարանքի կայանները, որոնք Եփրատ գետի երկայնութեան հաստատուած են, և ուր առանց ապաստանի, գրեթէ առանց սնունդի, ձմեռուան մահացու ցուրտին կամ ամառուան նոյնքան անեղ ջերմութեան

1350 - 2002

ցուցադրուած, այրերն ու կրները կը մեռնին յամբօրէն, գոհունակ աչքին տակ՝ Թուրքին որ անոնց վրայ կը հսկէ: Այս գրքին բոլոր գլուխները ի յայտ կը բերեն եղերական վաւերագրութիւններ: Ամբաստանութեան պաշտօնաթուղթ մըն է ասիկա, ականատես վկայի մը կողմէ կազմուած: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կամ ի Պերլին, կրնան չգմեղանքներ փնտռել, չափազանց շատ անգամներ ի գործ դրուած մէթոտին համաձայն, կրնան յայտարարել թէ սպաննեցին՝ ինքզինքնին պաշտպանելու համար: Բայց ստույգեամբ չպիտի կրնան իրաւունք չահիլ քանի որ Հայերը չեն եղած գրգռիչները. անոնք զոհեր եղած են: Անոնց սպանութիւնը ի գլուխ հանուած է, առաջուրնէ խնամօտ կերպով պատրաստուած ծրարի մը համաձայն. վատանուն գործը կանոնաւորութեամբ մինչև վերջը տարուած է և չէ խնայուած ոչ մէկ քաղաքի, ոչ մէկ գիւղի, ոչ մէկ քնտանիքի. արիւնը հոսած է ամէն ուրեք: Պրն. Պառպիի վկայութիւնը մէկը պիտի ըլլայ անոնցմէ որոնք ամենածանր կերպով պիտի ճնշեն անպարտ այս մեծ ժողովուրդին սպանիչներուն վրայ:

Բնաջնջումը Հայաստանի, ահա՛ թէ ինչ էր վատագի ծրարողիւր կարմիր Սուլթանին, և ահա՛ ինչ որ կ'ուզեն տակաւին երիտասարդ Թուրքերը, որոնք, ազատագրելու համար իրենց երկիրը, լաւագոյն բան մը չգտան, բայց եթէ զայն Գերմանիոյ ճորտը դարձնել: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, քաղաքական վարչութիւնը, իրաւ է, անուն փոխեց, բայց մէթոտները նոյնը մնացին, ինչպէս և մարդիկը, հակառակ այն նոր պիտակին որով խեղկատակօրէն ինքզինքնին մակագրեցին: Թուրք պաշտօնատարը սքանչելիօրէն արժանաւոր մրցորդն է Գերման պաշտօնատարին:

Մին ինչպէս միւսը, ունի նոյն վայրագութիւնը, անձանաչողութիւնը այն բանին որ արդար է և այն բանին որ աղնիւ է: Ինչ որ Թուրքը, քշուելով Գերմանացիէն, Հայաստանի մէջ ըրաւ, Գերմանացին ըրաւ զայն ամէն տեղ:

Հայաստանի նահատակութիւնը, յայտնագրուած քաղաքակիրթ աշխարհին, պէտք է փոխարինուի: Կարելի բան չէ որ անպատիժ մնան այն ոճիրները որոնց երկար ցանկը կուտայ Պրն. Հանոի Պառպի: Աշխարհ չպիտի կրնայ եղածը մոռնալ: Թուրքը, իր կատաղութեանը մէջ, միայն Հայ ժողովրդի հեան մրայ չյարձակեցաւ: Վանայ մէջ գտնուող մեր Փրանսական տոմինիկեան կրօնաւորներն ալ անգլթօրէն կրեցին հարուածը: Մարտինի Հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոսը իր հօտին մէկ մասովը խողխողուեցաւ, և լուր չունինք այն Փրանսացի քահանաներու մասին, որոնք այս վերջին քաղաքին մէջ հաստատուած էին: Գերապայծառ Իսրայէլեան, Խարբերդի Հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոսը, Ուրֆայի և Տիարպէքիի մէջտեղ, աքսորի ճամբուն վրայ խողխողուեցաւ, քահանաներու, կրօնաւորուններու և իրեն ընկերացող խուժին մէկ մասին հետ: Մալաթիայէն՝ գերապայծառ Խաչատուրեանը խեղդամահ ըրած են: Խեղդամահ ըրած են Սղերդի բոլոր քաղղէացի և սուրիացի քահանաները: Սպաննած են ձէզիրէի քաղղէացի և սուրիացի եպիսկոպոսները և Մէտէաի, Սեւակի, Դերեքէի, Վիրանշէիի քահանաները: Մեր կրօնական միաբանութիւններու բոլոր հաստատութիւնները փլցուած կամ աւարի տըրւած են. մասնաւորաբար Վանայ մէջ, Փրանսական տոմինիկեաններու բնակարանը, 1915 ապրիլ և մայիս ամիսներուն, պաշարողութիւններուն իբր ամրոց ծառայած է: Թուրքիա և Գերմանիա պէտք է որ դարմանեն այս բոլոր ոճիրները:

Հայաստանը ազատելով օսմանեան լուծէն, համաձայնականները դաւանած պիտի ըլլան մեծ անօրէնութիւն մը: Իրաւունքը չի կրնար աւելի երկար ատեն չճանչցուած մնալ: Արիւնազանգ այն նահատակութիւններէն յետոյ, զորս կրած է Հայ ազգը, որուն կապուած ենք այնքան յիշատակներով, միւս ճնշուած ազգերուն պէս ինքն ալ պիտի ողջունէ ազատութեան շողարձակ ժամը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ամէնէն զարհուրելի ջարդերը, որոնց յիշատակութիւնը պահած ըլլայ մարդ, չեն մօտենար իսկ այն ջարդերուն, որոնք անգամ մըն ալ անա՛կ կ'արիւնոտեն Հայաստանը, որուն բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջովին, զանգուածոյ զոհը եղած է վայրագ սպանութեանց:

Այս բանին ամօթապարտութիւնը յաւիտենապէս կցուած պիտի ըլլայ, ոճիրին մէջ դաշնակցած, երկու ազգերու պատմութեան, Թուրքերուն և Գերմանացիներուն:

Բայց ի՞նչ է այս Հայաստանը զոր Թուրք բարբարոսութիւնը խողխողումի կրկէսի մը վերածած է այսպէս: Ո՞վ է այս Հայ ժողովուրդ ըսուածը, արդէն այնքան անգամներ փորձի ենթարկուած, և որ վերստին նահատակութեան անօրինակին ենթարկուեցաւ: Ի՞նչ հրէշային ատելութիւն է որ ուղեց ամբողջ ցեղի մը բնաջնջումը: Ի՞նչ դժպիհի քաղաքական դիտաւորութեան մը կը համապատասխանէ այս բնաջնջումը:

Հայաստանը, հեքեաթունակ երկիր մը, ուր այնքան հնադարեան և խորհրդասքօղ աւանդութիւններ իրարու կը շաղապատուին, լեռնոտ մարդ մըն է 24000 քառակուսի քիլոմէթր մակերեսով, որ արեւմտեան Ասիոյ մէջ, Կասպից ծովէն մինչեւ Սեւ ծովու հիւսիսը կը տարածուի, Կովկասն ունենալով՝ իր կռնակը, իբրեւ գլխաւոր յենարան, և որ ամփոփուելով մինչեւ Սուրիական ծոցը կ'իջնէ: Հարաւային մասին մէջ զայն կ'եզերեն Միջագետք և Արաբիոյ անապատները: Պատմական գետ մը, Եփրատը, որուն համար այս վերջին տարի-

ներս ըստեցաւ թէ այնքան արիւն հոսած է որքան ջուր, Հայաստանի մէջ ծնունդ կ'առնէ, ոչ հեռու Կարինէն, Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաքը: Աշխարհիս ամէնէն բարձր գագաթներէն մէկը, Արարատ լեռը, որուն վրայ՝ առաւելը կ'ուզէ որ, տակաւին յաւիտենական սառերու մէջ, կառչած մնացած ըլլայ Նոյի տապանը, այս լեռը, հիւսիսային արեւելեան մասին մէջ, կը բաժնէ Հայաստանը Ռուսիայէն, Պարսկաստանէն և Թուրքիայէն:

Իրականութեան մէջ երեք Հայաստաններ կան, ինչպէս կան երեք Բոյոնիաներ, որովհետեւ երեք կայսրութիւններ իրենց մէջ բաժնած են այս երկիրը, բնակուած քրիստոնեայ ժողովուրդէ մը որ նշանաւոր է իր երկրագործական, առևտրական և մտաւորական ընդունակութիւններովը:

Ռուսական Հայաստանը և Պարսկական Հայաստանը երջանիկ կ'ապրին տիրապետութեանը տակ կառավարութիւններու, հոգատար՝ բարգաւաճութեան մէջ տեսնելու ցեղ մը, որուն յատկութիւնները այդ երկու կայսրութիւններուն համար հարստութեան աղբիւր մը կը կազմեն:

Հայ-թրքական հատուածը սարսափի և մահուան երկիրն է:

Աղատիլ Հայերէն, այս էր արդէն երկար ատենէ ի վեր փափաքը Թուրքիոյ, որ երբէք չէ ունեցած ներքին շփոթութիւններ, ո՛չ ալ երբեք պատերազմի մէջ դասուած է, առանց անոր որ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը ներողամիտ աչքով նայած կամ աւելի յաճախ ինքն իսկ կազմակերպած չըլլայ Հայերու բնաջնջումը:

Անգամ մը որ Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները, Սերպերը, Ռումանացիները, Յոյները և Պուլկարները, իրարու ետեւէ ազատագրուեցան, անգամ մը որ Լիբանանի Քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց համար Ֆրանսա ինքնօրինութիւն մը ձեռք անցուց, երկու ժողովուրդներ շարունակեցին առանձին տառապիլ օսմանեան լուծին դաժան ծան-

րութեանը տակ. այսինքն Հայերը, կորսուած Ասիական Թուրքիոյ հեռաւոր մարզերուն մէջ, ուր արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը կը ներկայացնեն, և Մակեդոնացիները՝ Պալքաններուն մէջ. բայց այս վերջինները աղատագրուեցան իրենց Սլաւ և Յոյն եղբայրներուն կողմէ 1912-1913ին:

Հայաստանի պատմութիւնը զոր վեց դարէ ի վեր Հայուն ուսին կը ճնշէ Թուրք բռնապետութիւնը, ուրիշ բան չէ բայց եթէ երկար և եղերական մարտիրոսագրութիւն մը: Օր մը սակայն, այդ պատմութիւնը յոյսի նշոյլ մը ունեցաւ և կրցաւ հաւատալ թէ ազատութեան արշալոյսը վերջապէս կը ծագէր իր ն համար:

Այդ բանը տեղի կ'ունենար 1878ին, Ռուս և Թուրք պատերազմի ատեն: Ռուս բանակը Հայ ծագումէ զօրավարի մը, Լօրիս Մէլիքօֆի հրամանատարութեան ներքեւ, անցած էր Կովկասի լեռնաշղթան և հասած էր մինչեւ Կարին:

Այդ առիթով, ինքնավարութեան խնդիր մը յարուցուեցաւ: Թուրքիա՝ հանդէպ վերահաս վտանգին, և վախնալով Ռուսիոյ կողմէ կցումէ մը՝ Ասիական վիլայէթներուն, որոնք Ռուս զօրադուռներու արշաւանքին տակ էին, երեւոյթը կ'առնէր ընդունելու տեսակ մը՝ երկու կողմի բաղխումները արգիլող միջին պետութեան մը կազմակերպութիւնը: Այս պարագան Հայերու համար խաբսպատիր երազ մը եղաւ: Պերլինի վեհաժողովին մէջ Չարը Սուլթանին վերադարձուց Հայաստանի դրաւեալ մասերը:

Այսուհանդերձ խնդրանքին վրայ իրենց պատրիարքին, զոր Հայերը Սան Սթեֆանօ ղրկած էին, իրենց և փոքր Ասիոյ միւս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց երաշխաւորութիւններ խոստացուեցան, այդ տեղիպայմանագրութեան 16րդ յօդուածով, ռուսական պրաւման բանակի մը հակակշիռն ներքեւ:

Եւրոպական մեծ պետութիւններու հակամարտ շահերը այն արգիւնքը տուին որ Պերլինի դաշնագրութեան տրամադրութիւնները ջնջեցին և փոխարինեցին, Սան Սթեֆանոյի դաշ-

նագրութեան արամադրութիւնները, և այս երկրորդ դաշնագրութեան մէջ, 61րդ յօդուածը Հայաստանը դրաւ ոչ թէ Ռուսիոյ առանձին, այլ իրենց հաւաքական պաշտպանութեանը ներքեւ:

Դժբախտաբար մեծ պետութիւնները, ի հեճուկս իրենց հանդիսաւոր յանձնառութեան, ոչ մէկ արդիւնաբար միջոց ապահովեցին, իրականացմանը համար այն բարուղիմանց և բարենորոգումներուն, զորս ի դորձ գնելու համար պարտականութիւն առած էր Բ. Դուռը, այս կերպով երաշխաւորելու համար Հայերուն ապահովութիւնը ընդդէմ Քիւրտերուն և Չէրքէզներուն:

Սակայն Ապտ իւլ Համիտ կ'երկնէր համիսլամութեան իր ընդարձակ ծրագիրը, որ էր, Թուրքիոյ մէջ ամէն կողմ, Քրիստոնեայ տարրերուն տեղ իսլամազգաբնակչութիւնները տեղաւորել, ասով միատարրութեամբ օժտելու համար խախտած կայսրութիւնը:

Իր իշխանութեանը տակ մնացած Քրիստոնեայ վերջին ժողովուրդին, Հայերուն գոյութիւնը, կը խորհէր թէ, ճակատադրականօրէն, ուշ կամ կանուխ, Եւրոպայի նոր մէկ միջամտութիւնը յառաջ պիտի բերէր: Հետեւաբար, ընդունելով թէ, այնքան ատեն որ այս ժողովուրդը գոյութիւն ունենար, Թուրքիա անդորրութեան վիճակի մը մէջ չպիտի ըլլար, որոշեց, վայրագ արամաբանութեամբ մը, բնաջինջ ընել ինչ որ կ'ընդունէր իբր վտանգաւոր տարր մը և անոր տեղը դնել մահմետական ազգաբնակչութիւն մը որ պիտի գրաւէր Թուրք-ևոռոսական սահմանագլուխի ամբողջ գօտին (*):

(*) Պէտք չէ մոռնալ որ Ապտ իւլ Համիտի տիրապետութեան առջի օրէն, Գերմանացիները եղան ներշնչողները Թուրք քաղաքահանութեան: Ընդունելի է ուրեմն այն ենթադրութիւնը թէ, այդ ժամանակէն իսկ հայ ազգաբնակչութեան անէացումը անհաճօյ չէր իրենց. ասիկա իրեն արդիւնք պիտի ունենար մէջտեղէն վերնալը այն առևտրականներուն, որոնց մրցումը վախ կ'ազդէր իրենց, մասնաւորաբար Պաղատտի երկաթուղային գծի երկարութեանը:

Երկու ուրիշ պատճառներ ալ նպաստեցին աւելի զօրացնելու այս ոճրապարտ որոշումը, «Կարմիր Սուլթան»ին միանգամայն վայրագ և վեհերոտ հողին մէջ:

Հայաստան, իր աշխարհագրական դիրքին բերումովը, ամէն ժամանակներու մէջ, իբրեւ մրցակցութեան առարկայ մը գտնուած է Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև: Անվիճելի յարում մը, Թուրքիոյ Հայերը կը քաշէր դէպի ոռոս պետութիւնը, որովհետեւ այս վերջնոյն իշխանութեան տակ, Կովկասի մէջ իրենց համացեղ եղբայրակիցները կը վայելէին գոնէ կարգ մը ազատութիւններ և կ'ապրէին պաշտպանութեանը տակ օրէնքներու որոնք կ'երաշխաւորէին իրենց սեփականութիւնները, իրենց ինչքերը, իրենց կեանքերը և իրենց պատիւը:

Վերջապէս ազատագրութեան շարժում մը, նման անոնց որոնք Պալքանի ազգերուն թօթափել տուին օսմանեան լուծը, երեւան կուգար Թրքական Հայաստանի մէջ, որ այդ միջոցին երկու միլիոն բնակիչ ունէր (*):

Հայկական գիտակցութեան զարթոնումը, որ ազգային գրականութեան վերածնունդին հետ միաժամանակ երեւան կուգար, պէտք էր որ յանգէր, ինչպէս բոլոր ճնշուած ժողովուրդներու համար եղած է, յեղափոխական կազմակերպութեան մը և կամաւորներու մարմնի մը ստեղծումին: Իրենց նպատակն էր ո'չ երկիրը աւարի տալ ոչ ալ Թուրքերը ջարդել, այլ միայն պաշտպանել հայ ազգաբնակչութիւնը Քիւրտերու և Չէրքէզներու յարատեւ արշաւանքներուն դէմ, իր յաւիտենական թշնամիները, և, հետեւաբար նաեւ ընդդէմ ծայրայեղութեանց Օսմանեան կառավարութեան որ շնորհիւ

(*) Թուրքիոյ Հայերը կ'ապրէին գլխաւորաբար Կարիի, Վանի, Բաղէի, Տիգրանակերտի, Խաբեբերդի և Սեբաստիոյ վեց վիլայէթներուն: Ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ մէջ: Ասիկցի զատ, կը ձեւացնէին անոնք, թէ և աւելի ցանցառօրէն, մէկ մասը Տրապիզոնի, Զմիւռնիոյ և Պաղատտի բնակչութեան: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հայկական գաղութի թիւը կը հասնէր 200,000 հոգիի:

Եւրոպայի անտարբերութեան, կանոնաւորութեամբ կը շարունակէր իր հալածանքները:

Ազատագրումի և ինքնապաշտպանութեան այս շարժումը, այս յեղափոխական շարժումը, եթէ կը նախընտրէք, իրապէս 1890էն վերջ է միայն որ կը սկսի: Այս թուականէն առաջ, զինեալ բողոքի մէկ քանի փորձեր, իրաւ է թէ եղած են, ինչպէս նաեւ կարգ մը լեռնոտ մարզերու մէջ՝ ապստամբութիւններ, բայց ասոնք մասնակի և տեղայնացած բժրոստութիւններ են լոկ, ինչպէս օրինակի համար Զէյթունին, 1862ին, որ հետեւանք՝ ինչպստ Լիբանանի Քրիստոնեաներուն Ֆրանսայի կողմէ եղած միջամտութեան վերակրկնումին, յանգեցաւ հայ պատգամաւորութեան մը Բարիլ, Նարուլէոն Գ.ի մօտ զըրկուելուն:

Այս յեղափոխական շարժումը ծագում առաջ է միմիայն, Հայերուն ենթակայ անտանելի կացութեան հետեւանքով: Հայերը պահանջող էին միայն կարենալ պահպանել իրենց ազգային մշակոյթը, և խաղաղութեան շրջանին կարենալ վայելել իրենց աշխատութեան պտուղը:

Սասուն 1894ին և Զէյթուն յաջորդ տարին — երկուքն ալ լեռնոտ մարզեր, ուր ազգաբնակչութիւնը միշտ կէս անկախութիւն մը պահած է — առաջինները եղան ոտքի ելլող:

Ապտիւլ Համիտ, հեռու հանդարտեցնել այս մարզերու եռեւիքը, մէջտեղէն վերցնել իրենց դժգոհութեան պատճառները, գտած եղաւ նպաստաւոր առիթը, գործադրութեան դնելու համար այն դարչելի ծրագիրը զոր յղացած էր: Խորհելով թէ միակ հարուածով մը կրնար Հայերուն գործը լմնցնել, հրամայեց խուճերով բնաջնջումը:

Մեծ ջարդերը սկսան: Ամբողջ Հայաստանը, 1894էն 1896 լողաց արեան մէջ, որ կոհակով կը հոսէր: Հարիւրաւոր ընտանիքներ բնաջինջ եղան և ջարդին վայրագութիւնը այն աստիճանին հասաւ որ Եւրոպա և Ամերիկա ահաբեկ ոտքի կանգնեցան: Մեծ պետութիւնները միջամտեցին, բայց իրենց զիմամները

բաւական չեղան, վերջ դնելու մարդասպաններու կատաղի շուայտութեան: Միայն սպառնալիքները յաջողեցան կասեցնել Ապտիւլ Համիտը իր մահու գործին մէջ: Ահա՛ ինչ որ կը պատահի, երբ կռուող Հայերը, խելայեղած, ցոյց մը կը փորձեն ուղղակի կոստանդնուպոլսոյ մէջ, ուր մեծ թիւ մը ունին, ինչպէս քիչ մը վերը ըսի: Գրաւեցին Օսմ. պանքան (Օգոստոս 1896), սպառնացան տինամիթով օդը հանել չէնքը, և չհրաժարեցան իրենց զիտաւորութենէն, բայց եթէ այն պատուոյ յանձնառութեան առջեւ զոր Մեծ Պետութիւնները ստանձնեցին Մաքսիմօֆի միջոցաւ, թարգման ուստական դեսպանատան, վերջապէս յանգելու համար գործադրութեանը՝ երկար ատենէ ի վեր խոստացուած բարենորոգումներուն, որոնք մեռեալ տառ մնացած էին:

Աւաղ, այս խոստումն ալ, նախորդներուն պէս, չի յարգուեցաւ: Եւ սակայն 300,000ի մօտ զոհեր ինկած էին Ապտիւլ Համիտի դահիճներուն հարուածներուն տակ, 2,500 վայրեր տակնուվրայ եղած էին, և 568 եկեղեցիներ ու վանքեր քանդուած կամ մզկիթի վերածուած էին: Միայն կոստանդնուպոլսոյ մէջ, 8,000 հայեր մորթուեցան: Վերջապէս, բազմաթիւ հարիւր հազարներ իրենց Բէ, փախան իրենց հայրենիքէն որ ջարդի կրկէս մը դարձած էր:

Հայաստանի նահատակութիւնը շարունակեց:

Սասունի մէկ նոր ապստամբութենէն յետոյ, 1904ին՝ առաջնորդուած Անդրանիկի կողմէ որ հայկական ազատութեան ամէնէն ժողովրդական հերոսն է, և որ ներկայ պատերազմին վարեց մէկը հայկական կամաւորներու խումբերէն, որոնք ուսւ բանակին քովն ի վեր պատերազմեցան, կը հասնինք երիտասարդ թուրքերու վարչութեան (1908):

Շատ մտերիմ յարաբերութիւններ հաստատուած էին Հայ և երիտասարդ թուրք պետերու միջեւ, որոնք ամէն առիթով բարեկամութեանց հետամուտ էին և ոչ մէկ խոստումի առջեւ

կ'ընկրկէին, իշխանութեան գլուխ անցնելու համար: Եւ Հայերու Պաշնակցական կուսակցութիւնը, հաւատք ընծայելով այս գեղեցիկ խոստումներուն, նոյն իսկ տեսակ մը զինակցութիւն կնքած էր Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան հետ (1908):

Հետեւաբար, երիտասարդ թուրք յաղթանակի վաղորդայնին, Հայաստան նորէն կը սնուցանէ վերածնած յոյսը: Կը խորհի թէ վերջապէս պիտի կարենայ ապրիլ ու զարգանալ ապահովութեան մէջ, արդարութեան ու հաւասարութեան վարչութեան մը ներքեւ:

Յուսալսարութիւնը չուշանար: Հազիւ թէ իշխանութեան գլուխ անցած, երիտասարդ թուրքերը, Ապտիւլ Համիտէն աւելի ենթակայ գերման ազդեցութեան, վերստին ձեռք կ'առնեն բնաշնչումի ծրագիրը, յղացուած անոր կողմէ զոր տակաւին նոր գահընկէց ըրած են, և ահա՛ Ատանայի զարհուրելի ջարդերն է որ տեղի կ'ունենան (Ապրիլ 1909), իրենց հետեւորդ սովորական թալաններով և առեւանգութիւններով: Այս ջարդերուն մէջ ալ 20,000է աւելի Հայեր կ'իյնան: Անգամ մըն ալ դիակները բաց օդին մէջ կը փտին, գիւղեր կը կործանին, կիներ և երիտասարդ աղջիկներ կը վաճառուին իբրեւ արջառ: Միայն Եւրոպայէ վախը կ'արգիլէ թուրքիոյ նոր տէրերը, սպանութիւնը ամբողջ Հայաստանի վրայ տարածելէ:

Այսուհանդերձ, Համիտեան զարհուրելի տիրապետութենէն յետոյ, Հայերը տակաւին երիտասարդ թուրք վարչութիւնը կը նկատեն իբր բարիք մը:

Իրենց կացութիւնը, պէտք է ըսել թէ, յիրաւի զգալի կերպով բարուրած է տնտեսական տեսակէտով: Հիմա կը վայելեն ազատութիւնը հաղորդակցութեան և առեւտուրի, և արտօնուած են դպրոցներ բանալու:

Ասիկա չենթադրեր սակայն որ ոճիրները, սպանութիւնները, թալանները և առեւանգութիւնը դադրած ըլլան յառաջ գալէ: Քիւրտերը պահած են իրենց հանապազօրեայ ազատութիւնը և կ'օգտուին անկէ, միայն թէ սպանութիւնները կ'ըլ-

լան փոքրաքանակ: Մեծ խումբերով ջարդերը, Ատանայէն վերջը, չեն վերանորոգուիր:

Ուրեմն ամէն յոյս կորսուած չի թուիր Հայաստանի համար, որ կը գոհանայ պարզապէս աւելի լուրջ բարենորոգումներ պահանջելով:

1912ին, Ռուսիա իր ետին ունենալով Անգլիան և Ֆրանսան, գլուխը կ'անցնի հայկական նոր շարժումին: Գերմանիա, թուրքիոյ զաղանի զինակիցը, կը միանայ նաեւ Ռուսիոյ, բայց միմիայն, թոյլ չտալու համար առանձին գործելու: Իրականութեան մէջ, Գերմանիա կ'ուզէ իրերը խառնակել, նպատակ ունենալով բոլորովին, երիտասարդ թուրքերու խաղը խաղալ, աշխատելով իր սեփական հաշուոյն և իր ապագայի դիտաւորութիւններուն համար:

Բարենորոգումներու նոր ծրագիր մը աշխարհ կուգայ սակայն, այսինքն եւրոպական հակակշռի սկզբունքը — սկզբունք մը, որուն թուրքիա միշտ դէմ եղած է — կը պարտադրուի թուրքիոյ: Չեղօք ազգութիւններէ երկու քննիչներ Հայաստան պիտի երթան, հսկելու համար որոշուած բարենորոգումներու գործադրութեանը:

Ստուգութեան մէջ, թուրքիա, չնորհիւ Գերմանիոյ, յաջողուցած է որ այս քննիչներուն իշխանութիւնը ըլլայ խաբուսիկ: Այս երկու քննիչները, մէկը Նորվէկիացի մը, Պրն. Հօֆ և միւսը հոլանտացի մը, Պրն. Վէսդէնէնկ, ուրիշ բան չեն բայց եթէ Օսմանեան կառավարութեան պաշտօնատարներ: Ինչ որ ալ ըլլայ, այդ քննիչներուն անուանումն ալ յաջողութիւն մըն է:

Ասոնք ճամբայ կ'ելլեն Հայաստան երթալու համար: Ճիշդ այդ պահուն է որ կը պայթի եւրոպական մեծ պատերազմը:

Պատերազմը պիտի վերապահէր Հայաստանի, իր ցաւադին պատմութեան ամէնէն եղբրական պահերը: Այսինքն,

այս անգամ Գերմանիա կ'ընդունի թէ վարկեանը եկած է իրականացնելու համար ամբողջ աշխարհի տիրապետութեան իր երազը: Գերման ցեղին համար Թուրքիան տարածութի դաշտ մը ընելու իր դիտաւորութեամբ, Գերմանիա քաղաքական զօրաւոր չափ մը ունի Հայերուն աներեւութացումին մէջ: Այսպէս ուրեմն, սոսկումի այս կալուածին մէջ, «աշխատանքը» պիտի ըլլայ թրջակէն, իսկ մէթոտը Գերմանական:

Հնդկաստանի ճամբան, Համպուրկէն մինչեւ պարսկական ծոց, այդ համբաւեալ երկաթուղին, որ Սուէզի ջրանցքէն պէտք էր անցնէր, և ասով ազատագրէր գերման վաճառականութիւնը բրիտանական խնամակալութենէն, կ'անցնէր Հայաստանէն: Իր բնական ժողովուրդէն պարպուած, այս հարուստ երկիրը պիտի դառնար ընտրուած այն հողը զոր Գերմանացին շուտով պիտի լեցնէր բնակիչներով: Պրն. Տէլպրիւք չյայտարարեց Րայսսթակին բեմէն թէ Հայաստանը և Միջագետքը օր մը «գերմանական Հնդկաստանը» պիտի կազմեն:

Հայերը բնաջինջ ընելու 1915ի ծրագիրը ծնած է այս հրէշային խօսքէն:

Մարաշխտ ֆոն Տէո Կոյց, երիտասարդ Թուրք կառավարութեան ծառայութեան մէջ, այն գործիչն է որ ընդունիլ կուտայ կայսեր կամքը: Հետեւաբար, ջարդերու ծրագիրը, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ որոշուած, պիտի կրէ մեթոտաւոր և անդուծ կրկնակ պիտակը ֆոն Տէո Կոյցին և էնվէր փաշային:

ԿԱՐԻՆԻ ԶԱՐԳԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԳՆԱԽՈՐՆԵՐԸ

1. Փուլի պէտ թարգմանը. — 2. Հրամանատար ֆուլի պէտ, պետ թուրք սպայակոյտի. — 3. Գերման հաղարապետ Սդաձեշի. — 4. Շոպէն, պետ թուրք հրոսախումբերու, որոնք պաշտօն ունին Հայերը դադլթեցնել ու ջարդել զանոնք ճամբու ընթացքին. իր պաշտօնական տիտղոսն էր «Կարինի Գերման փոխ-Հիւսպատոս»։ — 5. Շոպէնի թարգմանը. — 6. Շթանկէր (գերման), թնդանօթա-ձիգներու հրամանատար. — 7. իր թարգմանը։

Բոլոր այս անձերը, փախուստի ատեն իրենց հետ տարին երի-տասարդ Հայուհիներ, զորս բռնի առեւանգած էին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՐԱՊԱՏՈՒՄԸ

ԿԱՐԻՆԻ ՄԷՋ

Մարտ 1916

Կովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիսէն միակ երկաթի զիծ մը, (Ազեքսանդրապոլէն սկսելով միակ ճամբով մը), որուն վրայ ապրանքի կառախումբեր միայն կը բանին, կ'երթայ մինչև Սարրքամըշ, ուր 1914 Դեկտ. 31ին, թուրքերը իրենց առաջին մեծ պարտութիւնը կրեցին։ Յետոյ կուգայ 156 փար-սախի ճամբայ մը զոր թեթեւագոյն անձրեւը գրեթէ անանցա-նելի կը դարձնէ և զոր կը խճողէ չընդմիջուող շարքը կառ-քերու և սայլերու որոնք բանակը կը պարենաւորեն(1)։

Հինգ օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, կըր-կէսի մը խորը զոր կը ձեւացնեն բարձրութիւնները, Կարինը կ'երեւայ ինծի վերջապէս, վարդերաւոգ՝ մայրամուտ արեւին տակ, որ ոսկիէ բոցեր կը կախէ մզկիթներու զմբեթներուն և մինարէներու նորին սրածայրերուն։ Դէպի բաղրշկագոյն և գորշ հորիզոնը, ճախճախուտ հովիտն է, ուր կը հոսի Գա-րա-Սուն, Եփրատի ճիւղերէն մէկը։

Ասկից կ'ուզեմ սկսիլ պատմութիւնը սոսկումներու և ո-ճիրներու որոնց թատրը եղաւ Հայաստան, երկար պատե-րազմի ընթացքին։

Երբոր թուրքիա որոշում տուաւ ժանել Գերմանիոյ և Աւստրիոյ շարքին մէջ, Օսմ. կառավարութիւնը Հայերը դէն-քի տակ կոչեց, կայսրութեան միւս բոլոր հպատակներուն հետ։

(1) Այդ ժամանակէն ի վեր Ռուս զինուորական իշխանութիւնը մեծապէս բարւոքած է հաղորդակցութեան ճամբաները Կարինի հետ, ուր կը յանգի այսօր երկաթի ճամբայ մը։

իրենց ճակատագիրը, սկիզբը տանելի, յանկարծական կերպով փոխուեցաւ Սարը Գամըշի պարտութենէն յետոյ, որուն իրական պատճառները կը դրժէին զինուորական իշխանութիւնները և ամբողջ յանցանքը կը նետէին զօրագուններուն մէջ գտնուած հայկական տարրերուն վրայ: Ասոր վրայ, Հայերը հեռացուեցան ռուսական սահմանագլուխէն, յետոյ 1915 մարտ ամսուն ատենները զէնքերնին առնուեցաւ. զրկուեցան ներքին զիրքերու վրայ կամ գործածուեցան ամբողջական և ճամբաներու շինութեան, Կարինէն Երզնկա, Կարինէն Տրապիզոն և Երզնկայէն Սեբաստիա երկարութեան վրայ:

Սակայն, գրգռութեան մոլեռանդ գործակալներ կը գործէին Թուրք փողովուրդին ու բանակին մէջ: Ասոր հետեւանքը եղաւ Հայ մտաւորականներու ջարդը, բայց բաւական չը նկատուեցաւ իրենց ատելութեանը համար: Հարկ էր, վատթար վարուելակերպով մը Հայերը մինչև ծայր աստիճանին մղել, իրենց բոլոր քներուն մէջ գտնելու համար պատրուակ մը զիրենք ամէնքն ալ բնաջինջ և նելու:

Մեռելական յիշատակարան մը, ռուսերու կողմէ կանգնուած, կը յաւերժացնէր յիշատակը 1878ի պատերազմին մեռած իրենց զինուորներուն: Թուրք իշխանութիւնը գիտնալով Հայերու համակրութիւնը համաձայնականներուն համար, և, մասնաւորաբար ռուսերուն համար, կը հրամայէ քանդել այս յիշատակարանը:

Ժողովուրդը և հայ Առաջնորդը ի զուր կը բողոքեն: Նոյնիսկ չի թոյլատրուիր իրենց, վարձքով բռնուածներու կատարել տալ այս սրբապիղծ քանդումը: Յետոյ հրաման կը տրուի բոլոր Հայերուն պարպել իրենց տունները որոնք չըջուն հիւանդանոցներու պիտի վերածուին:

Ի՞նչ պիտի ըլլայ այս բնակչութեան, որ իր տուններէն դուրս նետուած է: Ո՞ր և ի՞նչպէս պատասպարել զինքը:

— «Դուք չէ՞ք ուզեր ձեր տունները պարպել, կը պատասխա-

նէ տեղական իշխանութիւնը՝ Արքեպիսկոպոսին և հայ մեծատուններուն, որ կը խնդրեն որպէս զի գոնէ իրենց դիւրացուի այդ հրամանին գործադրութիւնը:

— Շատ աղէկ ուրեմն, դուք պիտի կատարէք շինութեան և խնամատարութեան ծախքերը այդ հիւանդանոցներուն, որոնց պէտք ունի բանակը:

Եւ Կարինի Հայերը պարտին ամէն ամիս վճարել 2000 օսմանեան ոսկի:

1915 ապրիլ 18ին, բոլոր մահմետականները հաւաքուած են քաղաքին դուռը: Հօճանները կը գերազրգոնեն մոլեռանդութիւնը հաւաստելով թէ մահիկը չպիտի ճանհնայ յաղթանակը, այնքան ատեն որ միայ Հայ մը շարունակէ մնալ: Հիւմի փաշա, հռչակաւոր անդամը Միութեան և Յաւաքի միութեան քօմիթէին, ուշադրութիւն կը գրաւէ իր խիստ վարմունքովը:

Հայերը ահաբեկած, կ'երթան վալի Քեամիլ փաշային ոտքը կ'իյնան: Այս վերջինը կը մեղքնայ, բայց հեղինակութիւն չունի: Խորհուրդ կուտայ որ առաջաւոր Հայերը հեռանան այդ տեղէն: Իրենց մեկնումը թերեւս պիտի հանդարտեցնէ միւսլիմանները: Հայերը կը հետեւին այս խորհուրդին:

Խեղճերը, միաժամանակ գիտած էին նաև Գերման հիւպատոսին, բայց ան սապէս պատասխանած էր. «Ուրիշ բան չունիք ընելու բայց եթէ համակերպիլ բոլոր պատահելիք բաներուն: Թուրքերու ընթացքը ձեզի հանդէպ, կատարելապէս տրամաբանական է:»

Անձկութեան մէջ օրերը կը սահին: Մայիսին կը հասնի լուրը Վանայ վիլայէթին Հայերուն յաղթական դիմադրութեան: Այդ վայրկեանէն սկսելով այլեւս բնաւ յոյս չկայ:

Սակայն մօտեկայ շրջանակներէ, Հայերը Թուրքերու կողմէ խոշտանգուած, կը փորձեն ապաստան փնտռել Կարինի

մէջ, բայց իրենց կ'արգիլուի քաղաք մուտքը, և պարիսպներէն դուրս ստիպուած՝ մնալու, առանց հացի և առանց հաշուառնելու, հիւանդութենէ կը տասանորդուին:

Թուրքերը իրենց ծրագիրը ունին: Կարինի ազգաբնակչութիւնը ամբողջովին, ինչպէս նաեւ չրջականերու փախստականները, Միջագետք պիտի աքսորուին:

Այս որոշումը հաղորդուած է խեղճերուն, իբրեւ կարգադրութիւն մը, յօգուտ իրենց ապահովութեան: Իրականութեան մէջ կ'ուզուի զիւրացնել ջարդը, զանոնք ամէնքը մէկ հեռացնելով:

Իրենց պատրաստութիւնները տեսնելու համար տասն և հինգ օր կը տրուի: Անոնք կարելիութիւնը ունին ծախելու բոլոր ստացւածքներն, կարելի է մտածել ինչ գեղջուած գիւններով, և պատրաստել ցուցակը՝ բոլոր իրենց պահ տալիքներուն:

Խեղճ մարդիկը Առաջնորդին է որ կը յանձնեն ամէն ինչ որ չեն կրնար միասին տանիլ: Եկեղեցին կարասիներու մթերանոցի մը կը վերածուի և կ'ընդունի զանազան տեսակի և վեց միլիոն ֆրանք արժէքով իրեղէններ: Ութը հարիւր կապոց կը յանձնուին նաեւ Միացեալ Նահանգներու հիւպատոսարանին և ուրիշ հինգ հարիւր կապոցներ ալ կը վստահւին ամերիկացի բժիշկի մը, տոքթ. Քէսի:

Եւ զիշեր մը, 1915 Յունիս 16ին, զինեալ գունդ մը Հայերը կ'արթնցնէ: Իսկոյն այրերը կը զատեն կիներէն և մանուկներէն: Կը հրամայուի ամէնուն ճամբայ ելլել: Եւ այսպէս, պզտիկ խումբերով, արցունքներու մէջ, կը բռնեն աքսորի ճամբան:

Շուտով, ամէնէն տկարները, յաղթահարուած խոնջէնքէն, կ'իյնան և կը մնան իբր ճամբան ցուցնող նշաններ: Շուտով ամէնքն ալ կը տառապին անօթութենէ: Շուտով կը սկըսին նաեւ ջարդերը: Կ'երեւան քիւրտերու հրոսախումբեր, և.

գայերու պէս, կ'իյնան այս զինաթափ խումբերուն վրայ: Կ'առեւանգեն տոգոյն անագապղինձի մորթի գոյնով, խոոր սեւ աչքերով կիներն ու երիտասարդ աղջիկները. գերի կը վարեն յաղթանդամ երիտասարդները, զորս կը պարտաւորեն իրենց համար աշխատելու. կը ջարդեն մնացեալները, զանոնք, որոնք ոչ ոյժ ունին ոչ երիտասարդութիւն և ոչ ալ գեղեցկութիւն:

Խեղճերու թիւ մը սակայն կը յաջողի մինչեւ Քէմախ հասնելու, ուժաթափ, սպառած, գրեթէ մեռել: Կենդանի կմախքներու երեւոյթը առած են...: Բայց սպանողը կը վերսկսի մուկեղնորէն, և Եփրատի ջուրերը այնքան դիակներ կը կրեն իրենց վրայ, որ, տեղ տեղ կուտակուած, կը ձեւացնեն անցարգեղներ որոնք կը ստիպեն գետը փոխել իր ընթացքը: Մէկ քանիներ, հրաշքով ազատած, Միջագետք, մինչեւ Մարաշ կը հասնին: Զրկուած ամէն բանէ, ոչ մէկ օգնութիւն ստանալով թուրք իշխանութենէն, կ'ընդունին Կարինի պանքային, ուր եղբրական մեկնումէն առաջ, իրենց դրամը պահ դրած էին...: Բայց պատասխանը գալու համար ժամառակի պէտք ունի. իսկ երբ դրամը կուգայ ա'լ չեն գտներ հասցէի տէրերը. անոնք անօթութենէ մեռած են...:

Եւ Կարինի հայերուն ճակատագիրը եղաւ նաեւ ճակատագիրը բովանդակ ազգաբնակչութեան հայկական վեց վիլայեթներու, ուր Ռուսիա, Ֆրանսա և Անգլիա կ'ուզէին, պատերազմի նախօրեակին՝ ներմուծել, երկար առեւնէ ի վեր խոստացուած և միշտ թուրք կառավարութեան կողմէ յետաձգուած բարենորոգումները:

Սկիզբները, երաշխաւորուեցաւ կեանքը ամէն անոնց՝ որոնք իսլամութիւնը ընդունեցին: Կամաւոր կերպով կամ բռնի ուժով ուրացան իրենց հաւատքը: ամէնքն ալ նոյն անունը առին՝ Ապտուլլահ: Միակ և նոյն անունը տալու այս գաղափարը, որ պէս զի զանոնք յառաջիկային կարենան ճանչնալ, ինձի հաւաստեցին թէ դերմանական դադափար մըն է:

Բայց քիչ ատենէն, հայերը ա'լ չեն կրնար նոյն իսկ այս միջոցով իրենց կեանքը ազատել: Ո՛ր եկեղեցիին ալ պատկանին (կաթոլիկ, բողոքական, լուսաւորչական) պէտք է որ աքսորուին, և ջարդերը կը շարունակուին, վայրագութեան մէջ գերազանցելով ամէն բան զոր կարելի ըլլայ երեւակայել:

Ինչպէս ոգեկոչել այն զարհուրելի տեսարանները, որոնք ինծի նկարագրուեցան: Զարդուած մանուկներ, իրենց մայրերուն աչքին տակ խողխողուած, վախէն ու զարհուրանքէն այս վերջինները խելակորոյս, զորս դահիճները կը ստիպեն բաժակներէ խմել ծխացող արիւնը. կիներ խողխողուած՝ երբ ծեր են, բռնաբարուած՝ երբ երիտասարդ և գեղեցիկ են, իսկ անոնց, որոնք ըմբոստացած են, կոտրած են մատները, ջախջախած են բազուկը...:

Շղթայադրած անդթուրիւնը նրբամտութիւններ ունեցած է: Այս բռնադատեալ գաղթականներէն խումբ մը օր մը միւթէսաբէրի մը կը հանդիպի որ ընդունակ կ'երևւէր գուրթ ունենալու և որ առաջարկեց՝ իրենց ճամբայ ցոյց տալ: Հաճոյակատար, գլուխը անցած իբր օստիկան զինուորներուն, յիբաւի ընկերացաւ անոնց մինչև նեղ կիրճի մը բերանը... և հոն, հանդարտ ու ժպտադէմ, զանոնք ջարդել տուաւ մինչև վերջինը:

Կարինի մէջ յիսուն Հայ արհեստաւորներ, կօշկակար և դերձակ, վար դրած էին թուրք իշխանութիւնները, բանակին պէտքերուն համար: Ամէնքն ալ, բացառութիւն ըլլալով ծերունի մը որ յաջողած էր պահուրտիլ, խողխողուեցան, երբ թուրքերը ստիպուեցան քաղաքէն փախչիլ:

Գերապատիւ Սմբատ Սաստիթեան արքեպիսկոպոսը որ քաջութեամբ իր պաշտօնին գլուխը մնացած է մինչև Կերջին վայրկեանը, Կարինը թողած է տարագիրներու վերջին կարաւանին հետ: Զգիտցուիր թէ ի՞նչ եղած է (1): Նոյնպէս

(1) Աւելի վերջը, Ներսիսյանի գրաւման ատեն տեղեկացայ ռուս բանակէն թէ այս առաջնորդը պաշտօնուած է Ներսիս ժամանելուն:

զգիտցուիր թէ ի՞նչ եղած են կղերին ուրիշ բազմաթիւ անդամները:

Հայ եկեղեցին աւարի տրուեցաւ: Զեռք անցուցին այն հինգ հարիւր կապոյցները որոնք Տոքթ. Քէսի մօտ պահուած էին: Ամերիկեան հիւպատոսը յաջողեցաւ պահել իրեն վստահուած գոյքերը: Վերջապէս 28 սեպտեմբերին, հրովարտակ մը հրամայելով ծախել Հայերուն ունեցած բոլոր ստացուածքները, ասոնք ծախուեցան և թրքական գանձը յատուցուիս գրաւեց վաճառման արդիւնքը:

Կարինի մէջ, Գերման սպաներուն միակ զբաղումն էր, ուրախ կեանք անցընել: Իսլամ բնակչութիւնը և թուրք սպանները անգամ տհաճութեամբ կը նայէին այս տեսարանին ամբարտաւան և չնական սպաներուն, որոնց զինուորական տեսակէտով օժանդակութիւնը աննշան եղած է և որոնց միակ ժամանցը կը կայանար գրգռութիւններ ընելու և գինարբուքի մէջ: Քաղաքին լաւագոյն ընտանիքներէն մէկ քանի երիտասարդ հայուհիներ ձեռք անցուցած էին և հարկադրած էին զանոնք ենթարկուելու իրենց փափաքներուն: Կարինը ձգած ատենին այս դժբախտներէն շատերը միասին տարին:

Եւ հիմա, ահաւասիկ թիւեր որոնց պերճախօսութիւնը կը գլէ կ'անցնի ամէն մեկնաբանութիւն:

Այն 18000 հայերէն, որոնք Կարինի մէջ կային պատերազմէն առաջ, հազիւ 120 հոգի վերապրած են, ռուս զօրագուններուն քաղաք մտած ատենը: Ասոնք ալ կիներ ու տղաք էին: Իրենց մէջ միայն վեց այրեր կը գտնուէին:

Կարինի մօտ, վիլայէթի գլուղերուն մէջ, բոլոր Հայերը անհրեոյթ եղած են:

Բոլոր այս դժբախտներէն քանի՞ հատը հասած են Միջագետք, և ի՞նչ է հոն, անապատին մէջ, իրենց դժբախտ գոյութիւնը:

**ՄԻԱՅՅՈՒՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԿԱՐԻՆԻ ՀԻՒ-
ՊԱՏՈՍԻՆ ՎՐԴՈՎԻՉ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ**

Իբր ներկայացուցիչ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն
և միաժամանակ իբր միսիոնար, Վեր. Ռոպ. Սդէբըլդըն Կա-
րինի մէջ ապրեցաւ տուամին բոլոր պահերը:

Իբրեւ անմաս դիտուլ մը չէ որ ան ներկայ գտնուեցաւ Հայ
ազգաբնակչութեան մարտիրոսացումին: Աչքն առնելով ինքն
ալ սպաննուելու, ինչպէս պատահած էր իրեն պաշտօնակից
Ճօրճ Քնայթի որ Բաղէշի ամերիկեան միսիոնարն էր և որ վե-
հանձնօրէն այս վերջին քաղաքին մէջ Հայերուն պաշտպան
կանգնած էր, Պրն. Սդէբըլդըն իրեն կորովի օժանդակ ունե-
նալով իր կինը, յարգկօրէն իր կարողութեան մէջ եղած ամէն
բան ըրաւ, զոհերու կարելի մեծագոյն թիւ մը փրկելու համար:

Իրեն է որ կը պարտին իրենց կեանքը, ապրող այն հարիւր
քսա՝ Հայերը (մեծ մասով Հայուհիներ), որովհետեւ այս թիւին
մէջ, ինչպէս ըսի, միայն վեց այրեւ կային, որոնք Կարինի
մէջ գտնուեցան:

Իր պաշտպանութեամբ է որ, տասներեօթը երիտասարդ
աղջիկներ, ամերիկեան վարժարանի աշակերտուհիներ, իու-
սափած եղան անպատուութենէ կամ մահէ:

Վկայ՝ դահիճներու կողմէ ի գործ դրուած բոլոր վայրա-
գութիւններուն, Պրն. Սդէբըլդըն հաճեցաւ ինծի ընել ատոնց
եղերական պատմութիւնը: Տիկին Սդէբըլդըն, ներկայ մեր
խօսակցութեան, կը ճշդէ մէկ քանի յիշուած պարագաներ և
վերապատուելին որոշելու համար կարգ մը թուականներ, կը
զիմէ այն յուշատետրին, որուն մէջ օրը, օրին նշանակած էր
դէպքերը. այս յուշատետրը կը կազմէ ամենէն զարհուրելին
բոլոր ամբաստանագիրներուն, ընդդէմ Երիտասարդ Թուրքերուն
և ասոնց մեղսակից Գերմաններուն:

Իմ խօսակիցս, ամենէն առաջ կը հաւատէ ինծի ստու-

գութիւնը այն դէպքերուն զորս արդէն պատմեցի և զորս չը պիտի կրկնեմ: Յետոյ ինծի մէկ քանի ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

1915 մայիս 19էն սկսելով, Բիւրտերը Խնուս-քալէի մէջ Հայերը կը ջարդեն: Յունիս 1ին է որ Կարինի վիլայէթին բոլոր Հայերը աքսորի հրամանը կ'ընդունին: Նոյն հրամանը յետոյ կուգայ նաև Կարին քաղաքի Հայերուն համար:

Քաղաքին վալին ամէն բան ի գործ կը դնէ մեղմելու համար խտուրթիւնը, թոյլ կուտայ Հայերուն որ փոխադրութեան մ.ջոցներ հայթայթեն իրենց, այսինքն սայլեր, կառքեր վարձեն: Այստեղ խօսքը Պրն. Սդերըղընի կուտամ.

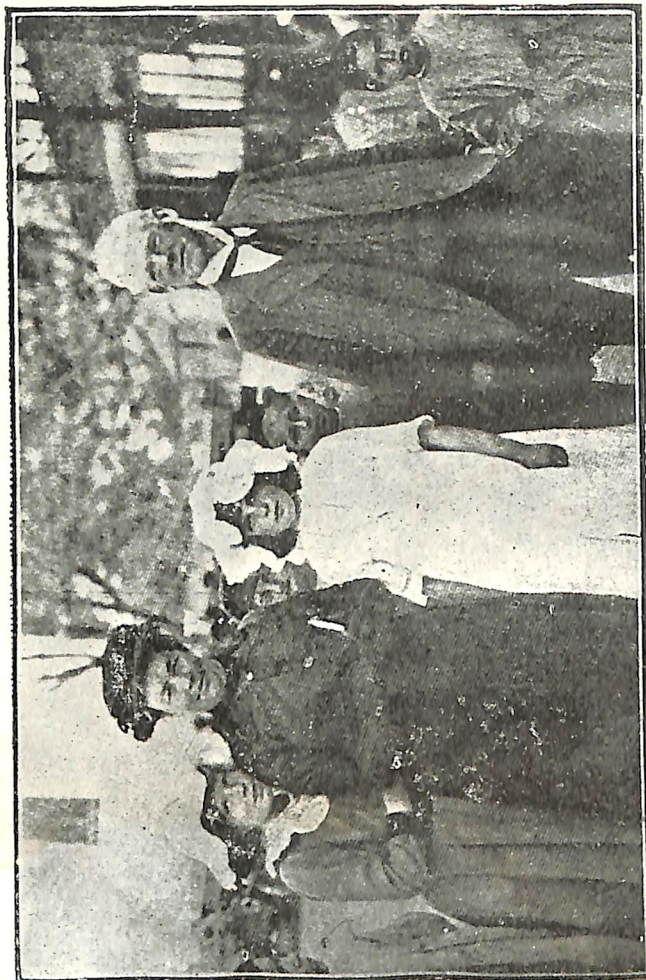
— «Վալին, իմ խնդրանքիս վրայ, հասկցուց ինծի թէ իր կառավարութեան որոշումը նպատակ չունէր միայն Հայերու տարագրումը, այլ, զինուորական պատճառներով, առանց ցեղի խտրութեան, քաղաքին ամբողջ բնակչութեան պարպուիլը: Այս յայտարարութիւնը կեղծ էր, ինչ որ, յետոյ, դէպքերը եկան ապացուցանել:

«Գաղթականներու առաջին խումբը, քառասուն ընտանիքի չափ, քաղաքը թողուց յունիս 16ին: Գիտեմ թէ ասանցմէ մեկ այլ եւ բառասունի չափ կից միայն, Խարբերդ հասան:

«Աքսորականներու մեծագոյն խումբը ճամբայ ելաւ յունիս 19ին: Մէկտեղ կը տանէին սայլերու անհուն կարաւան մը և թուրք ժանտարմաներ կը հետեւէին իւրաքանչիւր խումբի:

«Յուլիս 28ին Հայոց առաջնորդը՝ Սմբատ արքեպս. Սատտէթեան, Հայ-կաթոլիկներու առաջնորդը և Բողոքական պատուելին, իրենց կարգին ստիպուեցան թողուլ քաղաքը, տարագրեալներու վերջին կարաւանին հետ:»

Խօսակիցս խօսքը կ'ընդհատէ: Պզտիկ աղջիկ մը ներս կը մտնէ և կուգայ իր գիրկը կը նստուի: Կսկիա ջարդերէն ազատած Հայ աղջնակ մըն է: Չորս տարեկան է: Կարինի մէջ փողոցը զանուեցաւ, Թուրքերուն փախուստէն և Ռուսերուն

Պրն. Սդերըղըն, Կարինի ամերիկեան հիւպատոսը եւ իր ընտանիքը

աղաք մտնելէն յետոյ: Անօթութենէ կ'ը մեռնէր. և հարցուելուն՝ թոթովեց միայն.

— Անունս Անդին է: Հայրս սպաննուած է, մայրս ըսպաննուած է: Պղտիկները (իր եղբայրները ե քոյրերը) ջուրի մէջ դրուեցան. (ամէն մարդ գիտէ թէ Հայ մանուկներու մեծ թիւ մը, դահիճներու կողմէ ջուրի մէջ խեղդուեցան):

Պրն. Սդեբըլդըն առաւ այս աղջնակը ու որդեգրեց: Հիմա երջանիկ է ան. բայց սարսափի տեսիլներ տակաւին կը յամենան իր մանկական յիշողութեան մէջ. և, օր մը երբ տիկին Սդեբըլդընի աղաքը տունը չէին, անոր կը մօտենայ աղջընակը և կէս ձայնով մը կը հարցնէ.

— Ըսէ, ո՞ր են պղտիկները, անո՞նք ալ ջուրին մէջ դրին...:

Պրն. Սդեբըլդըն կը վերսկսի իր պատմութիւնը.

— Միայն Սեպտեմբեր ամսուն էր որ, կ'ըսէ անիկա, առաջին անգամ լուր մը առի աքսորուողներէն: Ինծի գրողները միմիայն կիներ էին: Անոնք ինծի կը հարցնէին թէ տեղեկութիւն ունե՞լի՞ ինչ եղած ըլլալու մասին իրենց ամուսիններուն՝ որոնցմէ ղիրենք բաժնած էին և որոնց ինչ ըլլալը չէին գիտեր: Անոնցմէ շատերը ինծի կ'իմացնէին իրենց ամբողջ ընտանիքին ջարդուիլը: Բոլոր այս կիները տարուած էին դէպի Սէնտուարի, Ուրֆա, Հալէպ և Ռաքա: Աքսորականները, պէտք էր որ նախ դէպի Երզնկա և Խարբերդ առաջնորդուէին: Երզնկայի մէջ, ձեռքերուն կ'առնուէին բոլոր փոխադրական միջոցները և կը փոխէին ճամբան այս քաղաքէն անցնողներուն, զիրենք դէպի Քեմախ դրկելու համար:

«Այն կարաւանը որ դէպի Խարբերդ ուղղուեցաւ, զո՞նք եղաւ աննկարագրելի վայրագութեանց: Իմ բարեկամներէս մէկուն, Կարինցի Հայ բժիշկի մը՝ Տօքթ. Թաշճեանի երկու աղջիկներէն մին, սարսափէ խելայեղած, յաջողեցաւ երկու անգամ փախչիլ և երկու անգամուն ալ բռնուեցաւ: Ինքը և իր քոյրը, ներկայիս Խարբերդի հարէմներուն մէջ կը գտնուին...»

Պրն. Սդեբըլդըն կը շարունակէ իր պատմութիւնը: Վայրագութեան, ջարդի և մահուան տեսարաններ իրարու կը յաջորդեն: Կը ճշդէ թուականները, անունները և ոճիրներու մանրամասնութիւնները: Կը հաստատէ ստուգութիւնը, Ռուսերուն՝ քաղաք մտնելէն առաջ, յիսուն հայ արհեստաւորներու ջարդին, որոնք Կարինի մէջ վար դրուած էին թուրք բանակին պէտքերուն ծառայելու համար: Ինծի կը տեղեկացնէ թէ, նոյն առիթով, Կարինի թրքական զօրքերու վերին հրամանատար Քեամիլ բաշայի հրամանով, քառասուն Յոյն ընտանիքներ կը ստիպուին աքսորի ճամբան բռնել, հակառակ սարսափելի ցուրտին: Յայտնի չէ թէ ինչ եղած են ասոնք. իրենց վիճակած բախտն ալ Հայերուն վիճակածէն տարբեր բան մը չէ եղաւ:

Իմ խնդրանքիս վրայ, ամերիկեան հիւպատոսը անունները կուտայ ինծի Կարինի ջարդերուն գլխաւոր պատասխանատուներուն որոնք հետեւեալներն են:

Քեամիլ բաշա որ մասնաւոր կերպով անողոք գտնուած է.

Ոստիկանապետը, որուն ա'ունը չի յիշեր Պրն. Սդեբըլդըն, և որ ժամանակին նոյն պաշտօնը ունէր Ատանայի մէջ, նոյն տեղի Հայերուն արիւնահեղութեան պահուն.

Սէյֆուլլահ, Օսմանեան երեսփոխան, անգամ իթիհատի և իր աղաքը:

Ինկիլիշ Անմէտ պէյ, Թուրք սպայ մը, որ չատ մը անգամներ սպաննաց Պրն. Սդեբըլդընը սպաննել և կրակի տալ ամերիկեան հիւպատոսարանը և դպրոցը, որովհետեւ մերժուեցաւ իրեն յանձնել Հայ աղջիկ մը, աշակերտուելի այդ դպրոցին:

Վալիին, ինչպէս նաեւ քաղաքին Թուրք ազգաբնակչութեան մէկ մասին ընթացքը բուական մարդասիրական եղաւ:

Գերման սպաները չ'մասնակցեցան ջարդերուն: Անոնք բաւականացան ձգելով որ ուրիշներ ընեն և մէկ քանի Հայ աղջիկներ առեանդեցին:

ՎԿԱՅԻ ՄԸ ՊԱՏՄԱԾԸ

Քաղաքային բնակչութեան առաջին տարադրութիւնները սկսան Երզնկայի մէջ, 1915 Յունիս 7ին: Այս քաղաքին բոլոր Հայերը Քեմալի (50 քիլոմէթր դէպի հարաւ արեւելք) ճամբով տարուեցան: Այդտեղ, Եփրատը շարժուն գերեզմանը եղաւ իրենց, որոնք առանց սեռի և տարիքի խտրութեան խողխողուելէ յետոյ, գետը նետուեցան:

Յետոյ կարգը եկաւ Կարինի և այս վերայէթի գիւղերու Հայերուն:

Աս դժբախտ աքսորականներու առաջին կարաւանը հազիւ թէ ձիւլէճէ լեռնաշղթային ստորոտը հասած, Պալապանի Քիւրտերու պետ Խալիլ աղա, յիսուն հեծեալներու գլուխը անցած, դիմաւորեց և իրենցմէ 5000 ոսկի պահանջեց, որուն փոխարէն խոստացաւ պաշտպանել զիրենք:

Ճարահատ, կարաւանի մարդիկը իրենց մէջ դրամահաւաքութիւն ըրին ուզուած գումարը տալու համար:

Խալիլ աղա հաւաստիքներ տուաւ խեղճ մարդոց, ըսելով՝ «հանգարտ եղէք, ա՛յ ոչ մէկը ձեզի անհանգիստ պիտի ընէ» ու այս խոսքերէն վերջը, իր ձիաւորներով լեռներուն մէջ կորսուեցաւ:

Հազիւ թէ երկու ժամ անցած էր, երբ յանկարծ երկու հարիւր Քիւրտեր յարձակեցան կարաւանին վրայ և սկսան ջարդել զայն: Սպանդը չորս ժամ տևեց, ուրկէ յետոյ, հրոսակները, սայրերու և եղերու վրայ հետերնին առին տարին ամենէն գեղեցիկ աղջիկները և երիտասարդ կիները:

Կարինի Հայերէն միայն 5000 հոգի հասան Մամախաթուն: Այս քաղաքին քայմազամը, այս դժբախտներուն վրայ ցաւիլ կեղծելով, ինքն ալ այս խեղճերէն 300 ոսկի կորցեց, խոստանալով զիրենք ողջամբ մինչև Երզնկա հասցնել:

Յունիս 22ին, Դերձան-Քիրիչ գիւղը կը հասնին և հետեւեալ օրը, առտուն կանուխ ճամբայ կ'իյնան դէպի Երզնկա, բայց գիւղէն բաժնուած ատեն կը նշմարեն Քիւրտեր Չաղաքէ հովտին մէջ:

Քայմազամը կը հանդարտեցնէ իրենց վախը, հաւաստելով թէ այս Քիւրտերը եկած են զիրենք պաշտպանելու համար: Քիւղէն դուրս կը հանեն զիրենք, Քիւրտերուն կը յանձնեն և իրենք Քիրիչ կը վերադառնան:

Իսկոյն, Քիւրտերը, որոց կը միանան նաև կարաւանին հետեւող զինուորները, կը սկսին ջարդել դժբախտները և դիակները գետը կը նետեն:

Կէս օրէ վերջ, ժամը 2ին ատենները, մէկ քանի ծեր կիներ և նոյնքան 10—12 տարեկան տղաք, սպանդէն խուսափած, սարսափէն խելակորոյս, կը վերադառնան Դերձան-Քիրիչ և հոն կը պատմեն տեղի ունեցածը:

Երկու օր յետոյ, Յունիս 24ին, Քիւրտերը գիւղը կը կոխեն և կը սկսին թալանել ու սպաննել ինչ որ Հայ է, ըլլայ բնակիչ կամ փախստական: Վերջապէս Յունիս 25ին կէս օրի ատենները կը հասնին թուրք չէթէները (կամաւոր հեծեալներ), որոնք կը ստիպեն ողջ մնացած Հայերը, հեռանալ գիւղէն, և, քալելով ժամ մը հեռուն, ի կատար կ'ածեն ջարդը, օժանդակութեամբ Քիւրտերուն և Թուրք բնակչութեան:

«Եփրատի դարափին վրայ, քարանձաւի մը մէջ պահուրտելով է որ, խելակորոյս և ապրկաք դիտողը եղայ սպանդի այս վերջին արարուածին, կ'աւելցնէ վկան, Պրն. Հրանտ Սուքիասեանց, ուրկէ քաղած եմ վերի մանրամասնութիւնները:

«Երեք օր այս քարանձաւին մէջ մնացի, յետոյ տեսնելով որ այդտեղ անօթութենէ պիտի մեռնէի, որոշեցի Մամախաթուն դառնալու փորձը ընել:

«Բագարիճ գիւղը հասնելով տեղեկացայ որ նոյն տեղ ալ ջարդ կը կատարուէր: Տեսնելով որ կացութիւնս անել է, յուսահատօրէն որոշեցի Թուրք զինուոր ձեռնաւոր անցնիլ և բարեխառութիւնը ունեցայ իբր այդ ընդունուելու Կէօզլիպէօյի քաղաքի աղայի կողմէ, որ զիս Մամախաթուն ղրկեց:

«Չորս օր քալելէ յետոյ, այդ քաղաքը հասայ, ուր, բա-

րեյաջողութիւնը շարունակելով զիս նպաստաւորել, բանակին մէջ ընդունուեցայ տեղակալի մը կողմէ, որուն յայտարարեցի թէ անունս Իպրահիմի որդի Զէքի էր, զինուոր էի և բնիկ Երզնկացի:

« Յետոյ այս տեղակալն ալ զիս Կարին զրկեց, ուր զինուորագրեցին զիս Ծրդ ուղտապաններու գունդին 48րդ կարաւանին մէջ:

« Ուղտապան եղած ատենս, շատ մը ջարդերու մասին ծանօթութիւն ունեցայ, նոյն իսկ ներկայ գտնուեցայ մէկ քանիներուն, օրինակի համար այն ջարդին, որ արիւնի մէջ թաթիսեց Բաքերդը ուր ժողովուրդը և զինուորները ջարդեցին բոլոր Հայերը և զիակաները Ճորոխ գետը նետեցին:

« Մերձակայ գիւղերու Հայերը ևս սպաննուեցան Սուրբ Թորոս վանքին տուփէ:

« Հայաստանի այս մասին մէջ կարծեմ միայն Շապին Գարահ սարի Հայերը եղան որոնք փորձեցին զիմադրել: Յարձակում ըրին Թուրք ժողովուրդին վրայ ու յաջողեցան ձեռք անցընել քաղաքին միջնաբերդը. ուր տասներկու օր յաղթակաւ նօրէն ինքզինքին պաշտպանեցին թուրք զօրագուններուն դէմ: Բայց այս վերջինները նոր ոյժեր և թնդանօթներ ստացան Երզնկայէն և Սեբաստիայէն: Ինքզինքնին կորսուած նկատելով, Հայերը տասներեքերորդ օրուան զիշերը յուսահատ յարձակում մը ըրին միջնաբերդէն դուրս: Շուրջ երեք հարիւր Թուրք սպաննեցին, և յետոյ ռազմանիւթ մնացած չըլլալով անձնատուր եղան:

« Ամէնքն ալ հրացանի բռնուեցան:»

Պրն. Հրանտ Սուքիասեանց որ յաջողեցաւ փախչիլ Թուրքերուն քովէն և Ռուսերուն Կարին մտած ատենը իր ազատութեան տէր դառնալ, կը պատմէ նաեւ այս վերջին քաղաքին Հայերուն տարագրութիւնները և ջարդերը:

« Կարինէն ելլող առաջին կարաւաններուն մէջէն, ինծի կը պատմէ ան, տարագրեալներու խումբ մը, մօտաւորապէս 1200

ընտանիք, խաբերդի ճամբով տարուեցաւ. ասոր կը հետեւին երկու հարիւր զինուորներ:

« Այս խումբը հասաւ մինչև Դորդումի և Թուզլայի հովիտները, բայց այնտեղ Քիւրտերը և ընկերացող զինուորները միանալով ընդհանուր ջարդ մը տուին: Խնայուեցաւ միայն երիտասարդ աղջիկներուն և երիտասարդ կիներուն, որոնք գեղեցիկ էին:

« Այս սպանդին զրոյցը Կարին հասած ըլլալով, այն Հայերը որոնք տակաւին այդտեղ կը գտնուէին, մերժեցին ճամբայ ելլել: Վալին շատ շփոթեցաւ, բայց յաջողեցաւ համոզել առաջնորդ Սեբաստ արքեպ. Սաստէթեանը թէ քաղաքին մէջ տարածուած բոլոր չարագուշակ լուրերը սուտ էին: Ի վերջոյ յանձն առաւ տարագրեալներու կարաւաններուն տրամադրել բաւականաչափ զինեալ հետեորդներ, կարող՝ զիրենք ամէն յարձակումի դէմ պաշտպանելու:

« Այս վստահացումներուն հանդէպ, Հայերը խոստացան հնազանդիլ, բայց պայման մը եւս զրին, այսինքն թէ իրենց միայն կէսը ճամբայ պիտի ելլէր Երզնկա երթալու համար Բաքերդի ճամբով, իսկ միւս կէսը, առաջնորդին հետ մէկտեղ, միայն այն ատեն ճամբայ պիտի ելլէր, երբ ապահովութիւնը ունենար թէ առաջինները ողջամբ Երզնկա հասած էին:

« Վալին ընդունեց:

« Առաջին կարաւանը, առանց միջադէպի Երզնկա հասաւ, և անոնք որոնք Կարին մնացած էին, հեռագիր առնելով, իրենք ալ ճամբայ ելան:

« Հազիւ թէ այս վերջինները Կարինը ձգած էին, անոնք որ արդէն Երզնկա կը գտնուէին, Քէմախի կամուրջին մօտ ջարդուեցան և Եփրատ գետը նետուեցան:

« Երկրորդ կարաւանը երբէք Երզնկա չհասաւ, ոլովհտե ինքն ալ առաջիններուն բախտին ենթարկուեցաւ Ճորոխի փերուն վրայ:

« Ես անձամբ ներկայ գտնուեցայ այս վերջին ջարդին,

որուն իմ ուղտապան ընկերներս մասնակցեցան զինուորներուն ու թուրք ժողովուրդին հետ :

« Այս բնաջնջումը ի գլուխ ելլելէ յետոյ , կառավարութիւնը թուրքեր բերել տուաւ Բասէնէն , Վանէն , Մալազկերտէն , Նարմանէն և Դորղումէն և անոնց բաժնեց իմ զրժ-բախտ , սպաննուած եղբայրակիցներու տուները , արտերը և ստացուածքները : »

ՏՐԱՊԻՋՈՆ՝ ՏԱՄԵԸԶՈՐՍ

ՀԱՅԱՐ ՍՊԱՆԵԱԼՆԵՐԸ

Ապրիլ 1916

Նոյն իսկ մեծ ջարդերու չարագուշակ չրջանին (1894-96) նոյնիսկ Երիտասարդ թուրքերու իշխանութեան տակ , Ատանայի արիւնահեղութեան պահուն (1909) , Հայ ժողովուրդը երբէք չէր ձանջցած մարտիրոսութիւն մը զոր կարենար բաղդատել այս անգամ ունեցածին հետ և ուրկէ կը տառապի տակաւին :

Ռուսերու կողմէ Տրապիզոնի գրաւուելովը ես կրցայ տեղեկանալ ինչ որ 1915ի յունիսի վերջերը պատահած է այս քաղաքին մէջ , երբ թուրքերը պաղարիւնով եւ համարձակօրէն , իրենց բնաջնջումի գործին սկսան :

Իր կարմիր-տանիք տուններովը , որոնք ամփիթատրոնի մը պէս , պոնտոսեան Ալպեաններու զառթթափերուն վրայ յարկ յարուած են , թուրքերու Տորոն Տաղին , Տրապիզոնը , Սեւ ծովու գեղեցկագոյն կայաններէն մէկն է : Բաղաքը , նեղկուկ ու դալար փողոցներով և հազար մը խանութներու շուկայով մը մինչեւ ծովը կը տարածուի :

Պատերազմէն առաջ 60-65 հազար բնակչութիւնէն 18,000ը Յոյն և 14,000ը Հայ էին : Մնացեալը թուրք էր :

Հայ մայր մը, որ հրացանը ձեռքին, իր տղուն
կեանքը պաշտպանեց

Հայերը հոն ապահովութեան մէջ կ'ապրէին և բարեկե-
ցիկ էին շնորհիւ օտար հիւպատոսներու ներկայութեան: Եւ,
ո՛չ միայն իրենց գործերը բարգաւաճ էին, այլ ամէն տեղ
հանրային բոլոր վարչութեանց մէջ, մաքսատան մէջ, նաւա-
հանգստի վարչութեան մէջ, կային հաճոյակատար և քաղցրա-
բարոյ Հայեր:

Այն կտիւր որ Տրապիզոնը բախտը որոշեց, տեղի ունե-
ցաւ, քաղաքէն քսան փարսախի չափ դէպի արեւմուտք:
Քուրա Տէրէի մէջ, ուր տեղի ունեցաւ էջքը ուսւ ոյժերուն,
որոնք Սեւ Ծովու նաւատորմին միջոցաւ փոխադրուած էին:

Ապրիլ 16էն սկսելով, թուրք իշխանութիւնը հրաման
տուած էր քաղաքը պարպել: Քաղաքին իշխանութիւնը, ինչ-
պէս սպայակոյտը, նոյն օրն իսկ մեկնած էին Սամսոն: Միա-
ժամանակ, զինուորներն ալ մաս մաս կը քաշուէին դէպի Բա-
բելդ և ծովեզերքին երկաթուղեան դէպի Կիրասոն:

Ապրիլ 18ին է որ, ամերիկեան հիւպատոս վերապատուելի
Քրաուֆորտի խնդրանքին վրայ, կուգան գրաւել, թուրք իշ-
խանութեան մեկնումէն ի վեր անիշխանութեան մատնուած
քաղաքը:

Այս առիթով կրցայ լրացնել ջարդերու վրայ իմ քննու-
թիւնս:

Սեւ Ծովու մէջ ճամբորդող բոլոր նաւերուն իբր կայան,
Պաթումի գրացին, տեւական յարաբերութեան մէջ Օսեանայի,
Նովո-Ռոսիսքի և Միջերկրականի բոլոր մեծ նաւահանգիստ-
ներուն հետ, թուրքիոյ ներսերը, Պարսկաստան, Կարին, Սոյ,
Դարէժ և Դեհրան գացող կարաւաններու գծին իբր գլուխը,
Տրապիզոն մշակոյթ ունեցող քաղաք մը կը թուէր: (1)

Իր փողոցներուն մէջ, ոչ միայն կը հանդիպէին թուրքերու:
Յոյներու, Հայերու, Պարսիկներու, իրենց լեռներէն իջած

(1) Ժ. Տը ՄՈՐԳԱՆ, Ուսումնասիրութիւն Աղբուլթիւններու
վրայ:

սակաւաթիւ Լազերու, այլ նաեւ բազմաթիւ Եւրոպացիներու, և Քիւրտիստանի վայրագ հրոսախումբերն ալ շատ հեռու էին: Ուրեմն Թուրքերն են, և միայն Թուրքերը որոնք այս տեղ արիւնի կոհակներ հոսեցուցին:

Սարըքամիչի պարտութենէն յետոյ, ինչպէս արդէն ըսի, զինաթափ ըրին քրիստոնեայ զինուորները, յոյն կամ հայ, և զանոնք զրկեցին Տրապիզոնէն Կիւմիւշիանէ ճամբաներուն վրայ աշխատելու, ուր գրեթէ ամէնքն ալ մեռան սովէն կամ կլիմային խստութենէն:

1915 Յունիս 28ին հրաման մը հաղորդուեցաւ հայ ազգաբնակչութեան, ամբողջովին և հինգ օրուան մէջ Տրապիզոնը թողելու: Միաժամանակ, Թուրք կառավարութիւնը ձերբակալեց ծանօթ գէմքերը և մտաւարականները. չուրջ վեց հարիւր հոգի: «Փոխադրանաւերու մէջ գրուեցան Սամսոն տարուելու համար: Մէկ քանի ժամ վերջ նաւերը պարսպ նաւահանգիստ վերադարձան: Ծովուն բացը, ուրիշ նաւեր, մէջը ժանտարմաներով, ասոնց կը սպասէին. ամենքն ալ սպաննուեցան և ծովը նետուեցան...»: (1)

Որոշուած պայմանաւամբ լրանալէ յետոյ, հայ ազգաբնակչութիւնը պզտիկ խումբերով, չրջապատուած Քիւրտերէ և հրոսակներէ (այսինքն ժանտարմաներէ), տարուեցաւ քաղաքէն դուրս և ճամբուն առաջին անկիւնադարձին, սպանութիւնները և առեւանգումները սկսան:

Ստուգիւ, քաղաքին դուռնէն անմիջապէս դուրս, ձէվիզլիք կոչուած գիւղին մօտ, տեղի ունեցան տեսարանները անպատմելի սարսափին:

(1) Քաղուած Տրապիզոնի Ամերիկեան Էլեպատոսին 1915 յուլիս 28 թուակիր տեղեկագրէն, որուն մէջ աւելցած է նաեւ՝ «... Տարագրութեան սկսելէ տասնէ հինգ օր առաջ, հայ զինուորները, զորս միայն ճամբաներու շինութեան և փոխադրական աշխատութիւններու կը գործածէին: Չուրջ 180 հոգի, քաղաքէն դուրս տարուեցան և ջրբռնուեցան...»

Այրերը բաժնուեցան իրենց կիներէն և զաւակներէն որոնց սոսկուով աղաղակները դաշտը կը լեցնէին: Սուրբ հարուածով, դանակի հարուածով, հրացանի հարուածով, անգթութեան հազար նրբութիւններով կը սպաննէն զանոնք: Հողը, ևստը արիւնով թաթաւուած է: Տղաքը, զարհուրանքէն խռորցած աչքերով, երկար կաղկածիւններ կ'արձակեն. կիները բազուկնին կ'երկնցնեն, կ'աղերսեն, կը նուաղին: Ամէն կողմ տարածուած արիւնին պաղ հոտը, չուրջանակի հարիւրաւոր մեթր հեռուէն կ'առնուի: Դժիւեմ գործը շուտով ի գլուխ ելած է: Առանձնակիօրէն արձագանգող հրացանի մէկ քանի պայթիւններ ցոյց կուտան թէ հեռուէն հեռու, Քիւրտ մը գործը կը լմնցնէ վիրաւորի մը որ կը յամառի չմեռնիլ:

Դահիճները այն ատեն կը յառաջանան դէպի ողբալի այն երամը, զոր կիները, երկտասարդ աղջիկները և տղաքը կը ձեւացնեն: Սարսափէն կիսով խեղագարած, փոքրիկները իրենց կուրծքերուն վրա սեղմելով, մայրերը կը նային այս մօտեցող Թուրքերուն, որոնցմէ ոմանք ոտքէն մինչև գլուխը արիւնով թաթաւուած են: Հիմա կիներուն մէջ մտած են, աչքերնին կը փայլի... կը քեքեւեն...: Կիները որոնք դեռ քիչ մը առաջ տեսած են իրենց ամուսիններուն, հայրերուն, զաւակներուն մեռնիլը, չեն լրացուցած տակաւին իրենց մարտիրոսութիւնը: Բարբարոսները արդէն առած են մէկ քանի տղաք և զանոնք մինչև մօտակայ ժայռերուն գլուխը տանելով ծովը նետած են: Հիմա, կատաղօրէն կը քակեն մայրական այն բազուկները որոնք երախաներ կը սեղմեն: Չոր աչքերով, մայրեր, իրենք իսկ կը խեղդեն իրենց պզտիկները, որպէս զի Թուրքը չի չարչարէ զանոնք: Աղիսղորմ ճիշեր, սարսափի և ցաւի աղաղակներ, բուռն աղերսներ, խեղագարութեան և հոգեվարքի գոչիւններ դէպի երկինք կը բարձրանան...:

Տղաքը իրարու ետեւէ կը խլուին իրենց մայրերէն: Դահիճները ոտքերէն բռնած, ապառաժներուն վրայ անոնց գան-

կերը կը ջախջախեն (1), կամ թէ երկու ձեռքով բռնելով դանոնք, իրենց ծունգերուն վրայ ահոնց մէջքը կը խորտակեն: «Գլխովին, գլխովին», վագրերը գութ կ'ունենան: Տեղ տեղ կը թաւալին ահաբեկող տեսարանները, զորս երեւելահայութիւնը հազիւ կրնայ աչքի առջեւ բերել: Անկիւն մը, երկու Քիւրտեր, սպանդէն գինովցած, նոյն մանուկը բռնած են ոտքէն և միւսը թեւէն... իրարու հակառակ ուղղութեամբ և միաժամանակ, այնքան ուժգնօրէն քաշած են որ մանուկին թեւը, մարմնէն զաժնուելով մնացած է իրենցմէ մէկուն ձեռքը: Տառապանքի աղաղակ մը, բոլոր միւսներուն մէջէն ամէնէն ահաւորը, օդը ճեղքած է... Այն մայրը, որ, ցաւէն խելագարած, ճիւղներուն վրայ խոյացած է, ճոկանի հարուածով թոպամահ եղած է: Եւ այս բանը, դահիճներուն համար, ա'լ խաղ մը կը դառնայ, որովհետեւ կ'երեւայ թէ իրենք իսկ իրենց բարբարոսութենէն կ'արբշտին: Երկուքով, երեքով, չորսով, կտոր կտոր կ'ընեն հէգ պղտիկ էակները և յետոյ անոնց՝ նոր մորթուած միսի պէս դողդոջուն անդամներն ու վարմիները չորս հովերուն կը նետեն:

Երբ բոլոր պղտիկները ա'լ մեռած են հորը կիներուն կ'անցնի: Ասոնցմէ մեծ մասը կը խողխողուն դանակի հարուածներու տակ, կամ սուրի մը հարուածով բորտիքը դուրս թափուած...:

Զոհերու գոռումները այնքան զարհուրելի են որ Տրապիզոնէն կը լսուին:

Յոյն բժիշկ մը, Տօքթ. Մեղաքոս, վէայ սարսափի այս տեսանքներուն, տեղն ու տեղը կը խնթենայ:

Յոյն մետրոպոլիտը և Կրն. Քրաուֆօրտ, միացեալ նա-

(1) Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոսը, ի տեղեկագրին մէջ յիշատակած է հետեւեալ շարքը անուր վայրագութեանց. «... սպաննեցին, գրած է ան, տղաքը անոնց գանկերը սպառաժնեցու վրայ ջախջախելով, մորդիկը խուճը խուճը գլխատուած են, եւ...»

հանգներու հիւպատոսը, յաջողած են փրկել, առաջինը երկու հարիւր, երկրորդը՝ երեք հարիւր տղաք, բայց առտու մը, կանուխ, Նայիլ պէյի հրամանին վրայ, իթթիհատի գլխաւորը և վալին, այդ տղաքը կանոնէն վերոյնեալներէն, զանոնք կառավարութեան հակակշռին տակ բացուած որբանոցները տեղադրելու համար:

Այդ որբանոցներուն մէջ, հէք պղտիկները խնամքէ և մոռնոքէ զրկուած, մեծ թուով կը մեռնին: Յոյն մետրոպոլիտին և Ամերիկեան հիւպատոսին բողոքին վրայ, կառավարութիւնը յայտարարելով թէ այդքան մահերու պատճառը վատառողջ կլիման է, ողջ մնացողները քաղաքէն դուրս կը հանէ, ու զանոնք ջարդելով վերջնապէս կ'ազատի անոնցմէ:

Տրապիզոնի Հայերէն ոչ մէկուն, կամաւոր կերպով խնայւեցաւ: Անոնք որոնք Յոյն կամ Թուրք բարեկամ բնտանիքներու մէջ սպաստանած էին, բռնի կերպով առնուեցան ու սպաննուեցան: Հարիւր յիսուն երիտասարդ աղջիկներ յաջողալ էին քաղաքին մէջ պահուելու, չորսհիւ Յոյն մետրոպոլիտին պաշտպանութեան: Թուրք կառավարութիւնը տեղեկութիւն առաւ այս մասին, զանոնք հանել տուաւ զինուորական իշխանութեան ձեռքով ու ամէնքն ալ բռնաբարուեցան կամ խողխողուեցան, մէկ քանիներ փողոցին մէջ, մետրոպոլիտին զբոսն իսկ առջեւ (1):

Պէտք է յիշատակեմ վերջապէս, սպանութիւնը Հայ առաջնորդին Գեր, Թուրեանի, որ հրաւիրուելով Գարին երթալ, ներխայնալու համար պատերազմական ատեանին, ճամբան սպանուեցաւ:

(1) Երիտասարդ աղջիկներու ամէնէն գեղեցիկ տասը հատը, որոնք պահուած էին, իթթիհատի անդամներէն մէկուն միջոցաւ գրուեցան տան մը մէջ, այնտեղ իր և իր բարեկամներուն տափուներուն ծառայելու համար, միւսները իսլամ տուններու մէջ ցրուուեցան...» Տեղեկագիր Ամերիկեան հիւպատոսին (28 Յուլիս 1916):

Ոստիկանութիւնը պարպեց Հայ տուններու կարասիները: Յուցակադրութիւն տեղի ունեցաւ: Բոլոր արժէք ունեցող բաները դիզուեցան միտերանոցներու մէջ. իսկ ինչ որ ձգուեցաւ, աւարի տրուեցաւ խուժանին կողմէ, որ, ասկից զատ, գայերու ջուրի մը պէս կը հեռուէր տարագրեալներու կաբաւաններուն, աւարի տալու համար ամէն ինչ որ կարելի էր ձեռք անցընել:

Հայ տուներու այս թալանը շատ մը շաքաթներ տուեց: Կատարուած զարհուրանքը այնքան ահաւոր էր որ Իսլամ ազգաբնակչութենէն մէկ մասն անգամ ընդվզեցուց ու սարսափեցուց և որ, գոնէ առաջին օրերուն, ջանք ըրաւ փրկել մէկ քանի զոհեր: Թուրք մը, էշատիր Օղլու, փորձ ըրաւ նոյն իսկ դէմ դնել, զէնքը ձեռքին, կատարուող սպանդներուն, բայց ինքը, լեռներու մէջ սպաննուեցաւ մէկ քանի Հայերու հետ, որոնք չըջակայ գիւղերէն իրեն միացած էին:

Յետոյ, Կարինի մէջ եղածին պէս, Տրապիզոնի Հայերուն ինչքերը հրապարակային աճուրդով ծախուեցան, նախ Իթթիհատի պատկանող Թուրքերու միայն, ու յետոյ անխտիր բոլոր Թուրքերուն: Ամէնէն վերջը, քաղաքին պարպուելէն առաջ, իրաւունք տրուեցաւ Յոյներուն, հաւասարապէս մասնակցիլ գնումներուն, բայց մետրոպոլիտը իրենց արգիլեց այդ բանը:

Տրապիզոնի մէջ բնաջնջումի գործը կատարեալ եղաւ, քաղաքին մէջ բնակող 14000 Հայերէն կը մնան միայն երկու ընտանիք եւ քսանեւէորս զոս զոս պահուած կիներ, որոնք Յոյներու պաշտպանութեան չնորհիւ յաջողեցան խուսափիլ Թուրք վայրագութենէն: Բաց աստի Ամերիկեան հիւպատոսի կարծիքին համաձայն, կարելի է յուսալ մէկ քանի հարիւր Հայ տղաք գտնել, չըջակայ գիւղերուն մէջ (1):

(1) Այդ ժամանակէն ի վեր՝ (Ապրիլ 1916), շուրջ 1000ի չափ Հայեր գտնուած են քաղաքին և մանաւորն չըջակայ գիւղերուն մէջ:

Երեք անձեր, մասնաւորաբար մէկ Թուրք և երկու Գերմանացի, կը կրեն պատասխանատուութիւնը ջարդերուն որոնց կադմակերպողները եղան:

Ասոնք են:

Նայիլ պէյ, Տրապիզոնի Իթթիհատի նախագահ:

Շտանկէր՝ Գերման թնդանութեաձիգ սպայ,

Շուլէնպէրկ՝ Թիֆլիսի նախկին Գերման հիւպատոս:

Ջարդարարներու վայրենի հրոսին մէջէն, չէթէները, ժանտարմաները և Տէօնմէ Թուրքերը ամէնէն աւելի ուշադրութիւն գրաւեցին իրենց վայրագութեամբը:

ՏԱՐԱԳՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ԶԱՐԿՈՒ

ԲՆԼԻ ԳՈՂԳՈՐԱՆ

Թուրքիոյ սարսափելի ոճիրը, Քիստոնեայ ամբողջ ժողովուրդի մը այս սիսթէմական բնաջնջումը, անգամ մըն ալ կը կրկնեմ թէ, ոճիրն է Թուրք կառավարութեան և Գերմանիոյ:

Գրեթէ ամենուրեք ստուգիւ, հետզհետէ որ Ռուս բանակներու յառաջխաղացումը թոյլ տուած է վերահասու ըլլալու աղէտին բովանդակ ճշմարտութեան և ընդարձակութեան, գրեթէ ամէն տեղ կ'ըսեմ, կ'երեւայ թէ Իսլամ բնակչութենէն մաս մը, Տրապիզոնի և Կարինի մէջ եղածին պէս, Հայերու հետ սիրով կ'ապրէր, և ուրիշ բան չէր փափաքէր, բայց եթէ շարունակել ապրիլ այսպէս: Գտնուեցան նոյն իսկ կարգ մը պաշտօնատարներ, դժբախտաբար սակաւաթիւ, որ կարեկցութիւն ցոյց տուին, ըրին ինչ որ իրենց ոյժին մէջ կար, մեղմելու համար վայրագ խտուրթիւնը հրամաններուն, զորս Թուրք կառավարութենէն կը ստանային և չուզելով միայն հնազանդեցան անոր պատուէրներուն:

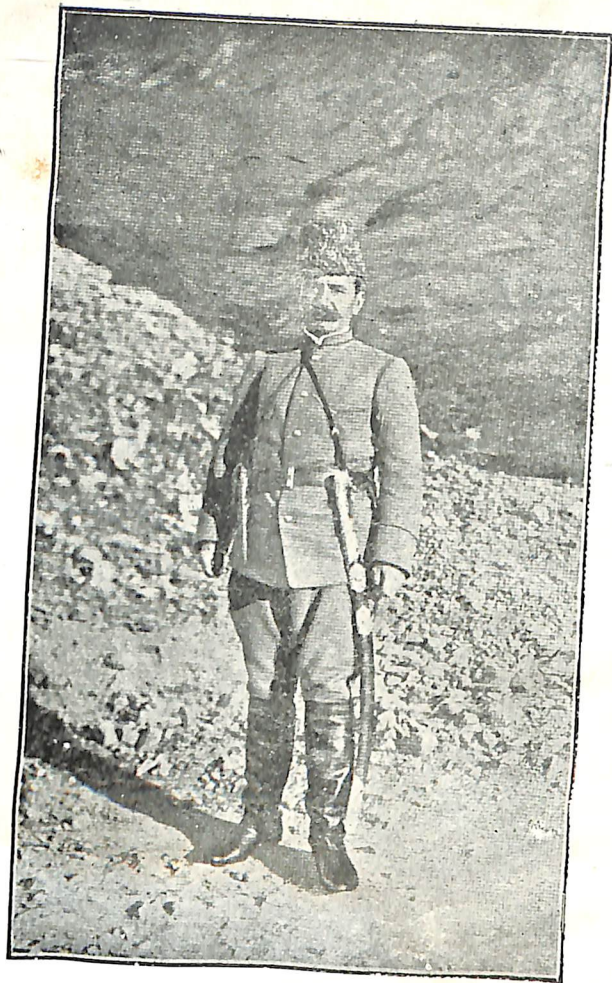
Կառավարութեան վրայ կը ծանրանայ ուրեմն ամբողջովին պատասխանատուութիւնը եղեռնին: Բայց պէտք չէ մոռնալ, բայց պէտք է կրկնել ու յայտարարել թէ, արգիլելու համար

այս եղեանը, կասեցնելու համար անոր գործադրութիւնը, բաւական պիտի ըլլար Գերմանիոյ մէկ դիմումը, էնվէր փաշայի մօտ գտնուող իր ներկայացուցիչներուն մէկ բաւը — այն էնվէր փաշան որ պաղ արիւնով կը յայտարարէր՝ «Թուրքիոյ մէջ ա՛յլ Քրիստոնեայ չեմ ուզեր» — ։ Ուրեմն Գերմանիա ձայն չի հանեց, բաւ մը չարտասանեց։ Աւելին կայ. դահիճներուն օգնեց իր խորհուրդներովը։

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, 1915 Ապրիլ 24ի գիշերէն մինչև 29 ապրիլ, ձերբակալուեցան բոլոր կարևոր Հայ մտաւորականները, որոնց ձայնը հարկ էր խեղդել, ասոնց մէջ կային երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արուեստագէտներ, գրագէտներ, եւն. առանց խտիր դնելու անոնց պատկանած կուսակցութեան և կրօնքին, և ներսերը զրկուեցան ու յետոյ, ընդհանրապէս ձաթանկերու վրայ սպաննուեցան։ Բոլոր ներքին գաւառներուն մտաւորականներն ալ նոյն բախտը ունեցան։ Առանց ամբաստանադրի, առանց որ և է դատաստանի, առանց նոյն իսկ պատրուակի մը չուքին, բաւական էր որ Հայեր էին, ամէնքն ալ բանտարկուեցան, սպաննուեցան կամ տարագրուեցան... Միաժամանակ զբաղած էին զինաթափ ընելու բովանդակ Հայ ազգաբնակչութիւնը և զինելու իսլամները, կազմակերպեցին Քիւրտ հրոսակաւորներ, ոճրագործները բանտերէն հանեցին, անոնցմէ կազմեցին չէթէներ, որոնք յետոյ պաշտօն ստացան հետեւելու տարագրեալներուն։

1915 Մայիս 20ի (2 Յունիս) հրէշային հրովարտակով, որով պատերազմական նախարար էնվէր փաշա հրամայեց, յանուն երիտասարդ Թուրք քոմիթէին, տարագրութիւնը Հայաստանի վիլայէթներու, Անատոլիոյ և Կիլիկիոյ բոլոր Հայերուն, դէպի Պաղատտի գծին հարաւը գտնուած արաբական անապատները. տարագրութիւնը եղաւ այս ժողովուրդին մահազանգը։

Այս տարագրութիւնը իրականութեան մէջ ուրիշ բան չե-

ԱՆԴՐԱՆԻՆ

Հայ ազատութեան հերոսը :
Հայ կամաւորներու պետերէն ամէնէն ժողովրդականը

ղաւ, բայց եթէ բնաջնջուով յաջորդական երեք արարուածներու մէջ, որոնք են՝ Զարդը — Կարաւանը — Անապատը : Հանգրուանէ առ հանգրուան սպանուով ժողովուրդի մը :

Գործողութիւնը կը սկսի մայրաքաղաքէն եկած հրամանի մը վրայ որ կը փակցուի բոլոր քաղաքներու և գիւղերու պատերուն : Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատարները կը ստանան իրենց «օգտակար» հրահանգները : Հեռաձայնը և հեռագիրը իրենց արագութիւնը կը բերեն սպանութեան հրամաններու փոխանցումին մէջ :

Ամբողջ Հայ աղգաբնակչութիւնը պէտք է պատրաստուի, ծայրայեղօրէն կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, տարագրուելու համար հեռաւոր չրջանակներ, ուր կարելի է հասնիլ միայն քալելով, և առիկա ոչ թէ մէկ քանի օր, ոչ թէ մէկ քանի շաբաթ, այլ ամբողջ ամիսներ :

Այս անմարդկային միջոցին վրայ կ'աւելնայ, ամէնուն տեսածը, յարքունիս գրաւուով բոլոր ինչքերուն և սեփականութիւններուն, յարքունիս գրաւում, որ Արեւելքի ամէնէն գործունեայ, ամէնէն աշխատասէր և ամէնէն զարգացած ժողովուրդը պէտք է վերածէ մուրացիկներու ժողովուրդի մը :

Մէկ քանի քաղաքներու մէջ արտօնուեցաւ միջոցը ունեցողներուն — ոսկիի փոխարէն — կառքեր կամ զրատներ վարձելու . բայց ամէն անգամ, կամ գրեթէ ամէն անգամ, այս փոխադրական միջոցները իրենց ձեռքէն առնուեցան, քաղաքէն դուրս ելլելու առէն : Եւ ամէնէն հարուստները, ինչպէս ամէնէն աղքատները, միայն իրենց կռնակը առածները կրցան պահել : Ուրեմն իբրեւ դիտաւորեալ արգելք մը, պատուիրուած էր իսլամ ժողովրդեան, որ և է բան չգնել անոնցմէ կամ չբախել անոնց, որով ամէն բան կ'որսուած էր այս խեղճերուն համար, որոնք չկրցան բնաւ պաշար գնել, ո՛չ մեկնելէ առաջ և ոչ ալ իրենց զարհուրելի և հեռաւոր աքսորի ընթացքին :

Ամէն տեղ, առաջին կատարուած բանը, կրնե՞րը իրենց

ամուսիններէն զատելն էր, մէկ կողմ տանիլ բոլոր էրիկմարդիկը, աղաքը իրենց ծնողքներուն ձեռքէն առնել: Ամէն տեղ, ճամբու ընթացքին, երբեմն ճամբայ ելլելէ ամիջապէս վերջ, և երբեմն նոյն իսկ ճամբայ ելլելէ առաջ, առեւանդուեցան ամէնէն գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները, մանաւանդ գիւրացիները ընտանիքներու պատկանողները, մասնաւոր տուններու մէջ արգելափակուեցան և յաճախ հանրատուններու մէջ տարւեցան:

Յետոյ այս խեղճերը ստիպուած էին ճամբայ իյնալ, անցնելով Անատոլիոսի երաշտ լեռներէն ու անապատային հովիտներէն: Ամառուան հեղձուցիչ ջերմութեան ներքեւ, մահացու արեւին տակ, այս մարդկային զանգուածները, սովալլուկ, սպառած, աւելի ցնցոտիներով և բոկոտան, պէտք էին երթալ դէպի անծանօթ քաղաքաւայրը ուր, գիտէին արդէն աս բանը, թէ իրենց համար ոչ մէկ յոյս կար:

Մտրակով ու գաւազանով է որ, ընկերացող ժանտարմաները քալեցնել կուտային այս դժբախտները, և անոնք որոնք ուժասպառ կ'իյնային, կը սպաննուէին սուրիի կամ սուրի հարուածներով:

Կարաւանները անգաղար կը խոշտանգուէին Քիւրտ հրոսախումբերու կողմէ, որոնք կը ջարդէին ողջ մնացողներուն մեծ մասը, և կ'առեւանգէին երիտասարդ կիներն ու երիտասարդ աղջիկները:

Շատ մը տեղեր վերջապէս, ինչպէս Քէմախ Պողազը ըսած կիրճին մէջ, ուր, Երզնկայէն տասներկու ժամ հեռու Եփրատը կը հոսի նեղ անցքէ մը, սեպ պարեհներու մէջտեղ, կը կատարեն, աւելի շուտ լմնցնելու համար, հաւաքական ըսպանդներ, զանգուածային ջարդեր: Մեծ բան է եթէ տարազերեալներու մէկ քառորդն ալ իր սահմանուած տեղն հասնի:

Արդ, պէտք չէ մոռնալ թէ, այս տարագրութիւնը, այս ջարդերը, այս թալանները, այս առեւանգումները, այս բռն-

նապղծութիւնները, այս անձկափափուները հարէմներու մէջ, այս վաճառումները մանուկներու, աղջիկներու և երիտասարդ կիներու, կը հարուածեն այն ընտանիքները որոնց անշամները, այր, կին, երիտասարդ, երիտասարդուհի, մեծամասնութեամբ՝ եւրոպական մտաւորական մշակոյթ մը ունեցած են: Անոնցմէ շատեր Եւրոպա գացած են ուսանելու, կամ առնուազն դաստիարակուած և ուսած են թուրքիոյ մէջ գտնուող ֆրանսական, ամերիկեան կամ գերմանական կրօնական հաստատութիւններու և քօլէճներու մէջ: Ասոնք բարբարոսներ չեն, այլ մարդիկ, որոնք իրենց զգացումներով և իրենց մշակոյթով, մեր հաւասարներն են և հետեւաբար շատ գերազանց են նոյն իսկ բարեկեցիկ գասուն պատկանող թուրքերէն:

Ինչ որ կը հաստատեմ այս եղբրական հետաքննութեան ընթացքին, սա է թէ սարսափի ու մահուան այս բոլոր տեսարանները, զորս կը պատմեմ, այս բոլորը անխիճեկիօրէն ստույգ են: Ձեռքիս մէջ ունիմ ապացոյցները բոլոր դրածներուս:

Թուրք կառավարութիւնը չի կրնար ժխտել իր այս ոճիւրդ, զոր զինուորական կամ ռազմադիտական ոչ մէկ պատճառ պիտի կրնար արդարացնել: Ձեռքի մէջ ունիմ ոչ միայն յայտարարութիւնները այն հաղուապիւտ զոհներուն որոնք մահէն ճողուցրած են, ոչ միայն յայտարարութիւնները **Թուրքու** և մէկ քանի Ֆրանսացիներու ու դաշնակիցներու (ինչպէս Վեր. հայր Պէռնար, Վանայ Ֆրանսական Տոմինիկեան միաբանութեան գլխաւորը), որոնք վկան եղած են տարագրութեան և անոր ընկերացող սպանդի տեսարաններու, այլ ասկից զատ, ունիմ նաև տեղեկագիրներն ու յայտարարութիւնները չէզոքներու, Միացեալ Նահանգներու և Իտալիոյ պաշտօնական ներկայացուցիչներուն կողմէ, որոնցմէ առաջինէն յիշատակութիւններ ըրած եմ արդէն, իսկ երկրորդին կառավարութիւնը, այդ միջոցին թուրքիոյ հետ պատերազմի չէր մտած տակաւին: Նոյն իսկ ի ձեռքն ունիմ, ինչպէս պիտի տեսնուի, գերմանական միսիոնին պատկանող հիւանդապահոհներու և բժիշկներու վկայութիւններ:

Մայիս 1916

Մահուան կարաւաններ: Այս է ամէնէն ճշգրիտ որակականը որ կը պատշաճի տարագործներու այդ ողբալի հօտերուն, որոնց խնայուած է առաջին սպանութեանց միջոցին, և որոնք կ'երթան կողոպտուած, ուժասպառ, քշուելով իրենց դահիճներուն կողմէ դէպ ի աքսոր և դէպ ի ջարդ:

Իրենցմէ մէկ քանինք, հրաշքով յաջողած են ճողոպրիկ մարդասպաններէն, պրծիլ թափառական ու դատապարտուած այս չարագուշակ երամաներէն:

Այդպիսիներէն շատեր հարցուփորձեցի, բայց իրենց յիշածներուն մղձաւանջը կը լէկէ զիրենք և կը խեղայեղէ: Նոյն իսկ համարձակութիւնը չունին ոգեկոչելու այդ բաները: Դաժան ապշանք մը միօրինակօրէն կը յատկանշէ իրենց դէմքերը, և պէտք է պնդել, վստահութիւն ներշնչել իրենց, որպէս զի որոշեն պատմել իրենց տեսած սարսափի սեսարանները. ու այդ բանը ցած ձայնով միայն կ'ընեն, դողալով, և իրենց շուրջը աննպատակօրէն կորսուած ականարկներ պտտցնելով, իբրեւ թէ մահը և չարչարանքները տակաւին սպառնային իրենց:

Ահաւասիկ մին ամէնէն սրտառուչ պատմութիւններէն զորս ինծի ըրին.

«Մուշի հովիտէն եմ (կարինի հարաւակողմը, այս քաղաքին ու Բաղէշի միջև), ըսաւ ինծի իրենցմէ մէկը: Այս մասէն տարագրուած բոլոր ընտանիքները ճամբան ջարդուեցան և Եփրատ գետը նետուեցան: Այս ընտանիքներուն մէջ կը գտնուէր նաև իմ մայրս և երեք քոյրերս՝ իրենց պզտիկներով:

«Միայն աւելի վերջերս էր որ իրենց մահը իմացայ: Տարագրութենէն փախած էի և պահուած Սուրբ Կարապետի

անտառին մէջ, ուր ապաստանած էին ամէն անոնք, որոնք ինծի պէս կրցած էին փախիլ:

«Գիրչեր մը, կին մը եկաւ մինչև մեր տեղը: Գիրկը մանուկ մը ունէր, կէս մերկ էր, տքալով՝ ինքզինքը կը քաշկըռուէր, այնքան նիհար ու այնքան տագոյն էր որ կարծեցինք թէ մեռած էր և իր կմախքն էր որ մեզի կ'երեւար: Բայց ան խօսեցաւ ու ըսաւ «հայ»: Ան յագնութենէն ու անօթութենէն կը մեռնէր միանգամայն: Հաց չունէինք, բայց միայն ցորենահատիկ զոր կը խորովէինք: Ատկէց տուինք իրեն, քիչ մը չոր մածունով... Յետոյ իր պատմութիւնը ըրաւ.

«Խայպեան գիւղէն էր և տարագրուած ընտանիքի մը կը պատկանէր: Թուրք կառավարութիւնը հաւաքած է, Սորտար, Պաղու, Աւանովա և Քվարա գիւղերուն կիները և տղաքը Սուրբ Կարապետ վանքին մէջ (Մուշի մօտ ուխտատեղի: Առապելը կը պատմէ թէ այս վանքը շինուած է հեթանոսական Հայաստանի պաշտպան մեծ Աստուածուհիին՝ Անահիտի նուիրուած բազմաթիւ տեղւոյն վրայ:)

Ամէնքն ալ, հինգ օր արգելափակուեցան այդ տեղ: Յետոյ զանոնք միացնելով Մեղաքի, Պաղուի, Ուրուզի, Հէյաւրէթի և Խայպեանի կիներուն և տղաքներուն, ուղղեցին դանոնք դէպի Եփրատի կամուրջի ճամբան, անոնց վրայ աւելցնելով նաև Տոմ, Հէրկէրտ, Նորակ, Ալատին, Կոմս, Խոյ Խալաուլս, Սուլուլս, Խորունք, Քարձոր, Կէպէլ Աղաճ, Կոմեր, Եէխլան, Ավղաղպուր, Պլէլ, Քուրա Մեյտան գիւղերուն ընտանիքները: Ասով կազմուած էր մօտաւորապէս 8000 հազար կիներու եւ 8000 խումբ մը:

«Առաջին օրերէն սկսելով (կը պատմէ այն կինը որ մեզի հետ անտառը ապաստանած էր) Քիւրտերը, որոնք մեզի կը հետեւէին, սկսան սպաննել ամէնէն ծերերը և ամէնէն տկարները, որոնք չէին կարող քալել: Իւրաքանչիւրին կեանքը կախում ունէր միմիայն պահապաններուն քմահաճոյքէն: Անոնք որոնք ամէնէն առաջ ջարդուեցան, ամէնէն երջանիկ-

ները եղան: Ամէն իրիկուն, իւրաքանչիւր հանգրուանի, միւսներուն աչքին տակ կը բռնապղծէին մենէ զանոնք որ իրենց հաճոյ կը թուէին: Ես տեսայ այսպէս, առառաւելն ութը տասը տարեկան աղջիկներ, զորս եկան առին:

«Այս զարհուրելի տեսարանները ամէն անգամ կը վերջանային մենէ մէկ քանիներուն սպաննուելովը, անոնց որոնք չէին ուզեր հետեւիլ և զորս դիտապատ կ'ընէին հրացանի և սուրի հարուածներով: Երբեմն կը սպաննէին տղաքը երբ ուզէին անոնց մայրը տանիլ. երբեմն ալ զանոնք պարզապէս ճամբուն եզերքը կը նետէին: Պզտիկներէն անոնք որոնք արդէն կրնային քալել, ուրիշ կնոջ մը ետեւէն կ'երթային կամ անոր քղանցքին կը կառչէին. ամէնէն պզտիկները կը մնային անտէր, և հետեւեալ կամ վաղայաջորդ օրը կը մեռնէին: Ով որ ուզէր առնել զանոնք ու տանիլ, անողորմօրէն ծեծ կուտէր:

«Այսպէս, սոսկումով համակուած մեր անհուն կարաւանը կը յառաջանար դանդաղօրէն, անցած ճամբուն երկարութեան վրայ դիակներ ձգելով...»

ԴԱՄԷՆ անգամ որ քիւրտ գիւղի մը կը մօտենայինք, անոնցմէ այրերը և կիները կը չրջապատէին մեզ, և մեր վրայէն կը քաշէին կ'առնէին մեր զգեստներէն զանոնք որոնք իրենց կը յարմարէին: Այսպէս, շատ չանցած ամէնքս ալ կիսամերկ էինք:

«Երկու օրը անգամ մը, քիչ մը հաց կը բաժնէին, բայց ամէնուս չէր բաւեր: Երբ միասին առած պաշարնիս հատաւ, բան մը ուտելու համար պէտք եղաւ, ճամբուն երկարութեանը գտնուած ցորենի արտերէն հասկեր փողկել:

«Շատեր, չղիմանալով սնունդի պակասին, անօթութենէ կամ անսուաղութենէ մեռան: Առտուընէ մինչև իրիկուն, արեւին տակ հարկ էր քալել ամառուան հասարակածային արեւին տակ, որ կ'այրէր մեզ, և խմելիք ջուր չէինք գտնէր, երբեմն ամբողջ օրեր: Մաքաւէն խենդեցած էինք: Երբ ակի մը

հանդիպէինք, իրարու հետ կը կռոււտէինք, զիրար կը կոխտէինք, չուտով խմելու համար, որովհետեւ արդիււած էր կանգ առնել: Առաջին հասնողները կը յաջողէին ծաւաւնին յագեցնել. բայց ետեւէն եկողները կը գտնէին միայն մօրուտ ջուր մը, աղահղուած՝ խառնամբոխի մը կողմէ որ ակին չուրջը կը խոնուէր և կը ծեծկուէր: Որքան տղաք ինկան և կոխտուեցան այս հրմշտուկներուն մէջ, մինչդեռ միւս կողմէ ալ, սուրի հարուածներով, մեր թուրք կամ քիւրտ պահապանները կը քշէին զանոնք որոնք ուշ մնացած էին:

«Մենէ ոմանց մէջ, տեւական սարսափը և խնձկութիւնը ոչնչացուցած էին նոյն իսկ մայրական զգացումը: Խելայեղութեան և ընդարմացումի մէջ, որոնք մեր ամէնուն վրայ կը ճնշէին, բազմաթիւ մայրեր, յոգնութենէ, անօթութենէ, ծաւաւէ ու ժառապաւ, կը սկսին՝ ճամբուն վրայ լքել իրենց տղաքը, զորս ալ չէին կրնար տանիլ:

«Մասնաւորապէս զարհուրելի էր կացութիւնը այն մայրերուն որոնք բազմաթիւ տղաք ունէին: Այնպիսիները որոնք իրենց զաւակներէն գոնէ մէկ հատը կը փրկէին, կը նկատուէին երջանիկներ ու քաջեր:

«Մենէ քանի մը հոգի, կը յաջողինք խուսափիլ պահապաններուն վայրագ հսկողութենէն, և, պահուելով ցորեններու արտերուն մէջ, այն մտածումով որ յետոյ կրնայինք փախիլ ու ապաստանիլ Սասունի լեռներուն մէջ: Շատեր խեղդուեցան, ուզելով Եփրատի մէկ կողմէն միւսը անցնիլ...»

Այստեղ փակագիծ մը կը բանամ: Այս մասին Քիւրտեր, զորս անձամբ հարցափորձեցի, ինծի պատմեցին թէ Ձէթէները պաշարած ու հաւաքած էին այս խեղճ կիները, որոնք Քիւրտմէյտանի և Շէխլանի ցորենի արտերուն մէջ իրենց զաւակներով պահուելու էին և որոնք հինգ հարիւրի չափ կային: Ասոնք Ռէշիտ փաշայի հրաժանին վրայ Շէխլան գիւղը տարուեցան, և գիւղին ծայրը փակեցին զանոնք մէկ քանի չէն-

քերու մէջ որոնք իբր կալորայ կամ իբր պատասպարան կը ծառայէին: Արդէն, ուրախ էին, խուսափած ըլլալնուն համար գեհնական ճամբուն չարչարանքէն, երբ Ռէշիտ փաշանոր հրաման մը տուաւ:

Երբ իրիկուն եղաւ, երբ կալորաներու դուռները գոցուեցան, երբ, կէս մը վտահ, մայրերը յոգնութենէ ուժասպառ սկսան քնանալ՝ իրենց զաւակները իրենց թեւերուն վրայ պառկեցուցած, քիւրտերը չէնքերուն շուրջը զիզեցին յարդի կապոցներ, յետոյ, հանգարտօրէն կրակի տուին: Քանի մը վայրկեանի մէջ ամէն կողմ բոց առած էր:

Կարելի է երեւակայել յանկարծական ու սոսկալի զարթնումը գոթախտ կիներու, որոնք խուժեցին գէպի գոցուած դուռները, իրենց ձեռքերը պատռեցին պատերուն դէմ: Ահաւոր աղաղակներ, տառապանքի գոռումնիր գանգեցին գիշերին մէջ: Յետոյ ամէն ինչ դադրեցաւ. հինգ հարիւր կիներ և իրենց զաւակները մեռած էին, ողջ ողջ այրելով:

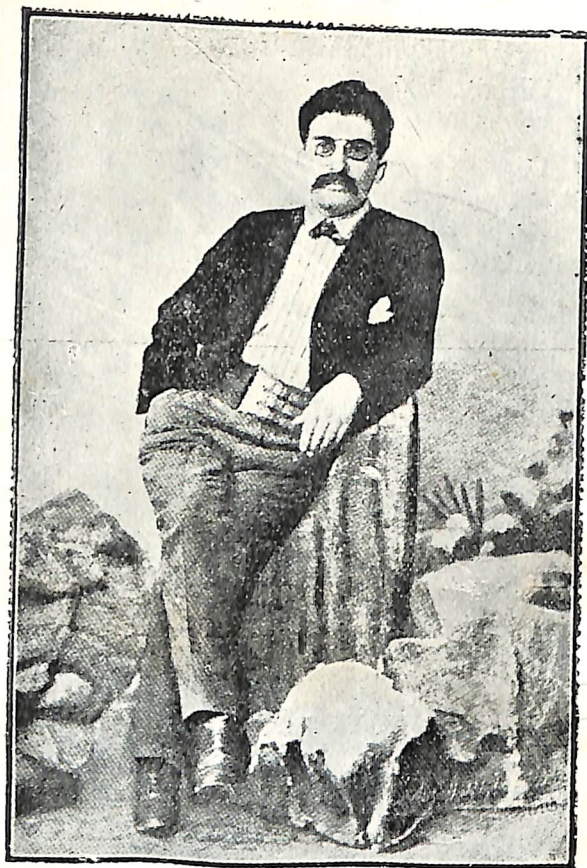
Վերստին կը շարունակեմ Հայուհիին պատմութիւնը.

«Գալով ինծի, ես չփորձեցի փախչել: Քանի մը դբուշ ունէի և կը յուսայի ատով կարենալ կեանքս պահել:

«Երբ Խոջմոյի լեռները անցանք, անոնք որոնք մեզ կը տանէին, ձգեցին դէպի հարաւ ուղղութիւնը և զմեզ Յփրատի երկարութեան դէպի արեւմուտք քշեցին: Կինճի Բաշալըքին մէջ, մեր հետեւորդները փոխուեցան: Մեր նոր պահապանները առաջիններէն աւելի վայրագ երեւցան, և ասոնցմով հասանք Ճապաղջուրի վիճակը:

«Ճամբան կը շարունակուէր, դարափնուած, շատ խորունկ հովիտի մը մէջէն, յետոյ պզտիկ դաշտի մը վրայ դուրս եկանք, որուն շուրջը կը դառնայ Յփրատը: Ո՛վ անակնկալ, հրաման ըրին մեզ կանգ առնել, հաւաքուելու համար:

«Կէս ժամէ ի վեր կեցած էինք, ըմբոշխնելով այն կարճ դադարը որ մեզ շնորհուած էր, մայրերը կը լուսային իրենց զաւակներուն ցաւոտ ոտքերը, երբ, Ճապաղջուրի կողմէն,

Ա. Բ. Ա. Մ.

Այն հայ պետը որ կազմակերպեց ու վարեց
ղիմադրութիւնը, Վան բաղաբին մէջ

յանկարծ բազմաթիւ Քիւրտերու հրոսախումբ մը երեւան ե-
կաւ: Շրջապատեցին մեզ, և, յանկարծ, սկսան իրենց հրա-
ցաններով մէկէն ի մէկ կրակ ընել մեր վրայ, մեր բազմու-
թեան մէջ, միաժամանակ պողալով մեզի ահաւոր հրաման մը.
«գետը նետուեցէք... գետը...»:

«Հրացաններու բոմբիւնները կը ծածկէին մեր արհաւիրքի
գոռումները և մեր տառապանքի և յուսահատութեան աղա-
ղակները: Գրեթէ բոլոր գնդակները կ'իյնային կիներու և
և ազոց խուռներամին մէջ, որոնք բոլորովին խելագարած
ղիրար կը հրմշտկէին: Մենէ չատեր հնազանդեցան այն հրա-
մանին, զոր Քիւրտերը չէին դադրել պողալէ մեզի, և նետ-
ուեցան Եփրատի մէջ: Ես ալ ջուրը նետուեցայ:

«Այդ վայրկեանին, հրացանաձգութիւնը կրկնապատկուեցաւ,
Ջուրին մակերեսը երեւցած գլուխները, վարժ նշանառուե-
րուն իբր նշանակէտ կը ծառայէին: Սակայն ես չձգեցի զա-
ւակս և որովհետեւ աղէկ լողալ գիտեմ, կրցայ զայն ջուրէն
դուրս բռնելով, ինքզինքս հոսանքին տալ, անցնելով կոյտի
մը մէջէն դիակներու որոնք ջուրին երեսը կը ծփային և զիս
տեսողութենէ կը ծածկէին: Քիւրտերը զիս չտեսան և յաջո-
ղեցայ դիմացի եզերքը հասնիլ և երթալ ապաստանիլ մացառ-
ներուն մէջ:

«Իրիկունը վրայ հասաւ: Այլեւս բան մը չկար այն տա-
սը հազարէն որ մեր թիւն էր: Դիմացը գետափին վրայ, հա-
րիւրաւոր մեռեալներ կային կուտակուած, որոնք հրացանով
սպաննուած էին: Հազարաւոր կիներ ու տղաք կային խեղ-
դուած, զորս Եփրատ կ'առնէր կը տանէր: Ու այն ատեն Քիւր-
տերը կը հեռանային իրենց քիչ մը աւարով զոր կրցած էին
ժողովել, ու միասին տանելով մէկ քանի երիտասարդ կիներ և
երիտասարդ աղջիկներ, զորս մէկ կողմ զատած էին, որովհե-
տեւ անոնք գեղեցիկ էին:

«Իսկ ես, երբ բոլորովին մութ եղաւ, թաքստոցէս ելայ,

գետէն առաջնորդուելով, դէպի վեր, դէպի Մուշ յառաջացայ: Յերեկները պահուըտեցայ ու գիշերները քալեցի: Հում ցորենահատիկ կերայ:

«Լսած էի թէ Հայեր կային Սուրբ Կարապետ վանքի շրջակայ լեռներուն մէջ և եկայ...»

«... Ահաւասիկ, վերջացուց Հայը, ինչ որ պատմեց մեզի այն կինը որ գիշեր մը եկաւ մեզ գտաւ Սուրբ Կարապետի անտառին մէջ:

«Իր հասնելէն երկու օր վերջը, այս կնոջ զաւակը մեռաւ: Հինգ օր վերջը այս կինն ալ սպաննուեցաւ, երբ կանոնաւոր Թուրք շինուորներ անտառներուն մէջ եկան զմեզ հետաշնորհու համար, զմեզ Հայերս, որ հոն ապաստանած էինք:»

ԵՐԿՈՒ ԳԵՐՄԱՆՈՒ ՀԻՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ահաւասիկ վկայութիւն մը զոր Գերմանիոյ մէջ դժուարաւ պիտի կարենան մերժել, որովհետեւ անիկա կուգայ Գերման կարմիր խաչի երկու հիւանդապահուհիներէ որոնք «Գերման զինուորական միսիոն»-ի ծառայութեան մէջ գտնուած են(1):

Երկուքն ալ ներկայ եղած են Կարինէն Երզնկա եղբերական ճամբորդութիւններուն: Այդ տեղ կեցած են եօթը շաբաթ, և այս միջոցին սպայակոյտին աօքթէօրը — Գերման բժիշկ մը — որ իրենց պետն էր, դիտաւորեալ կերպով արգիլեց Կարմիր խաչի բոլոր պաշտօնէութեան, տարագրչներուն օգնելը և նոնց հետ ամենադոյզն յարաբերութեան մտնելը:

(1) Այս երկու հիւանդապահուհիներուն պատմութիւնը որ 29 Յունիս 1915 թուականը կը կրէ, ամբողջութեամբ հրատարակուած է՝ «Մի ֆանի վաւերագրութիւններ Հայերու ձկատագրի Մասին 1915» տիտղոսաւոր պրօշիւռով մը (ժրնէվ, Տպագրական ընդհ. ընկերութիւն): Այս հիւանդապահուհիներէն մին Օր. Յլոռա Ա. վէտէլեառկոպէրկ, նորվեկիական ծագում ունի:

Երկու Գերման հիւանդապահուհիները, ընդվզած այն վայրագ անգթութենէն զոր Թուրքերը ի գործ կը դնէին, չկրցան ինքզինքնին զսպել, իրենց զգուանքը արտայայտելու: Ասոր հետեւանքը եղաւ այն, որ ամիջապէս իրենց պաշտօնէն արտաքսուեցան, Գերման բժիշկին կողմէ, որ յայտարարեց իրենց թէ «կը դաւաճանէին»:

«Դէպի 14 Յունիս 1915, կը պատմեն հիւանդապահուհիները, տարագրեալներու խուֆեքը յարձակում կը կրեն Գէմալ Պօղազը կիրճին մէջ և ամբողջովին կը թալանուին: Աքսորուածներուն մեծ մասը կը ջարդուի: Երկու երիտասարդ Հայ վարժուհիներ, որոնք կը յաջողին ժահէն խուսափիլ, յայտարարեցին թէ Քիւրտերու զիրար խաչածեւող կրակին տակ առնուած էր կարաւանը. Քիւրտերը կը գտնուէին յարձակման զուլը, իսկ կային կանոնաւոր Թուրք զինուորէր որոնք կարաւանի կռնակէն կը կրակէին: Երկու Հայուհիները գետին կը փռուին և մեռած կը ձեւանան: Յետոյ կողմնակի ճախաներով կարող կ'ըլլան Երզնկա վերադառնալ, ճամբան իրենց գէմը ելլող Քիւրտերուն զրամ տալով: Ասոնցմէ մէկուն կ'ընկերանար նշանածը որ կնկան հագուստ հագած էր, այդ հագուստը հայլայթած էր Թուրք մը, իր Դպրոցական ընկերներէն մին: Երբ փախստականները Երզնկա կը հասնին, ժանտարմա մը կ'ուղէ ձեռք անցընել երիտասարդ աղջիկը. նշանածը կը պաշտօնները բռնուելով, Թուրք տուներու մէջ կ'արդելափակուին, ուր կը ստիպեն զիրենք մահմետականութիւնը ընդունիլ:

«Այդ աղջիկները մեզի այս լուրերը տուին երիտասարդ բժիշկի մը միջոցաւ, որ մեր հիւանդանոցին մէջ հիւանդներուն կ'այցելէր: Անոնք մենք կը խնդրէին մեզի հետ զիրենք Խարբերդ տանիլ, ուր իրենց կրթութիւնը առած էին: Եթէ թոյն ունենային, կ'ըսէին թէ ինքզինքնին պիտի թունաւորէին:»

Յունիս 11-ի իրիկունը երկու հիւանդապահուհիները Եր-

զընկայի մէջ տեանելով հեծեալազօրքերու 86րդ ջոկատի կանոնաւոր թուրք զինուորները, որոնք աւարներով քաղաք կը մտնէին, հարցափորձած են զանոնք:

«Այս զինուորները մի գի նկարագրեցին թէ ինչպէս զինաթափ եղած Հայերը ամէնքն ալ ջարդուած էին: Ջարդը չորս ժամ տեւած էր: Կիները, ծունգի եկած կ'ոռնային, ի զուր կը թախանձէին ջարդողներուն: Անոնցմէ շատեր իրենց զաւակներուն հետ Եփրատի մէջ կը նետուէին:

«Սարսափելի էր, հաւաստեց մեզի ցած ձայնով, երիտասարդ թուրք զինուոր մը, որ իր ընկերներուն մտայնութիւնը չունէր: «Քաջութիւնը չունէի կրակելու... այնպէս ձեւացուցի թէ կը կրակեմ...» Իր ընկերները մեզ կ'ըսեն թէ մեծ թուով մեռած տղաք ճամբուն վրայ կը մնան...»:

Երկու դերման հիւանդապահուհիները կը պատմեն նաեւ թէ յաջորդ օրերը, ցօրենի դաշտերու մէջ, որոնք բարձրացած են, գացին Հայերու հետապնդութեան, որոնք մեծ թուով անոնց մէջ պահուրտած էին:

«Յարատեւօրէն, կ'աւելցնեն հիւանդապահուհիները, կը հասնէին տարագրեալներու կարաւաններ, որոնք յետոյ ջարդուելու կը տարուէին: Այն վկայութիւնները զորս հաւաքած ենք այս մասին, ամէնքն ալ նոյժ բանը կ'ըսեն: Աւելի վերջը, մեր կառապանը, Յոյն մը, որ բազմաթիւ սպանդներու ներկայ գտնուած էր, մեզ պատմեց թէ զոհերու ձեռքերը կը կապէին, և ապառաժներուն բարձունքէն գետին մէջ կը նետէին: Այս կէտը, զոր սպանիչները աւելի արագ կը համարէին, ի գործ կը դնէին, երբ զոհերու թիւը շատ մեծ ըլլար:

«Յունիս 17ին, իրիկունը, Կարմիր Խաչի զեղագործ Կ...ին հետ, պտոյտի ելանք: (Մեր ընկերակիցը թրքական անգլիսթիւններուն համար նոյն զարհուրանքը կ'զգար, ինչ որ մենք կ'զգայինք. ան բացէ ի բաց ըսաւ ինչ որ այս մասին կը խորհէր, և ասիկա, մեզի եղածին պէս, իրեն արժեց իր ճամբու-

ղրուիլը): Ժանտարմայի մը հանդիպեցանք որ մեզի յայտարարեց թէ տասը վայրկեան առեն կար Բաբերդէն արտաքսուածներու մեծ կարաւանի մը հասնելուն: Արգիլեց մեզ դէպի այ՛, կողմ երթալ, բայց սրտառուչ կերպով մեզի պատմեց թէ ինչպէս այդ կարաւանին մէջ գտնուած այրերը ջարդուած էին: «Քե-սիմ, ֆեսիմ կէլիեօրլար» աղաղակներով, զանոնք ժայռերու բարձունքէն կիրճին խորը գահավիթած էին: Անիկա մեզ նըկարագրեց թէ ինչպէս ամէն գիւղերու մէջ, կիները բռնապղծուած էին, թէ ինչպէս ինքը երիտասարդ աղջկան մը տիրացած էր, թէ ինչպէս ճամբայ քալելու ատեննին, կը ջախջախէին տղոց գլուխը, երբ ասոնք շատ բարձր կը պոռային, կամ թէ երբ անոնք կը յապաղեցնէին գնացքը:

«Յաջորդ առտու, տարագրեալներու կարաւանը մեր տանը առջեւէն անցաւ, այն ճամբէն որ Երզնկա կը տանի: Դրժ-բախտներուն հետեւեցանք մինչև քաղաք, մօտաւորապէս մէկ ժամ քալելով: Ասիկա մեծ թիւով կիներու և տղոց խումբ մըն էր, որուն մէջ երկու կամ երեք այրեր միայն կային: Կի-ներու մեծ մասը խելագարածի երեւոյթ ունէր: Անոնք կը պոռային՝ «գլթութիւն, գլթութիւն, ազատեցէ՛ք մեզ, մահմետա-կան պիտի ըլլանք, ինչ որ ուզէք ան պիտի ըլլանք... գերմանացի պիտի ըլլանք» հեծեալ ժանտարմաներ զանոնք դէպի առաջ կը քշէին, շաչեցնելով իրենց մտրակները, խարազանելով զանոնք, որոնք ետ կը մնային: Շատ մը թուրքեր կուգային տղաք ու երիտասարդ աղջիկներ առնելու:

«Քաղաք մտնելու տեղը Քէմալի Պօղազի ճամբան կը բաժնուի մեծ ճանապարհէն: Գերիներու տօնավաճառի պէս բան մըն էր եղածը: Մենք ալ վեց տղաք առինք — երեքէն մինչև տասնեւչորս տարեկան — որոնք մեզի կը փաթթուէին: Ու յետոյ պղտիկ աղջիկ մըն ալ առինք: Ասոնց հետ միասին հիւրուանկէր իր ճամբան, ցաւէն ոռնալով,»

Երկու հիւանդապահուհիները չկրցան սակայն պահել այն տղաքը, զորս ազատած էին:

Մէկ քանի օր վերջ, Երզնկայի միւթէսարըժը, մէկ խօսք Գերման բժիշկին հետ, զանոնք առաւ իրենցմէ, և իրենք ալ 21 Յունիսին, արտաքսուեցան հիւանդանոցէն, իրենց գըթուլթեան արարքին ի պատիժ:

Իրենց ճամբու երկարութեան, ամէն օր ջարդերու ներկայ կը գտնուէին, սարսափ, և զարհուրանքի տեսարաններու: Այն ժանտարման որ կ'ընկերանար, իրենց պատմեց թէ Մամախաթունէն երեք հազար կիներով և տղոցմով կարաւան մը տարած էր: Իր պատմութիւնը վերջացուց սա պարզ բառերով. «Ամէնքը հեռուն, ամէնքը մեռած.»

Էնտէրէս գիւղին մէջ, ուր հիւանդապահուհիները գիշերը կ'անցընեն, բռնուն հրաձանաձգութիւնէ մը կ'արթնան: Տասը Հայեր է որ կ'սպաննուին: Կը հանդիպին Հայ գործաւորներու խումբի մը որ նոր վերջացուցած է ճամբու շինութեան աշխատութիւնները: Չորս հարիւր հոգի են: Զառիթափի մը վերեւ կը շարին զանոնք և կը ջարդեն, հիւանդապահուհիներուն աչքին տակ:

Սերաստիա հասնելէ երկու օր առաջ, նման տեսարանի մը ներկայ կը գտնուին: Տասը ժանտարմաներ հրացանազարկ կ'ընեն Հայերը, իսկ թուրք գործաւորները դանակի հարուածով, քարի հարուածով կը լմնցնեն այնպիսիները որոնք առկաւին կը չնչն:

«Գիշեր մը, կը պատմեն հիւանդապահուհիները, հայ տունի մը մէջ պառկեցանք: Այն կիները որոնք նոյն տան մէջ կ'ապրէին, նոր իմացած էին թէ իրենց ընտանիքին բոլոր այրերը սպաննուած էին: Յաւէն խելագարած էին և մենք ի դուր փորձեցինք զանոնք հանդարտեցնել...»

«Ձեր կայսրը մեզի չի՞ կրնար օգնել, կը պողային մեր երեսին»: Ժանտարման որ մեզի կ'ընկերանար, այն ատեն ըսաւ մեզի հանդարտօրէն՝ «Այս աղաղակները ձեզի անհանգիստ կ'ընեն, դադարեցնե՛մ զանոնք.» և միայն մեր աղաչանքներուն վրայ է որ համակերպեցաւ խնայել խեղճերուն:»

Երկու հիւանդապահուհիները, զորս, զոհերու համար ցոյց տուած իրենց գթութիւնը կասկածելի դարձուցած էր, ամէնէն վերջը, ձերբակալուեցան ու բանտարկուեցան Կեսարիոյ մէջ, յուլիս 4ին: Պէտք եղաւ որ Ամերիկեան միսիոնարները միջամտեն, որպէս զի նորէն ազաւ թողուին...:

ԱՆԱՏՈՒՄ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՈՒՆ ԶԱՐ- ՀՈՒՐԱՆՔԻ ՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆ

Յունիս 1916

Կարին քաղաքին մէջտեղը, կիսաւարտ յիշատակարան մը կայ, որուն շինութիւնը, յաղթական ոռոս բանակին գալովը ընդհատուեցաւ: Այդ շէնքը սահմանուած էր իբր ակումբ ծառայելու, Կարինի իթթիհատի անդամներուն, և որ խորհրդանշանն էր իրենց մահուան գործին. որովհետեւ այդ շինութեան գործածուած բոլոր քարերը, Հայոց գերեզմանատան շիրմաքարերն էին...:

Գրեզման մը, միակ և ընդարձակ դամբարան մը, անախնչ բանի որ երիտասարդ թուրքերը վերածեցին, արեան ալիքներուն մէջ խեղդուած Հայաստանը, պաշտօնական Գերմանիոյ հաւանութեամբ:

Որքան իմ հետաքննութեանս մէջ կը յառաջանամ, ամէն օր նորատեսակ անգթութեանց աւելի զարհուրելի ոճիւրներ կ'արձանագրեմ:

Ինչպէս նկարագրել այն չարչարանքները, որոնց հայ կիները ենթարկուած են:

Այրերը նուազ ողբալի եղան: Գրեթէ անմիջապէս ջարդուած, անոնք երկար ատեն չտառապեցան, բայց կիները, մայրերը...: Աշխարհիս մէջ կրնա՞ն գտնուիլ ուրիշ կիներ, ուրիշ մայրեր, որ երբեք ասոնց ենթարկուածին հետ բաղդատուելիք մարտիրոսութեան մը դատապարտուած ըլլան:

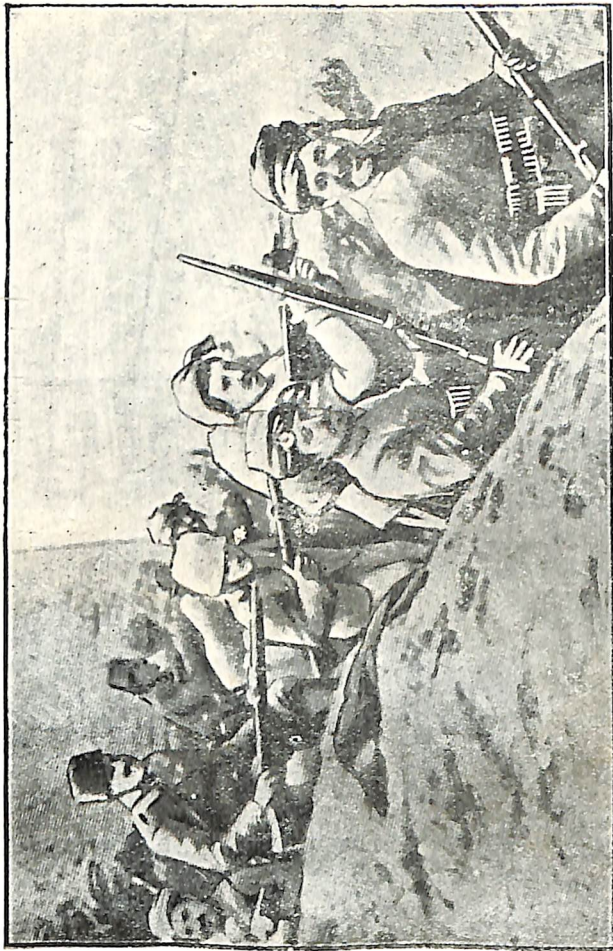
Մահը անգուլթ տառապանքներէ վերջ է միայն որ կը հասնի իրենց, անպատմելի յոգնութիւններէ, սարսափի և անձկութեան անվերջ օրերէ յետոյ, որոնց միջոցին առանց դադարի, առանց հացի, առանց ջուրի, յոշոտող արևի մը տակ, երկար կարաւանով կը քաջքշեն ինքզինքնին, իրենց ընկերացող զահիճներուն մտրակի հարուածներուն տակ յառաջ քշուած, ու անցնելով Անատոլուի անապատներէն, զորս կը լեցնեն իրենց դիակներով ու իրենց զաւակներուն դիակներով...

Այն կիները, որոնք երիտասարդ ու գեղեցիկ էին, խնայւեցան, վերապահուելով հարեմներու կամ յոռեգոյն բաներու համար: Այս տղամիկ սկզբնաւորութենէն ի վեր, Փոքր Ասիոյ մէջ, ամենուրեք քաղաքներու դրան առջեւ, գերիներու տօնավաճառներ կազմուած են, յաճախորդներու շատ մեծ թիւով մը, և այդտեղ կը վաճառուին կիներ, երիտասարդ աղջիկներ, մանուկներ, զորս թուրք կամ Քիւրտ հրոսախոսմբեր առեւանգած էին, անցած ժամանակնին:

Ահա՛ ինչ որ խարբերդի Ամերիկեան հիւպատոսը, 11 Յուլիս 1915 թուակիր պաշտօնական տեղեկագրովը կը գրէր.

« Յուլիսի առաջին օրերուն, Կարինէն և Երզնկայէն առաջին կարաւաններուն խարբերդ հասնիլը տեսանք, ցնցոտիներով էին ասոնք, աղտոտ, սովալլուկ, հիւանդ: Երկու աւիս ճանբաներու վրայ անցուցած էին, գրեթէ առանց սնունդի և առանց ջուրի: Անասուններու եղածին պէս, չոր խոտ տուած էին անոնց. այնքան անօթի էին որ այդ կերին վրայ խոյացած էին, բայց զապթիւները ետ մղած էին զանոնք փայտի հարուածներով և շատեր թոպամահ ինկած էին տեղւոյն վրայ:

«Մայրեր, իրենց զաւակները յօժարակամ կուտային ամէն անոնց, որոնք կ'ուզէին առնել զանոնք: Թուրքերը իրենց բռնիքները կը զրկէին, քննելու համար երիտասարդ աղջիկներ

Վանի ինքնապաշտպանութիւնը այն Հայերուն կողմէ որոնք ապստամբեցան
և 1915ի գարնան միամենայ պաշարումն դիմադրեցին

րուն առողջական վիճակը, և իրենց հարէմներուն համար ա-
նոնցմէ ամէնէն գեղեցիկները ընտրելու նպատակով:

«Այս դժբախտներուն ըրած պատմութիւններուն համա-
ձայն, իրենցմէ մեծ մասը, ճամբան սպաննուած է Քիւրտերու
կողմէ, որոնք յարատեւօրէն յարձակումներ ի գործ կը դնէին,
և թէ, շատեր ալ անօթութենէ և ուժասպառութենէ մեռած են:

«Երկու օր վերջ, նոր կարաւաններ կը հասնին: Տարա-
գրեալներու մէջ երեք քոյրեր կային որոնք անգլիերէն կը
խօսէին, և որոնք Կարինի ամէնէն հարուստ ընտանիքներէն
մէկուն կը պատկանէին: Իրենց ընտանիքի քսան և հինգ ան-
դամներէն սաանն մէկը ճամբան սպաննուած էին, ու ողջ մը-
նացածներէն ամէնէն տարեցը, արական սեռէ, ութը տարե-
կան մանչ մըն էր:

«Կարինէն մեկնած տսեննին, տարագրեալները ձիեր, կա-
պոցներ ու զրամ ունէին. ճամբան, ամէն ինչ առնուեցաւ ի-
րենցմէ. նոյն իսկ իրենց հագած զգեստները, և աղջիկներէն
մէկը բոլորովին մերկ էր:

«Կարինի բողոքական հովիւ ին աղջիկն ալ կարաւանին մէջ
էր: Իր ընտանիքին բոլոր անդամները սպաննուած էին քիւրտ
հրոսախումբերու կողմէ, որոնք առոնց ճամբուն կը սպասէին,
նախ այրերը ու յետոյ կիներն ու տղաքը սպաննելու հա-
մար:»

Երիտասարդ Հայուհի մը ջարդերէն փախած, պատմեց
ինծի իր և իր ընկ'րներուն քաջած տառապանքները: Քիւրտի
մը կողմէ առեւանգուելով — գեղեցիկ էր ինքը — աւանատեսը
եղաւ, իր առեւանգիչին կողմէ, իր զաւակներուն բորոտիք-
ներուն դուրս թափուելուն...: Անյուսութենէն, վախէն ու
սարսափէն զեռ տարուած, հեծկաւորքներէ ընդմիջուած ձայ-
նով մը, անլուր վայրագութեանց պատմութիւնը կ'ընէ ինծի:

Ան, մահու կարաւանին մէջ տեսած է մայր մը իր վեց
զաւակներով: Խեղճ կիներ յոգնութենէ սպառած, գիրկը առած

էր երկու ամէնէն պղտիկները, իսկ միւս չորսը, իր չըջագգեստին կառչած, կը քաշկռտուէին ետեւէն:

Այս վերջիններէն մէկը, ա'լ անկարող քայլ առնելու, ոտքերը արիւնի մէջ, ճամբուն վրայ կ'իյնայ. մայրը կանգ կառնէ, զաւկին վրայ կը ծօխ, բայց մէկէն մտրակ մը իր վրայ կը շաշէ, դէմքը կ'ակօսէ, ու դահիճները, հարուածներու տակ, կը քշեն զայն դէպ առաջ, կը ստիպեն իր ճամբան շարունակելու, ու թողելու հո'ն պղտիկը, որ ինկած տեղին վրայ մնունի...:

Կարաւանը տաժանագինօրէն կը յառաջանայ, բայց յանկարծ կը սկսին սարսափի և ցաւի աղաղակներ, աննպատակ արշաւ մը...: Ժամանումին, Քիւրտերու հրոսախսմը մը, լեռներէն իջնելով, կրակ կը բանայ իրենց վրայ: Շատ շատերով կ'իյնան զոհերը, ու կարաւանը կը փախի, զարհուրանքի քառարշաւէ մը տարուած...:

Յետոյ, հանդարտութիւնը կը տիրէ. գնացքն ու գողգոթան կը շարունակուի...: Գետերէ անցնելուն, մայրեր իրենց զաւակներով գետը կը նետուին, ուրիշ մայրեր, տառապանքէն խելագարած, իրենց զաւակները կը խեղդեն. իսկ երբ Քիւրտեր կ'երեւան, կիներ ու աղջիկներ անձնասպան կ'ըլլան, նշաւակ չըլլալու համար ամօթին...:

Այսպէս կ'երթայ կարաւանը, անձկութենէ ու սարսափէ, տառապանքէ, յոգնութենէ և անօթութենէ խելակորոյս, անապատական լեռներու և հովիտներու մէջէն:

Անուն չունեցող այնքան արհաւիրքներու մէջէն չեմ գիտեր թէ սպանդի կամ նենէշութեան ո՞ր տեսարանները ընտրեմ, կարենալ կատարեալ գաղափար մը տալու համար հայ ժողովուրդին չմոռեցնող նահատակութեանը մասին:

Սպաննելէն, խողխողելէն, բորօտիքները դուրս թափելէն ու բռնապղծելէն, Թուրքերն ու Քիւրտերը չուտով յափրացան:

Ուրեմն հնարամտութիւն ի գործ դրին, գտնելու համար գեհնական անգթութիւններ, որպէս զի իրենց զոհերուն մարմինները խոշտանգէէ առաջ, անոնց հոգիները խոշտանգեն: Որով բազմապատկուեցան զարհուրելի տեսարանները:

Աչքին տակ մայրերուն, զօրս կը շարեն և կը ստիպեն նայիլ, մանուկներուն փորերը կը ճեղքեն, ու յետոյ անոնց արիւնակաթ փերթերը, մսավաճառի խանութին մէջ եղածին պէս, պատերէն կը կախեն: ու յետոյ, մտրակի տակ կը ստիպեն՝ զարհուրանքէն ու ցաւէն ոռնացող այդ կիները, որպէս զի հեռանան, մինչդեռ, տակաւն արոփուին այդ պղտիկ մարմինները, կը մնան անգղներուն թողուած:

Այլ օրինակ. ջրամոյն ընելու տեսարան մը:

Եփրատի այրող աւազի ափերուն վրայ, տարագրեալներու խումբ մը, մեծ մասով կիներ, կանգ առած է: Յոգնախոնջ, քայքայուած, կիսով մեռած, կը սպասեն այս կիները, որպէս զի իրենց հեռեւորդները, հո'ն, ջուրին մէջ գտնուած լաստերով, իրենց՝ գետէն անցքը կազմակերպեն:

Իրենց խումբերէն ողբական մրմունջ մը կը բարձրանայ, որուն կը խառնուին հոգեվարքի հոնգիւններ ու մանուկներու հեծկլուտքներ:

Թուրք սպայ մը կուգայ: Ժանտարմաներուն կտրուկ հրաման մը կ'արձակէ.

— Մանուկները ժողվեցէք:

Մայրերը, իսկոյն, առանց տակաւին գիտնալու թէ ինչ ընել կ'ուզեն, յուսահատութենէ կը պոռան, կ'աղերսեն, կը կառչին պղտիկներուն՝ զօրս կը տանին, բայց ժանտարմաները կ'առնեն զանոնք իրենց ձեռքէն ու ամէնքը մէկ լաստերուն վրայ կը տեղաւորցնեն: Այս լաստերը կազմուած են չուանով իրարու կապուած գերաններէ:

— Չուանները կտրեցէք, հրաման կ'ընէ Թուրք սպան, պաղաւորնով:

Ժանտարմաները կը կատարեն հրամանը. կը կտրեն՝ գերանները իրար կապող չուանները, յետոյ հոսանքին մէջտեղը կը քշեն լաստերը, որոնք իրարմէ կը քակուին, որոնք մանուկներու ոտքերուն տակ իրարմէ կը բացուին...

Մայրերը անաբեկութենէ խելակորոյս, կ'ոռնան: Օգնութիւն կ'աղաղակեն ողբական պզտիկ ձայներ, որոնք շուտով կը խեղդուին...

Ալիքը դէպի ափը կը բերէ մէկ քանին, իրարմէ բաժնուած այն գերաններէն, որոնց փաթթուած մանուկներ կան: Ժանտարմաները իրենց հրացաններով դէպի բացը կը հրեն այդ գերանները: Մանուկները իրենց մայրերուն կ'երկնցնեն իրենց պզտիկ ձեռքերը, կը սահին ու ջուրին տակ կ'երթան: Եւ, փոքր առ փոքր, Եփրատի մակերեսին վրայ կը մնան միայն տախտակի մէկ քանի կտորներ, զորս հոսանքը կը տանի...

ՍԱՐԳՍԱՓԻ ՎԱՅՐԵՐԸ

Յուլիս 1916

Ով որ այսօր լքաւեր Հայաստանին մէջէն կ'անցնի, չի կրնար ինքզինքը արգիլել սարսուղէ գրաւիչ պերճախօսութեանը հանդէպ՝ անոր հորիզոններուն պարզած յաւիտենական աւերակներուն, ամայացումին ու մահուան:

Զկայ սաղարթ մը, չկայ մամուռ մը, չկայ ապառաժ մը, որ տեսած չըլլայ մարդկայինէակներու խողխողումը, և որ իր վրայ, հեղեղանման շտրածուած արիւնէն ցատկած չըլլայ: Զկայ ջուրի հոսանք մը, ըլլայ առու կամ գետ, որ դէպի յաւիտենական մոռացումը տարած չըլլայ դիակներ, հարիւրներով, հազարներով: Զկայ խորխորատ մը, չկայ կիրճ մը որ՝ երկինքին տակ բաց դամբանը չըլլայ, որուն մէջ կմախքները իրարու վրայ կուտակուած, բաց օդին կը ճերմկին, որովհե-

տեւ, ոչ մէկ տեղ, ջարդարարները ժամանակը ունեցան կամ յոգնութիւնը առին, իրենց գոհերը թաղելու:

Այս ընդարձակ վայրերուն մէջ, երբեմն բաղմաթիւ ու ծաղիկալ հայ բնակիչներու կողմէ ոգեւորեալ, այսօր կը տիրէ աւերն ու ամայութիւնը: Սեւ Ծովու եզերքէն մինչեւ պարսիկ սահմանագլուխը, ամէն բան ջարդ ու փշուր և անապատ է:

Տակաւին թուրք մնացած վայրերու մէջ, հայ ազգաբնակչութեան ընաջնջումը աւելի կատարեալ եղած ըլլալ կը թուի, աւելի՛ մեթոտաւոր քան այն մարդերուն մէջ, որոնք կովկասեան սահմանագլուխին դրացի են, որովհետեւ այդ վայրերուն մէջ, դահիճները լիապէս ժամանակ ունեցած են գործելու: Խարբերդը այս մասին օրինակ մըն է:

«Խարբերդի մէջ, կը գրէ այդ քաղաքին Ամերիկեան հիւպատոսը զոր արդէն յիշատակեցի, տարագրութեան կարգադրութիւնները սկսան, հաղարաւոր այրերու ձերբակալութիւնովը: Գիշերանց՝ զանոնք մօտակայ լեռներուն մէջ տարին. ասոնց մէջ կային նաեւ Հայոց Առաջնորդը, Ամերիկեան գոլէճի ուսուցիչները և քաղաքին ծանօթ դէմքերը, ինչպէս նաեւ բոլոր հայ զինուորներն ու բոլոր այրերը, որոնք զինուորական տարիքի մէջ, պէտքի վճարած էին: Ասոնցմէ ոչ մէկը վերադարձաւ:

«Յուլիս 5ի առաւօտուն, ութը հարիւր այրեր եւս ձերբակալեցին: Հետեւեալ օրը զանոնք լեռներու անապատային մարդերուն մէջ տարին, հոն տասնըչորս հօգինոց խուժերով իրարու կապուեցան, որովհետեւ իրենց ունեցած չուաններով տասնէչորս հօգիէն աւելի կարելի չէր իրարու կապել — և հրացանի բռնուեցան:

Մերձակայ գիւղի մը մէջ, ուրիշ խումբ մը Հայեր, մղկիթին ու շուրջի տուներուն մէջ արգելափակուեցան: Երեք օր զանոնք հոն ձգեցին, առանց ուտելիքի և խմելիքի, յետոյ մօտը գտնուած հովիտ մը տարին զանոնք, ապառաժներու

կոթնցուցին ու հրացանազարկ ըրին: Անոնք, որոնց վրա տակաւին չունչ կար, սուիններով ու դանակներով սպաննուեցան:

«Այս ոճրապարտներուն դէմ ոչ մէկ ամբաստանութիւն բանաձեւուեցաւ, և իրենց սպանութիւնները ոչ մէկ դատաստանի ներքեւ ինկան: Ամերիկեան գոլէճի գանձապահը զոհերուն մէջն էր:

«Յուլիս 10ին, նոր ջարդ բաղմաթիւ հարիւրաւոր Հայերու, քաղաքէն երկու ժամ հեռու:

«Նոյն սպանութիւնները չըջակայ բոլոր գիւղերուն մէջ: Երեք հարիւր սպաննուածներ էջմէի և Հապրէրի մէջ...»

Ընդհանրապէս, անգլթութեան վայրագ նրբութիւններով կատարուեցան այս բարբարոս սպանութիւնները:

Սերաստիայէն խարբերդ ճամբուն վրայ, — այս ճամբով կէս միլիոնի չափ Հայեր տարագրուեցան — թուրք սպաներ էին որ կը հրամայէին այրերը կիներէն բաժնել: Կիները, ահաբեկուած, կը հաւաքուին, և իրենցմէ մէկ քանի քայլ անդին, մէկ կարգի վրայ կը շարին այրերը, չուաններով իրարու կապուած: Այս բոլորը կը կատարուի, առանց անապարանքի, մեթոտով, մինչդեռ թուրք սպաները հանդարտօրէն իրենց սիւկառէղները կը ծխեն, կը խօսակցին կիներու հետ, աւելի կը մօտենան այս դժբախտներէն ամէնէն գեղեցիկներուն, որոնք վախնալով թէ իրենց կողմէ ընդվզումի շարժում և մը կրնայ իրենց ամուսիններուն, եղբայրներուն ու հայրերուն մահը փութացնել, կը մնան դողդոջուն ու համակերպած...:

Յանկարծ, սպաներէն մէկը հրաման մը կուտայ: Հետեւորդներէն ժանտառմա մը, մեկ հասիկ, կը լեցնէ իր հրացանը, կ'երթայ կը կանգնի այրերու երկար շարքին ծայրերէն մէկուն դիմաց, ու կրակ կ'ընէ: Հայ մը կ'իյնայ...: Ժանտառման նորէն հրացանը կը լեցնէ, նորէն կը քաշէ...: Կիները զարհուրանքի աղաղակներ կ'արձակեն:

Այրերը՝ սարսափած, կը համբեն գնդակին հարուածները, որոնք զիրենք մեկիկ մեկիկ կը զգեանեն...:

Երբ վերջին Հայը կ'իյնայ, ժանտարմաները անգլթօրէն ծեծելով կը հաւաքեն գետին ինկած, զարհուրած կիները և յառաջ կը քշեն զանոնք:

Անոնք որոնք կը մերժեն յառաջանալ, տեղւոյն վրայ կը սպաննուին, և կարաւանը կը հետանայ, ձգելով ետին, ճամբուն վրայ, այն դիտերը, որոնցմէ ոմանք, տակաւին հոգեվարքի գալարումներուն մէջ կը սարստան:

Սերաստիայէն խարբերդ այս ճամբան, Հայերու այնպիսի արիւնհանգութեանց թատրը եղած է, որ վերջին ամառը, այդ տեղէն անցնող ճամբորդները ըսած են թէ անիկա «Նեխումի դժոխք» մըն էր: Այդ տեղուանքը կարելի չէ կանգ առնել, նոյն իսկ ձիերուն ջուր տալու համար: Անշիրիմ հաղարաւոր դիակներէ, զարհուրելի գարշահոտութիւն մը կը տարածուէր: Ամէն բան ապականած էր, թէ գետերու և թէ հորերու ջուրերը:

Այսօր, բովանդակ այդ մարզին մէջ, մարդկային գանկոսկրները այնքան բաղմաթիւ են, որ ճամբորդը հեռուէն, հասուն սեխերու անհուն արտեր կը կարծէ ընդնշմարել:

Բաղէշի, Մուշի և Սասունի վիճակներուն մէջ, ուր շուրջ 150000 Հայեր կ'ապրէին, ասոնցմէ միայն 10000 հոգիի մը չափ մնացած է այսօր, ընդհանրապէս կիներ և մանուկներ, որոնց թշուառ վիճակը ողբալի է: Մէկ քանի այր ալ ողջ մնացած են, Գիւրտ ցեղախումբերու մէջ գերի տարուելով:

Բաղէշի մէջ, ջարդերը 1915 Յուլիսին սկսան, վառայ Ռուս զօրաբանակին տոժամանակեայ նահանջէն յետոյ: Զարդերը այն քաղաքին մէջ, պարբերական նկարագիր մը առին: Գիւրտ կամ Թուրք գիւղերը կամ լեռներու մէջ ապատտանած Հայերը, խումբ խումբ քաղաք էր բերուէին, այն տեղ սպան-

նուեղու համար: Արհեստաւորները, սայրապանները, պայտա-
գործները, դերձակները, կօշկակարները, որոնց պէտք ունէր
թուրք բանակը, ի սկզբան խնայուեցան, բայց՝ կամաւոր Հա-
յերու և ռուս զինուորներու կողմէ Բաղէչի գրաւումէն առաջ,
ամէնքն ալ խողխողուեցան:

Ու այստեղ ալ և մարզի ամբողջ գիւղերուն, նոյն իսկ
Բաղէչի մէջ կը գտնուին մարդկային ոսկորներու կոյտեր. ա-
սոնք դժբախտ Հայ կիներու կմախքներն են:

Յորենի գրեթէ բոլոր հորերը — այս մարզին մէջ, ցորենը
հողի խորունկ փոսերու մէջ կը պահեն — մինչեւ բերանը
մարդկային ոսկորներով լեցուած են:

Բաղէչի մէջ ապրող 18000 Հայերէն ողջ մնացած են 3—
400 կիներ ու մանուկներ, ամէնքն ալ մահմետականացուած:

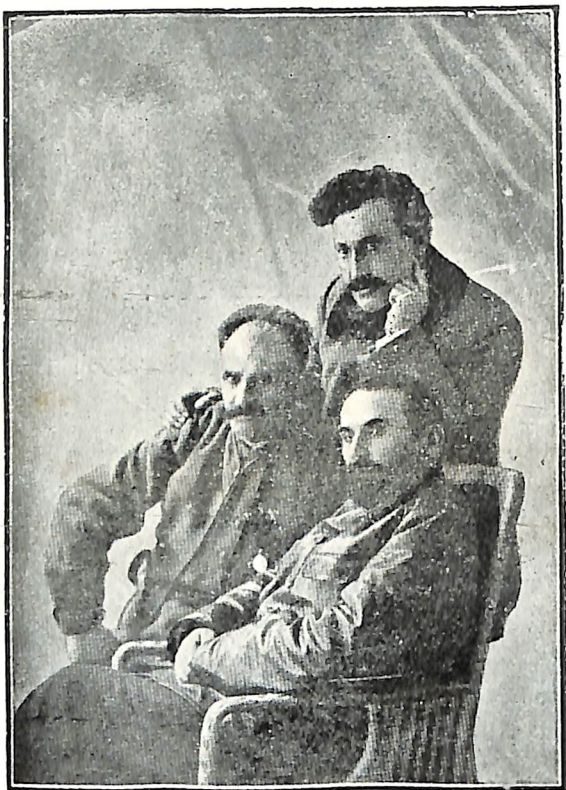
Մուշի ծաղկեալ հովտին մէջ, որ Տաւրոսի և Սասունի
բարձր գագաթներուն միջեւ դէպի հիւսիս արեւմուտք կը
բարձրանայ, հարիւրներով հայ գիւղեր կային: Այդ տեղուան-
քը սաղաթիւական վայրագութիւններ թաւալեցաւ:

Ասոնց կազմակերպիչը եղաւ քիւրտ հրգողութեամբերու վա-
ղեմի պետը, Մուսա պէյ, որ զժխեմօրէն նշանաւոր է արդէն
Ապաիւլ Համիտի օրէն և որուն անհաշուելի ոճիրները անպա-
տիժ մնացին միշտ:

Իրեն աջակից եղաւ իր թոռը, հազիւ տասնեւից տարե-
կան պատանի մը, և այս վերջինն է որ հեծեալ Քիւրտերու
օգնութեամբ, Ավզուտի մէջ 8000 Հայեր հաւաքեց, զանոնք
տարագրելու պատրուակին տակ, և, ջարդել կամ
ողջ ողջ այրել տուաւ:

Նոյն իսկ կարգ մը մահմետականներ կ'ընդունին թէ թուրք
հասարակութեան ոճիրները աններելի են:

Ասոնք կ'ըսեն թէ ոչ Գուրանը և ոչ ալ Շէրիազը այս տե-
սակ բաներ կ'արտօնեն և թէ երկինք, ուշ կամ կանուխ,
թուրքիան պիտի պատժէ:

ՀԱՅ ԿԱՄԱՌԱՌՆԵՐՈՒ ՆՐՈՒՄ ՊԵՏԵՐ

Վերէն վար՝ Համազասպ՝ 3րդ գունդի պետ. Քեռի՝
4րդ գունդի պետ. Վարդան՝ որ 1915 Ապրիլին
վարեց՝ 2րդ, 3րդ և 4րդ գունդերը:

Այս ժամին, Ավգատ գիւղին մէջ, նշանակալից դէպք մը տեղի ունեցաւ: Երբ Ձէթէները, հայ կիներուն մէջէն ամէնէն զեղեցիկները և ամէնէն երիտասարդները առեւանգելէ յետոյ, մնացեալները Մուսա պէյին հրամանին վրայ, կիներ ու ժանուկներ, գիւղին մէկ տան մէջ արգելափակեցին, և կէ պատրաստուէին կրակի տալ զայն, Քիւրտ մոլլա մը, նոյն պահուն միջամտեց.

« Ոչ մէկ կրօնք կայ, ըլլայ մահմետական կամ քրիստոնէական, որ արտօնէ ողջ ողջ այրել մահուկներ ու կիներ» . յայտարարեց ան կորովի կերպով, և համոզուած թէ պիտի կրնար ոճիրը արգիլել, ինքն ալ այդ տունէն ներս մտաւ:

Բայց չէթէները խնդացին միայն իր միջամտութեանը վրայ, որուն ի հեճուկս կրակի տունն տունը, և մոլլան ալ այդ զժախտ կիներուն հետ, զորս ուղած էր փրկել, բոցերուն ճարակ եղաւ:

Մուսա պէյին հրոսախումբերն են, որոնք նոյնպէս ջարդեցին իրենց գիւղերէն փախելով Սասունի լեռներուն մէջ ապաստանած Հայերը: Ասոնք, խաբուելով կառավարութենէն, որ այս հրոսախումբերուն մեղսակիցն էր, ընդհանուր զինադադարի սուտ յայտարարութեան մը վրայ, վար իջան իրենց լեռներէն:

Ձմնայեցին նոյն իսկ Մուշ քաղաքին մէջ գտնուած որբերուն, որոնք եւրոպական և Ամերիկեան հաստատութիւններու կողմէ հաւաքուած էին, և որոնք ամէնքն ալ, թուով 300, սպաննուեցան:

Կեսարիոյ մէջ, տարագրութենէ առաջ տեղի ունեցաւ ութսուն ծանօթ հայերու մահու պատիժը, որոնք կախաղան հանուեցան: Օսմ, խորհրդարանի անդամ Համբարձում Պոյաճեան այս ութսունին մէջն էր:

Գաղատիոյ մէջ 5000 Հայեր, իրենց առաջնորդին և տա-
սը քահանաներու հետ սպաննուեցան: Լուսաւորչական ութը
հարիւր Հայեր տարադրուեցան և ճամբան ուղաննուեցան: Յե-
տոյ կարգը Կաթողիկ Հայերուն եկաւ: Զանսնք Գոնիա աքսո-
րեցին առանց ճամբան ջարդելու:

Ամէնէն վերջ կիներն ու մանուկները տարադրուեցան:
Ապրանքի վաճօններու մէջ լեցուցին զանոնք, և ամբողջ շա-
բաթ մը ձգեցին առանց ո ե է ուտելիք տալու:

Երբ, այս գեհնային չարչարանքէն յետոյ, կառախումբը
ճամբայ հանեց զանոնք, շատը մեռած էր արդէն:

Զմիւռնիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ Հայերը կ'երեւայ թէ
ջարդերէն գրեթէ խուսափած են: Պոլսոյ Հայերը այս բարե-
բախտութիւնը կը պարտին իրենց թիւին չատութեան, 150,000է
աւելի, և անտարակոյս նաեւ մայրաքաղաքին մէջ, չեզոք եր-
կիրներու քաղաքական ներկայացուցիչներու գոյութեան:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՄԷՋ

Ognusnu 1916

Մեր դաշնակից Ռուսերուն կողմէ Երզնկայի գրաւումը,
թոյլ տուաւ ինծի անգամ մըն ալ ստուգելու այն բոլոր եղե-
րական մանրամասնութիւնները, որոնց մասին արդէն նախորդ
գլուխներուն մէջ խօսեցայ:

Դալարաւէտ հովտի մը գոգը հաստատուած և քսանէն
քսանըհինգ փարսախ տարածութիւն ունեցող և բարձր լեռնե-
րէ չրջապատուած այս քաղաքին մէջ, երեք հազար Հայ, հինգ
հազար Թուրք, քսանըհինգ Յոյն տուներ կային:

Արդ, Ռուսերը իրենց գալուն, Երզնկայի մէջ երկոտաս-
նեակ մը Հայուհիներ միայն գտան, որոնք օգտուելով Թուր-
քերուն խուճապէն, փախած էին հարէմներէն և պահոււրտած:

Այն պատմութիւնները զորս ասոնք ըրին իրենց անձնա-
կան չարչաւանքներուն և ըեղհանուր ջարդերու մասին, սրունց
իրենց ազգականներէն մեծ մասը զոհ գնաց, կը հաստատեն, ինչ
որ արդէն այս մասին գրած եմ, բայց սոսկումի տեսարան մըն է,
աւելի քան այս եղերական պատմութիւնները, ինչ որ թոյլ
տուաւ ինծի հաստատելու, թուրք կառավարութեան ձեռքով
ի գործ դրուած խժոժութիւններուն ընդարձակութիւնը:

Քաղաքը չրջապատող սարերուն վրայ և հովիտին մէջ,
տակաւին կը նշմարուին հազարաւոր մարդկային կմախքներ,
այսօր՝ ժամանակէն ձերմկցած:

Այս մնացորդները, 1915 Յունիսին, Կարինէն, Խարբերդէն
Բաքերդէն և ուրիշ վայրերէ աքսորուած դժբախտներունն են,
որոնք իբր թէ Միջագետք պիտի տարադրուէին, և որոնք
ամենամեծ մասով Երզնկայի չրջակայքը ջարդուեցան:

Նոյն տեղն է, սւր սպաննուեցաւ նաեւ Կարինի առաջ-
նորդ Գերապատիւ Սմբատ եպօ. Սատեթեան, որուն ինչ ե-
ղած ըլլալը չէի կրցած հասկնալ, Կարինի մէջ իմ հետաքննու-
թեանս պահուն:

Քաղաքին ոտտիկանական տնօրէնը Մէմուռս պէյ, զանոնք
ջարդի ղրկելէ առաջ այնքան ագահօրէն կողոպտեց, որ 50
հազար ոսկիի տէր եղաւ:

Այս ոտտիկանապետին եռանդը վարձատրելու համար,
Թուրք կառավարութիւնը, ատկից վերջ, զինքը Քասթամուն-
չիի կուսակալ անուանեց:

Երզնկայի մէջ բազմաթիւ Քիւրտեր մնացած են, միայն թէ
այս Քիւրտերը գրգռլպաւններ են, որոնց ցեղախումբերը ցըր-
ուած են Մամախաթունի, Արաբկիրի և Խարբերդի միջեւ
տարածուած մարզին վրայ, Տէրսիմ քաղաքը ունենալով իրենց
իբր գլխաւոր հաւաքավայր: Իրենց մտայնութեամբ, ասոնք՝
Բաղէշի և Մուշի վիճակներու Քիւրտերուն չեն նմանիր: Խորա-

պէս կ'ատեն թուրքերը, և Ռուսական յարձակողականի ատեն զէնք առին և լրջօրէն նեղեցին թուրք բանակը, տեւական հրոսային կռիւներով, որոնցմով թուրք բանակին հաղորդակցութեան ձաւբանները կտրեցին, քայքայեցին կռնակին հետ իր ունեցած յարաբերութիւնները և իրեն զգալի կորուստներ պատճառեցին:

Քրդըլպաշ Քիւրտերը նոյն իսկ փրկած են բազմաթիւ Հայ ընտանիքներ, որոնք յուսահատ ասոնց հովիտները ապաստանած էին:

Պէտք է յիշատակեմ նաև թէ Երզնկայի մէջ, Յոյները, հակառակ իրենց փոքր թիւին և ենթարկուած վտանգին, իրենց տուններուն մէջ պահեցին մէկ քանի հայ կիներ և հայ մանուկներ, որոնք այս կերպով զահիճներէն խուսափեցան:

ՀՈՒՆՅԱՆԻ ԿՈՁ ՄԷ

Оггусну 1916

Ձանազան մարդերու մէջ, բաւականաթիւ Հայ ընտանիքներ խուսափեցան բնաջնջումէ, չնորհիւ անակնկալ պաշտպանութեան այս քիւրտ ցեղախումբերէն ոմանց, որոնք բացառութիւն կազմելով ցեղին սովորական վոյրադութեանը մէջ, այս ընտանիքներուն հանդէպ մարդասիրական զգացումներ ցոյց տուին:

Բայց այս փախստականներուն գոյութիւնը չատ անկայուն և չատ սարսափելի է: Սովը կը չարչարէ զիրենք և թուրք կառավարութիւնը կը բազմապատկէ իր ձեռնարկները, համոզելու համար իրենց փրկիչները, որոնք սակայն հոմառօրէն կը մերժեն ջարդել զանոնք կամ յանձնել:

Այս ամէնուն մասին սրտակեղէք նամակով փորձ մը եղած է, փրկելու համար այս դժբախտներէն խուսմը մը, բազմաթիւ ամիսներէ ի վեր լեռներու մէջ ապաստանած: Դիմուած է, ներկայիս Բաղէշը գրաւող ռուս զօրագուններու վերին հիւսիսարեւմտային, օգ-

նութիւն աղերսելով. այդ նամակը զիրենք պաշտպանող Քիւրտերէն մէկը տարած է:

Ահաւասիկ այս նամակին թարգմանութիւնը.

« Մենք, ստորագրողներս, ջարդերէն ու կրակէն խուսափելէ յետոյ, տասնեմէկ ամիսէ ի վեր լեռներու մէջ, ապաստանած ենք աշիրէթներու քով, ուր կ'ապրինք անօթի և մերկ, զարհուրելի թշուառութեան վիճակի մը մասնուած:

« Մեր կեանքը կը պարտինք այս Քիւրտերուն որոնք մեզ ազատելու համար ամէն վտանգի զիմակալեցին:

« Երբ թուրք կառավարութիւնը տեղեկութիւն ունեցաւ մեր ապաստանարանի մասին, Քիւրտ աղաներուն պաշտօնատարներ և զապթիէն'ը ղրկեց, համոզելու համար զիրենք, մեզ կամ սպաննել կամ յանձնել: Ասոնք մերժեցին:

« Յետոյ մոլլաներ ու շեյխեր ղրկեցին, որոնք յանուն Գուրանի, նոյնպէս խորհուրդ տուին մեր պաշտպաններուն, զսեզ ջարդել: Բարեբախտաբար ասոնք ալ առաջիներէն աւելի յաջողութիւն չունեցան:

« Տեսնելով որ իր խորհուրդները և իր հրամանները անգուտ են, թուրք կառավարութիւնը, ուրիշ քիւրտ ցեղախումբերէ հազարի չափ մարդիկ հաւաքեց և անոնց գլուխը ժանտարմաներ դնելով, զանոնք մեր յամառ պաշտպաններուն վրայ դէկեց:

« Այս անգամ ալ, աշիրէթին աղաները, որոնցմէ մէկը ներկայ նամակը բերողն է՝ Մուհամմէտ աղա, սպառնալիքին տեղի չտուին:

« Կոիւր սկսաւ, և մենք ու միացեալ աշիրէթները, յաջողեցանք յարձակողները ետ մղել:

« Սակայն աչքերնիս հորիզոնին յառած, ամէնքս ալ անձկութեամբ ձեր ժամանումին կը սպասենք. (ռուս զօրագուններու և հայ կամաւորներու ժամանումը): Երկու ամիս է որ Բաղէշը գրաւեցիք, և սակայն մենք, այստեղ անօթութենէ կը մեռնինք, և անկարելի է որ միշտ և՛ զի գանք: Պէտք էր որ յառաջանայիք տասը տասերկու ժամ եւս քայլելով՝ որպէսզի մենք կարենայինք ձեզի միանալ:

«Սարսափելի է սովը, Քիւրտերն ալ այլեւ հաց չունին և հետեւաբար ալ չեն կրնար մեզ ուտելիք տալ:

« Իր տեսակին մէջ եզակի սպասարկութիւն մը կազմակերպեցինք, և որ կը կայանայ մենէ ամէնէն ուժասպառները ուսերնու վրայ առնել ու գիւղէ գիւղ պտտեցնելու մէջ, ի խնդիր կիկիլի հացի պղտիկ կտորի մը. բայց պարապ բան է այս յոգնութիւնն ալ:

« Ողորմածութիւն չէ մնացած: Ոչ մէկը բան մը ունի մեզ տալու:

« Սարսափելի բան է մանաւանդ տեսնելը թէ ինչպէս պըզտիկները կը տառապին, այն պղտիկները որոնք անօթի ըլլալին պտտալով կը մեռնին: Այսօր հայր ու զաւակ, մայր ու մանուկ, եղբայր ու քոյր զիրար կը թողուն: Իւրաքանչիւրը միայն իր գլխուն ճարը նայելով, իրեն անձին համար անգըտանելի հացին կտորը փնտռելու ելած է:

«Այսքան տագնապալի կացութեան մը հանդէպ, որոշեցինք ձեր վսեմութեան մօտ զրկել երկու պատգամաւորներ, որոնցմէ մէկը Մուհամմէտ աղան է, որուն, անգամ մըն ալ կը կրկնենք թէ, կը պարտինք թուրք կառավարութեան և Քիւրտերուն սոսկումէն ու եաթաղանէն խուսափած ըլլալնիս, իսկ միւսը հայ մըն է, Առաքել Աւետիսեան, խնդրելու համար ձենէ, յանուն այս պղտիկ մանուկներուն, օգնութիւն, որ մեզի միջոցը պիտի տայ յագեցնելու մեր անօթութիւնը, և մեր ընտանիքովը գալ ձեզի միանալու:

«Տասնեմէկ ամիսէ ի վեր, յորմէ յետէ այս զարհուրելի մարտիրոսութիւնը կ'ապրինք, մենք կանգուն մնացինք այն յոյսով որ պիտի տեսնենք ձեր յաղթական բանակին գալուստը:

«Կը խնդրենք ձենէ, շատ մը յարգանքով, պատիւով և նուէրներով ընդունիլ Մուհամմէտ աղան, որովհետեւ հակառակ պարագային, ջարդուելու վտանգին պիտի ենթարկուէինք: Աղաները, իրաւամբ, կը յուսան վարձատրուիլ մեզի հանդէպ իրենց ցոյց տուած ընթացքին փոխարէն:

«Գիացէք որ Մուհամմէտ աղա իր ընտանեկան յարկին մէջ ասպնջականած է իր ընկերոջ Աւետիսեանի ընտանիքը, տասներկու հոգիէ բաղկացած, թէ զանոնք սնուցած է իր ծախքով, թէ իր բոլոր ստացուածքները հարկադրուած է ծախել այս պատճառով, և թէ, հետեւաբար, ներկայիս ան ալ մեզի պէս կարօտութեան մէջ կը գտնուի:

«Ահաւասիկ ցանկը մեր ընտանիքներուն, որոնք այս Քիւրտերուն միջոցաւ փրկուեցան. նշանակած ենք նաեւ սեր գիւղերուն անունները:

«60 ընտանիք Կարխօ գիւղէն, 50 ընտանիք Սէլէնտէն, 55 ընտանիք Զերտոյէն, 30 ընտանիք Արտերէն, 100 ընտանիքէ աւելի Հրորքէն, Ծրտուգէն և Ծումանէն, 45 ընտանիք Գուձգետէն:

«Ասկից զատ, Հագօ գիւղէն ալ 400 ընտանիք ազատած են, և Ասի անունով քիւրտ գիւղին մէջ ապաստան գտած: Այդ գիւղին բնակիչները իրենց հետ կը վարուին նոյն մարդասիրութեամբ, ինչ մարդասիրութիւն որ Մուհամմէտ աղա և իրենները մեզի հանդէպ ցոյց կուտան:

«Այդտեղ, ապաստանած են նաեւ, երկուքէն երեք օր հեռու գիւղէ մը քաշելով եկող Հայեր:

«Կը վերջացնենք այս նամակը մաղթելով ձեզ ամէն ինչ, և մեր սրտին աւելի խորէն, յաղթանակը:

«Հագօ գիւղի Հայերու անունով և յանուն վերոյիշեալ գիւղերուն, կը ստորագրեն.

Պօղոս Սարգիսեան, Պէտրոս Ազատեան,

Էպօ Գիթեան, Օհան Թօնոյեան,

Մանօ Բեկ. Աւեգեան

Կուրխօ, 11/24 Ապրիլ 1916

ԱՆՈՆԲ ՈՐՈՆԲ ԴԻՄԱԴՐԵՑԻՆ ԶԱՐԴԵՐՈՒՆ

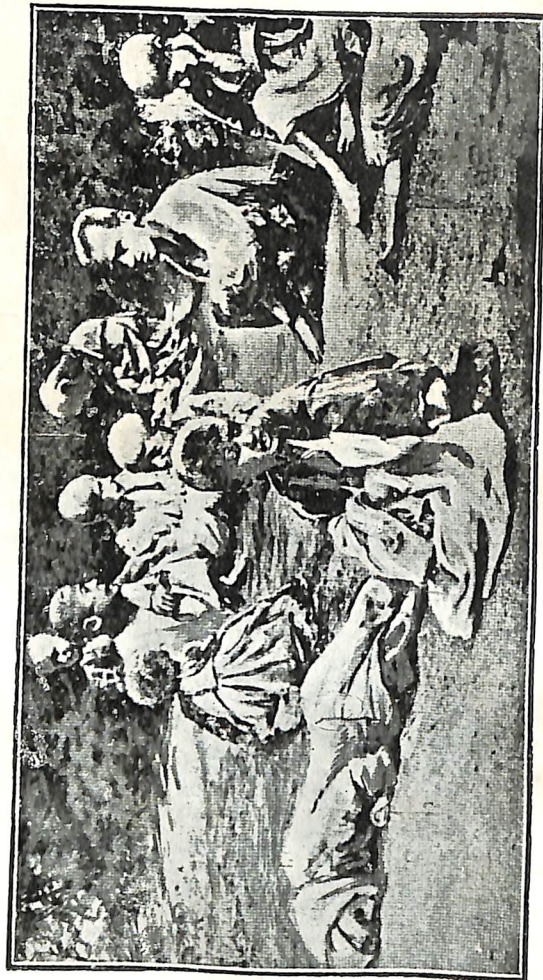
ԶՈՀԵՐՈՒՆ ԸՄԻՐՈՍԱՅՈՒՄԸ

Յաճախ Հայերուն երեսին տուած են թէ ան չէ կրցած երբէք կազմակերպուիլ ու միանալ, պաշտպանելու համար ինքզինքը իր անողոք դահիճներուն դէմ, և թօթափելու համար թուրք լուծը, որ չատ մը դարերէ ի վեր զիրենք այնքան անգթօրէն կը ճնշէ:

Սկսելով այն ատենէն, երբ Պալքանեան ժողովուրդները, մէկը միւսին ետեւէն, — և այնպիսիներ ալ, ինչպէս Սերպերը, իրենց յատուկ միջոցներով և առանց օտար աշխատութեան — իրենց անկախութիւնը վերստին ձեռք կ'անցընեն, ինչո՞ւ համար Հայերը երբէք չփորձեցին, ընդհանուր ապստամբութեամբ մը, ձեռք անցընել այն ազատութիւնը, զոր իրենք կը յայտարարեն իբր գերագոյն բարիքը:

Խնդիրը բարդ է: Ամէնէն առաջ, հարկ է զիտել տալ որ, լեռնային մարզերուն մէջ կան կարգ մը հայ ազգաբնակչութիւններ, որոնց համար, իրենց ճնշիչներուն դէմ պայքարը դարերէ ի վեր չէ դադրած: Միշտ զինեալ, նոյն իսկ իրենց արտերը մշակելու պահուն, որպէս զի միշտ պատրաստ ըլլան ինքզինքնին պաշտպանելու, տեւական արթնութեան մը մէջ ապրած են, և, անդու, հերոսական ու աննուաճ, կոխ մղած են թէ՛ թուրք վարչութեան կեղեքումներուն ու բռնութիւններուն և թէ՛ աւաղակներու անվերջ արշաւանքներուն դէմ:

Բայց ինչ որ կարելի էր լեռներուն մէջ, կամ թէ այն մարզերուն մէջ որոնք զրեթէ ամբողջովին հայ ազգաբնակչ-

Անհամբողջ, ուկրացած, անընտելացած մէկ քանի հայ մանուկներ, գտնուած աւերեալ հայ գիւղերու փլատակներուն մէջ, վայրենական վիճակի մատուած:

Հոթեան կողմէ զրաւուած են, նոյն բանը կարելի չէ ըսել Հայաստանի մեծագոյն մասին համար: Գրեթէ ամէն տեղ, հայ ազգաբնակչութիւնը, հաղորդակցութեան ճամբաներէ զրկուած անհուն տարածութիւններու վրայ կ'ապրի, ցրուած և խլամ թուրքերու և Գիւրտերու հետ խառն, այս վերջինները ըլլալով վաչկատուն և աւարառու, հետեւաբար իբր բնական թշնամիներ՝ նստակեաց և ժրաջան Հայուն:

Հայ ազգաբնակչութեան՝ այսպէս մասերու բաժանումը՝ երկրի մը մէջ որ իրենցը եղած է և ուր ատենօք զօրաւոր կայսրութիւն մը հիմնած են, չի կրնար զարմացումի առարկայ մը ըլլալ: Որքան դէպի հինը երթանք պատմութեան մէջ, Հայաստան այնքան կը ներկայանայ մեղի իբր ճակատամարտի ճշմարիտ դաշտ մը այն ժողովուրդներուն միջեւ որոնք իրաւութեամբ զրացել եղած են: Իր գեղեցիկ արօտատեղիները, իր բերրի հողերը, ուրկէ մեղ, Եւրոպա եկած են ամէնէն հրաշալի պտուղները, գրգռած են ցանկութիւնները, ոչ այնքան լաւ կերպով տեղւոյն վրայ բաշխուած ազգութիւններու:

Փառաւոր հարստութիւններ կառավարած են Հայաստանը: Առանց երթալու մինչեւ առասպելային շրջանը, կը յիշենք Արշակները, Արտաշէսները, Տիգրանները ու Տրդատները:

Հայաստան, հոռմէական կայսրերու իշխանութեան տակ եղած է թաւրը Հռոմի և Պարթեաներու միջեւ կռիւներուն:

Աւելի վերջերջ, կռիւները տեղի կ'ունենան Բիւզանդական կայսրերու և Պարսկաստանի թաւաւորներու միջեւ: Այդ ատենին է որ Հայերը ընդունած են Քրիստոնէութիւնը, բայց չեն համակերպած կայսրութեան Օրթոտոքս եկեղեցիին. ասոր հետեւանքը կ'ըլլան սարսափելի հալածանքները:

Յետոյ Արաբներն են որոնք Բիւզանդիոնէն կ'ուզեն Հայաստանը առնել, յետոյ կուգան Սելճուքները, յետոյ Մոնկոլները, յետոյ Թաթարները, ու ամէնէն վերջը Թուրքերը:

Այսու հանդերձ, հակառակ այնքան դժուարին կացու-

Թեան մը, Հայաստան իր քաղաքական անկախութիւնը կը պահէ մինչեւ ԺԴ. դար, չըջան մը, ուր, մահմետական ժողովուրդներու խուժումին առջեւ, ինքնավարութեան ամէն հետք կ'անհետնուի մահայ, վերջին թագաւոր Լեւոն Զ. ու, որ ի դուր Քրիստոնեայ աշխարհի օգնութիւնը թախանձելէ յետոյ, 1391 թուականին Բարձրի մէջ կը մեռնի:

Քրիստոնեայ Հայերու կացութիւնը սարսափելի կ'ըլլայ. այդ ատենէն սկսելով, ջարդերը, հալածանքները ընաւ չեն դադրիր:

Կրնանք զարմանալ, որովհետեւ, այս սարսափելի դէպքերու ընթացքին, արշաւողները հաստատուած են այդ երկրին մէջ, բնիկ ժողովուրդին ձգելով միայն դժուարամատոյց լեռները, ուր կրցած է ան պահել տեսակ մը անկախութիւն, մինչդեռ հովիտներուն մէջ յաղթակէտներուն գերին կը դառնար:

Ջարդերէն և հալածանքներէն վերապրողները կը ջանան, փոքր առ փոքր հաւաքուիլ: Այս կէտին մէջ կը յաջողին, նոյն իսկ կարգ մը մասերու մէջ կարող կ'ըլլան, ազգաբնակչու թեան մեծամասնութիւնը ձեւացնելու: Այսպէս կը հաստատուին հայկական համայնքները:

Իրենց կացութիւնը չդադրիր ողբալի ըլլալէ: Ինչպէս այս գրքին սկզբնաւորութեանը ըսի, Հայաստանի պատմութիւնը, հաշուելով ինքնավարութեան կորուստէն, երկար մարտիրոսագրութիւն մըն է, նոյնիսկ ԺԹ. դարուն, ուր Հայը տակաւին նշաւակն է թուրք վալիներուն և պաշտօնատարներուն: Գէշ վարմունք, թալան, առեւանդութիւն, հրդեհում, արդարութեան պակաս, սպանութիւն, բան մը չէ խնայուած իրենց: Եւ եթէ իրենց տէրերուն այս կատաղութեան և ջարդերու տեսականութեան հանդէպ, եթէ թուրքերու հասունօրէն խորհրդածուած բնաջնջումի ծրագրին առջեւ — ծրագիր մը, որուն վերջին դէպքերը եկան ոյժ տալ — ձայն չեն հաներ, պէտք է

զարմանալ թէ Հայերը փորձած չեն, ընդհանուր ապստամբութեամբ մը թօթափել թուրք լուծը:

Հաւաքական շարժում մը անկարելի էր ազգաբնակչութեան մը կողմէ, որ այնքան մասերով ցրուած է, և — այս ալ պէտք է ըսել — այնքան դէշ պատրաստուած, կորովի դուրծունէութեան ուր, քանի որ այսքան դարերէ ի վեր ճնշուած է:

Սակայն չեն մոռցուած 1862ի և 1894էն 1896ի ապստամբական շարժումները, վերջին տարիներուն՝ հայ երիտասարդութեան կողմէ կատարուած ընդդէմ համբիտեան բռնապետութեան: Ինչ որ ալ ըսուի, այս շարժումները կազմակերպուած էին, պաշտպանելու համար ճնշուած ժողովուրդի մը իրաւունքները, կառավարութեան մեթոտաւոր անօրէնութեան դէմ, ու նաեւ, կարգ մը տեղերու մէջ, պաշտպանելու համար ազգաբնակչութիւնը ընդդէմ ջարդերու:

Վերջին ջարդերու միջոցին, և նոյն իսկ այն վայրկեանէն սկսելով, ուր, թուրք կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուած միջոցներու մասին տեղեկութիւն ունեցան, շատ մը համայնքներ փորձեցին դիմադրութիւնը կազմակերպել, բայց այս փորձերը, առաջուրէն, գրեթէ ամէն տեղ անյաջողութեան մատնուած, մեծ մասով ուրիշ հետեւանք չունեցան, բայց եթէ փութացնել կորուստը անոնց, որոնք մասնակցեցան այդ փորձերուն:

Այսպէս եղաւ Մարգուանի մէջ, ուր ընդդիմութեան նմանող բան մը միայն տեղի ունեցաւ: Շապին-Գարահիսարի մէջ, ուր ճիգը աւելի ուժեղ էր, խորտակուեցաւ կանոնաւոր զինւորներու միջոցաւ, որոնք թուրք ազգաբնակչութեան օժանդակելու համար կանչուեցան. Ուրֆայի մէջ ուր Հայերը ճամբիտ ճակատամարտ մը մղեցին ջարդարարներու դէմ, և նուաձուեցան միայն, երբ կառավարութեան կողմէ զօրագուններ զրկուեցան:

Կիլիկիոյ մէջ աւելի ընդարձակ շարժում մը յառաջ եկաւ,

հակառակ Սահակ Կաթողիկոսի ընդդիմութեան, որ վախճալով իր հօտին համար, ստիպուեցաւ, իրեն աջակից ունենալով Այնթապի առաջնորդը, հանդարտեցնել ապստամբութիւնը, թուրք կառավարութեան անունով խոստումներ ընելով, որոնք յայտնի է թէ, չյարգուեցան: Այսպէս է որ Զոքմարդուանի անվեհեր Հայերը, որոնք 1895ին ճշմարիտ քաջութիւն մը ցուց տուած էին, ինքզինքնին չպաշտպանեցին և ամբողջովին տարագրուեցան:

Զէյթունի մէջ, երիտասարդները կազմակերպուեցան: Լեռներու մէջ ապաստանեցան, յաղթականօրէն թուրք զօրագունդ մը ետ մղեցին, ձեռք անցուցին զէնքերու և ռազմանիւթի կարեւոր պաշար մը և շարունակեցին կռուիլ իրենց ընտանեկան յարկերուն վրայ յարձակողներուն դէմ, զորս անդադար նեղեցին և որոնցմէ շատեր սպաննեցին. յաջողեցան նոյն իսկ չփման մէջ մտնել տաքագրեաներու կարաւաններուն հետ, և անոնցմէ շատերը ազատագրել: Բայց իրենց հայրենակիցներէն անոնք, որոնք զէնք չառին, տարագրուեցան Գոնիայի մարզին մահացու ճախճախուսներուն մէջ և իրենց տեղը բերուեցան թուրքեր, այն երկիրը, ուրկէ իր անունը առնուեցաւ և այսօր կը կոչուի Սիւլէյմանիէ:

Ընդհանրապէս կ'երեւայ սակայն թէ ջարդերն ու տարագրութիւնները նուազ վայրագ եղած են Կիլիկիոյ քան թէ Բարձր Հայքի մէջ (Զէյթուն և Զոքմարդուան բացառութիւն ըլլալով այս մասին), և պէտք է դիտել տամ միանգամայն թէ, ընդհանրապէս լեռնականները որոնք ապստամբեցան, նուազ տառապեցան քան այն ազգաբնակչութիւնը որ հնազանդութիւն յայտնած էր:

Այս մասին շահեկան է ի վեր հանել ձէմալ փաշային պատասխանը, որ այդ միջոցին Սուրիոյ թուրք զօրագունդերուն ընդհանուր հրամանատարն էր: Ի պատասխան Հայոց Կաթողիկոսին որ կ'աղերսէր, «յանուն Աստուծոյ գոնէ հանդիստ գերեզ-

մաններ տալ մեռեալներուն և ողջ մնացողներուն ալ հաց»:

— «Եթէ Հայերուն բարեկամները, պատասխանեց ձէմալ փաշա, եթէ Ֆրանսացիները և Անգլիացիները գիտնային թէ ինչ բան տեղի կ'ունենայ հայկական միւս հաճանդներուն մէջ, և եթէ այդ դէպքերը Կիլիկիոյ իրերու վիճակին հետ բաղդատէին, ինծի չնորհակալութիւն պիտի յայտնէին»:

ՄՈՒՍՍԻՆԻՆԻ ԱՊՍՏՈՍՏՈՒՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ մէջ, ամէնէն աւելի Անտիոքի ծոցին Հայերը եղան, որոնք մարդասպաններու դէմ ամէնէն հերոսական և ամէնէն արդիւնաւոր ընդդիմութիւնը ցուց տուին: Այս ընդդիմութիւնը վերջացաւ 1915 Սեպտեմբեր ամսուան մէջ, Ֆրանսական նաւատորմին կողմէ, ապստամբներէն չորս հազարի չափ առնուելովը, որոնք ձէպէլի Մուսայի (Մուսէսի լեռ) վրայ ապաստանած էին: Ազատարարութեան այս գործը, այդ դժբախտներու սրտին մէջ անջնջելի երախտադիտութիւն մը ձգած է Ֆրանսայի հանդէպ:

Թուրքիոյ՝ եւրոպական պաշարին մէջ մտնելը, Անտիոքի ծոցին այս Հայերուն համար ալ եղաւ ազդանշանը բազմատեսակ կեղեքումներու որոնք յանգեցան, 13 Յուլիս 1915ին, պատերու վրայ փակցուած պաշտօնական յայտարարութեան մը, հայկական վեց գիւղերու մէջ. ասով կը հրամայուէր բնակիչներուն, ութը օրէն ճամբայ ելլելու պատրաստութիւնները տեսնել, աքսորուելու համար դէպի Միջագետք:

Ասիկա կործանումն էր ամէնուն և մահը մեծ մասին համար: Սարսափը պատեց այս խեղճերը, և, հակառակ այն քիչ մը յօյսին, որով թերեւս կարենային յաղթականօրէն դիմադրել կառավարութեան, իրենցմէ մեծ մասը որոշում տուաւ չհնազանդիլ անոր բարբարոս հրամաններուն:

Այսու հանդերձ, պէտք չէր մտքէ անցընել, հովիտին մէջ գտնուած գիւղերու մէջ ինքզինքնին պաշտպանելու Ուրեմն

հինգ հազար հազիի չափ, այր կին և տղայ, իրենց հետ առնելով, ինչ որ իւր ուտելիք կրնային հաւաքել, իրենց հօտերուն հետ, քաշուեցան Ճէպէլը Մուսայի ընդարձակ ապառաժուտ բարձունքին վրայ: Միայն հարիւր քսանի չափ նոր դրութեամբ հրացաններ ունէին, և ատոր գրեթէ երեք անգամը կայծքարով հին հրացաններ և ատրճանակներ:

Ահաւասիկ, ըստ իրենցմէ մէկուն, երէց Տիգրան Անդրէասեանի, իրենց հերոսական դիմադրութեան, և իրենց կացութեան ամէն յոյս կորսնցուցած պահուն, Կիւսէնի կողմէ ազատութիւնուն պատմութիւնը:

Լեւան ամենաբարձր մասին մէջ ապաստանելէ անմիջապէս յետոյ գործի սկսան, իրենց պաշտպանութիւնը ապահովելու համար: Ուր որ հողը ձեռնտու էր, խրամներ փորեցին, ուրիշ տեղեր զօրաւոր պատուարներ բարձրացուցին, ապառաժներու հատուածներ դիպելով: Այս աշխատութիւնները կատարեցին, թուրք կառավարութեան կողմէ իրենց չնորհուած ութը օրուան պայմանաժամու ընթացքին:

Թուրք կառավարութիւնը տեղեկութիւն ունէր ասոնց որոշման և շարժումներու մասին, հետեւաբար, Յուլիս 21ին, անմիջապէս սկսաւ, իւր ապաստան ծառայող տեղւոյն վրայ յարձակումը:

Բայց զօրագունդերը, որոնք կը կարծէին դիւրաւ լմնցնեալ պատամքներուն գործը, ետ մղուեցան, կարեւոր կորուստները կրելէ յետոյ:

Թուրք կառավարութիւնը, այն ատեն, գիւղերու իսլամ բնակչութիւնը միացուց կանոնաւոր զինուորներուն, և ասով կազմուեցաւ անմիջապէս ճշմարիտ բանակ մը, կանոնաւոր զօրագունդի երեք հազար զինուորներով և ջարդի ծարաւի չորս հազար կամաւորներով:

Առաւու մը, այս պատկառելի ոյժը բոնեց լեւան բոլոր ճամբաները: Ապստամբները յուսահատօրէն պաշտպանեցին

ինքզինքնին, բայց իրենց և յարձակողներուն տրամադրած միջոցներուն անհաւատութիւնը չափազանց մեծ էր: Թուրքերը հետզհետէ հոլ կը շահէին, ձեռք կ'անցընէին բարձունքները, և մայրամուտին, հեղեղատ մը միայն կը բաժնէր երկու կողմի կռուող ուժերը:

Թուրքերը՝ վստահ իրենց յաղթանակին, կ'որոշէին սպասել լուսնալուն, զայն ի գլուխ հանելու համար:

Փրկութեան ամէն յոյս կը թուէր Կերշնապէս կորսուած ըլլալ ըմբոստներուն համար: Իրենց պետերը, գերագոյն ժողովի մը մէջ կ'որոշէին յուսահատ յարձակում մը ընել, այսինքն օգտուելով դիշերէն, թրքական դիրքերուն շուրջը մագլցիլ, զանոնք պաշարելէ յետոյ, ամէն կողմերէն միաժամանակ յանկարծակի բերել թշնամին, սկսելով յանկարծական հրացանաձգութեամբ մը ու յետոյ, ընդհանուր յարձակում մը գործելով:

Այն կատարեալ ճանաչողութիւնը զոր ապստամբները ունէին անառիկ, անոր արահետներուն և լեւան ապառաժներուն մասին, հնարաւոր դարձուց իրենց այս յուսահատական ծրագրին գործադրութիւնը: Առանց աղմուկի, սողոսկեցան մութին մէջ, և երբ՝ Թուրքերուն՝ չըջանակի մը մէջ առնուիլը գրեթէ լրացաւ, ամէնը մէկ անգամէն, խոյացան թշնամի բանակետդին վրայ:

Թուրքերը, իրենց խորունկ քունին մէջ, յանկարծակիի եկան այս չը սպասուած յարձակումէն, իսկոյն կատարեալ չիթութեան մասնուեցան, մութին մէջ իրարու ընդհարելով, ապառաժներուն բաղխելով, ա'լ աւելի խելայեղած սպաններուն արձակած իրարու հակառող հրամաններէն, որոնցմով այս վերջինները կ'ուզէին իրենց մարդիկը հաւաքել:

Անկարգ փախուստ մը եղաւ ասիկա, և, արշալոյսին, Հայերը գտան գետինը մնացած երկու հարիւր թուրք սպանեալներ, և, հրացաններու և ռազմանիւթի կարեւոր աւար մը, որ միջոցը տուաւ լրացնելու իրենց անբաւական սպառազինութիւնը:

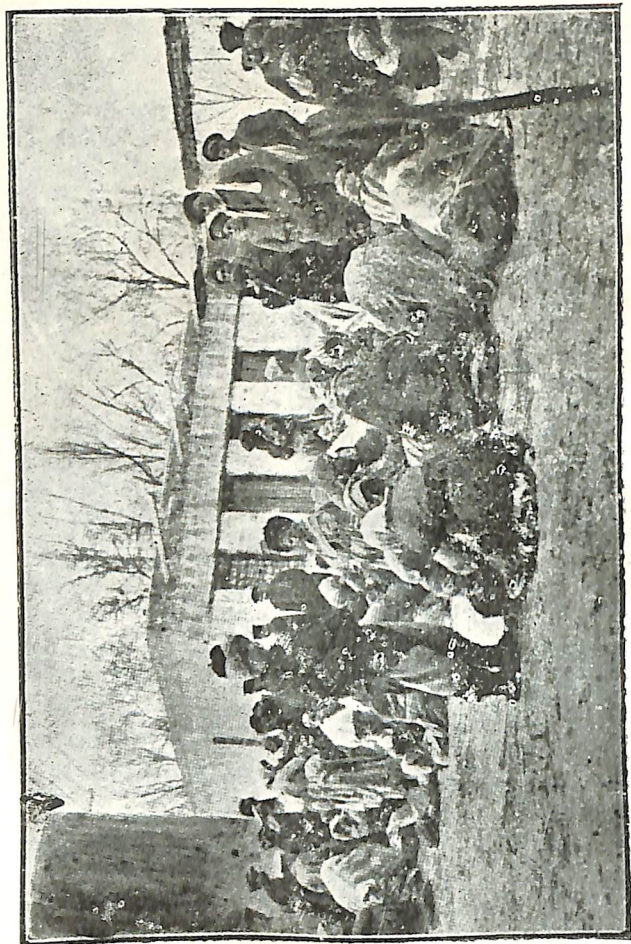
Բայց թուրք կառավարութիւնը, չընդունելով յաղթուած ըլլալը, յաջորդ օրերուն, բազմաթիւ փարսախներով հեռուն երկարող չըջանակի մը մէջ, հաւաքեց բովանդակ իսլամ աղգաբնակչութիւնը: Այս կերպով 15,000ի հրոսախումը մը հաւաքուեցաւ, որով Ճէպէլը Մուսան, պաշարման մէջ առին ցամաքի կողմէն, ապստամբները առօթութեամբ անձնատուր ընելու համար. Ծովուն կողմը նաւահանգիստ չկար, ոչ ալ նաւահանգիստի մը հետ հաղորդակցելու կարելիութիւն, քանի որ լեռը մինչեւ ծով կ'իջնէր:

Դժբախտաբար, քիչ ատենէն, պաշարուածներուն ձեռքը, դիմադրելու համար հաղիւ տառնելով օրուան ուտելիք մնացած էր: Այն ատեն, ջանացին անոնք, որպէս զի ծովու կողմէն փախուստի ճամբայ մը գտնեն:

Երեք լաւ լուրորդներ, պաշտօն ոտացան յարատեւօրէն հսկելու, տեսնելու համար որ, արդեօք նաւ մը չէ՞ր մօտենար: Անոնք պէտք էր որ ծովը նետուէին, եթէ նաւ մը նշմարէին, երթալու համար մինչև անոր և տանելու համար իրենց հետ աղերսագիր մը, որ երեք օրինակով պատրաստուած էր, և որով հերոսական ապստամբները «Կը պաղասեին յաւնուն Ասունծոյ եւ մարդկային եղբայրակցութեան, ամեն անգլիացի, Ամերիկացի, Ֆրանսացի, Իսպանացի կամ Ռուս, ըլլայ ծովակալ, նաւապետ կամ ուրիշ որ եւ է իշխանութիւն մը, որուն ձեռքը այս խնդրագիրը կը հասնի. որպէս զի ազատ զիրենց եւ Կիպրոս կամ ուրիշ ազատ երկիր մը անի:»

Յետոյ, բացատրելով թէ ինչ բարբարոս տանջանքներու հանդէպ է որ ապստամբած էին, պաշարուածները կը յայտնէին թէ չորս հազար հոգիէ աւելի են, և կը վերջացնէին իրենց աղերսագիրը յարելով.

«Եթէ չափազանց է խնդրելը ձեզ, որ մեզ ամենքս ալ ազատե՛ք, այդ պարագային փոխադրեցե՛ք գո է մեր քիները, մեր ծերերը եւ մեր մանուկները. դուք մեզի տուէ՛ք զե՛նք, ուզ-

ՄԱՍԿԱՆ ԿԻՆԵՐԸ
ՎԱՐՈՅ ԿԻՆԵՐԸ
ՄԱՍԿԱՆ ԿԻՆԵՐԸ
ՎԱՐՈՅ ԿԻՆԵՐԸ

մանիւք եւ ուսելիք, եւ մեճք ալ ձեզի հետ, մեր ամբողջ ոյժով պիտի կռուինք Թուրքերուն դէմ»:

«Կ'աղաչեմք ձեզ, մի՛ սպասեք որ ա՛լ շատ ուշ եղած ըլլայ»:

Բայց օրերը կ'անցնէին և հորիզոնին վրայ ոչ մէկ առաջատանաւ կ'երեւէր:

Սակայն կինները, երկու անհուն սպիտակ դրօշակներ շինած էին. մէկուն վրայ գրուած էր.

«Անձկութեան մահնուած Քրիստոնեաներ. — ազատեցե՛մ մեզ»:

Երկրորդին ճիշտ մէջտեղը, խոշոր կարմիր խաչ մը շինուած էր:

Այս երկու դրօշակները հաստատուեցան, ամէնէն բարձր երկու ծառերու գագաթները, և պահակներ դրուեցան, պաշտօն ունենալով, առաւօտէն մինչև իրիկուն ծովը հետախուզել:

Մինչ այս, Թուրքերը կը շարունակէին ձեռնալար Մուսայի պաշարումը, իրարու ետեւէ յարձակումներ գործելով, բայց պաշարուածներուն կացութիւնը երբէք այնքան ծանր չեղաւ, որքան առաջին կռիւներու ատեն, որովհետեւ հիմա, իրենց տիրող դիրքերուն շնորհիւ կրնային ապառաժի զանգուածներ գլտորել լեռնէն վար, և այս կերպով, թշնամիին մեծ վնաս հասցնել: Եւ սակայն, ռազմանիւթը կը նուազէր և ուտելիքը հակառակ ամէնուն չափով արուելուն, ի վերջոյ կը սպասէր: Անձկութեամբ լեցուն օրերը և երկար գիշերները եկան:

Վերջապէս, կիրակի առտու մը, դիմադրութեան յիսուն երեքերորդ օրը, պահակ դրուածներէն մէկը եկաւ, իր ամբողջ ուժով վազելով ու լիաթոք պոռալով.

«— Նաւ մը... պատերազմական նաւ մը կը մօտենայ... տեսաւ մեր նշանները և մեզի պատասխան կուտայ...»

Կիչէնն էր ան, ֆրանսական նաւ մը: Երբ նաւը նաւակ մը ծովը կ'իջեցնէր, շատ մը փախստականներ ծով նետուեցան և լողալով նաւուն քով գացին:

Նաւապետը ուղեց որպէս զի իրեն պատգամաւորութիւն մը ղրկուի, որ իրեն տեղեկութիւն տայ ապստամբներուն թիւին և ճշգրիտ կացութեանը մասին: Յետոյ անթել հեռագիր մը ղրկեց ծովակալին, և շատ չանցած, ժամ 5 Առ. Բ. երեւցաւ, իրեն ետեւէն ունենալով ուրիշ ֆրանսական նաւեր և անգլիական յածանաւ մը:

Ողջ մնացողներու նաւ մտնելը, ճիշտ ու ճիշտ 4058 հոգի, բնականաբար բաւական ատեն մը տուեց, բայց երկու օր վերջ, ասոնց ամէնքն ալ ազատուած էին և Բոռ-Սայիտ ցամաք ելան:

ՎԱՆԱՅ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴ-ԲՈՒԹԻՒՆԸ

Կիլիկիոյ մէջ եղածէն աւելի՝ Բարձր Հայքի, Վանայ մէջ է, ուր գլխաւորութիւնը ամէնէն լուրջը եղած է: Վան 30—40 հազար բնակչութեամբ քաղաք մըն է մեծ մասով Հայ:

Ռուս բանակի Հայ կամաւորներուն ընկերանալով, գացի տեսնել այս քաղաքին աւերակները, մնացած իր փառաւոր ընդդիմութենէն:

Ձէմզէմ Մազարայէն դիտելով, չուրջպատկերը հոյակապ է: Արնոսի, Արաոսի, Կերկուրի և Եղերովի անհուն լեռնաշղթաները կը փակեն հորիզոնը և վեհափառ Սիփանը մինչև ամպերը կը բարձրացնէ իր յաւիտենական ձիւները: Այս ահա-գին հաստաբեռտներէն սկսելով, հովը յամբօրէն, մեղկօրէն կ'իջնէ մինչև այն մեծ դաշտը, ուր, պաղպաղուն ջուրերով, գեղեցիկ լիճք կը քնանայ:

Առանց բիծի երկնքի մը լոյսին մէջ, այն ընդարձակ հովիտը որ Վարազի ստորոտէն կ'իջնէ, կը ներկայացնէ ներդաշնակ գոյներու զանազանութիւն մը, որուն մէջ ստուերներն ու լոյսերը իրարու կը խառնուին, առանց իրարու ընդհարելու, ուր՝ արեւին կողմէ այս քաղքը գիւղանկարին վրայ զրուած

կանաչները ոսկեգոյններուն և կարմիրներուն մէջ կը հալին: Հովիտը կը պարուրէ այն համբաւաւոր ժայռը որուն վերայ Շամիրամի հնադարեան ամրութիւնը կը տիրապետէ. յետոյ այս հովիտը կուգայ կը յանգի մինչև Արտամէտ գիւղը և Աւանձ հաւահանգիստը, երկուքն ալ կանաչութեան փունջերու մէջ պահուած:

«Ասդեմականի մէջ Վանը կայ եւ անդեմականին մէջ Արֆայութիւնը» ըսած է հայկական առած մը: Եւ յիրաւի բարձր լեռներու իր շրջանակը, այն մենաւոր ժայռը որ **զինքը կը** բաժնէ մեծ լիճէն, բազմաթիւ սարաւանդներով ժանեկաւորւած ափերով, գիւղերը, եկեղեցիները, վանքերը, որոնք չոր-ջակայ բլուրներուն կառջած կը կենան, այս ամէնքը **կ'ընէ** Լացնեն հրաշալի ամբողջ մը որ չափազանց կ'ազդէ ճամբորդին վրայ և կը յափշտակէ զայն:

Ոչ մէկ քաղաք, Հայերուն համար, իր համբաւով կը հաւասարի Վանին, որ ամէն ժամանակներու մէջ, մատուցական, արուեստագիտական և առեւտրական կեդրոն մը եղած է: Երբ գործութիւնը այս քաղաքին, ըստ աւանդութեան հիմնուած Սեմիրամիսի կողմէ, որուն անունը կը կրէ՝ «Շամիրամ»⁽¹⁾, վերադրելի է խտութեանը Հայ ազգաբնակչութեան, որուն թիւը, այս մարդին մէջ, Համիտի կազմակերպած ու անկից ի վեր Բիւլքտերու կողմէ շարունակուած ջարդերէն առաջ 200,000ի կը հասնէր:

1914ին, Վան՝ իր նախորդ աղէտներէն կազդուրուած ըլլալու երեւոյթը առած էր: Վալին, Թահսին փաշա, կարգը հաստատած էր վիլայէթին մէջ, և ինքզինքը Հայերուն հետ հաշտ կը ցուցնէր: Կոստանդնուպոլիս, վերջապէս անսալով Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Ռուսիոյ դիմումներուն, նոր անուա-

(1) Քաղաք մտնելու տեղը տակաւին կը տեսնուի քարկոթող մը, վեհափառ ամպհովանիի ձեւով, քանդակուած ժայռին վրայ, եւ ուր այդ ժամանակէն մնացած բեւեռաշիր երկար արձանազրութիւն մը կայ:

նած էր երկու ընդհանուր քննիչներ, պաշտօն ունենալով բարենորոգումները իրականացնելու: Թուրք ոստիկան զինուորութեան քննիչ նշանակուած էին Ֆրանսացի, Պելճիդացի և Լեզլիացի սպաներ, և Ֆրանսացի մը, հարիւրապետ Մառասէ եղած էր Վանայ ոստիկան զինուորութեան քննիչ և այս վերջին տեղւոյն մէջ, քիչ ատենէն ընդհանուր համակրութիւն չա՛նած էր:

Հայերը, արդէն ապագայի մասին հաւաստիք առած, ձեռնարկած էին հոյակապ շէնք մը կառուցանելու, որ մատենադարան, քաղինօ, թատրոն և հաւաքավայր ըլլալու սահմանուած էր, հիմնեցին ուսուցչանոց մը, կեդրոնական վարժարան մը և ուրիշ մը Համբարձում Երամեան, իր հիմնադիրին անունով, և որ մեծ մասամբ Եւրոպայի մէջ պատրաստուած քսան ուսուցիչներ ունէր:

Աղջկանց համար կար Ֆրանսական Տոմինիկեան քոյրերու դպրոցը և, ասկից զատ, ուրիշ երկրորդական վարժարան մը, բնապատմական թանգարանով և բնադիտական աշխատանոցով:

Նոյն իսկ Հայերու խնդրանքին վրայ, հաստատուած էր Ֆրանսերէն լեզուի և գրականութեան լիակատար դասընթացք մը, Տոմինիկեաններու կողմէ, և, ամերիկեան մարմինն գլխաւորը զբաղած էր իր դպրոցը մեծ գոլէժի մը վերածելու:

Ինչպէս կը տեսնուէ, հիանալի էին պատրաստուած այն ծրագիրները որոնք նպատակ ունէին զարգացումը և դաստիարակութիւնը, երբ, 1914 յուլիսի վերջը, թուրք կառավարութիւնը կը հրաւիրէ բարենորոգումներու ընդհանուր քննիչը, Նորվեկեացի Հօֆ, թողուլ վիլայէթը և Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ:

Իր մեկնումը կը զուգադիպի, Կարինի Գերման հիւպատոսին ժամանումին հետ, որուն Վան գալը կ'ըլլայ ազդանշանը մեծ գործնքի մը, Գերման ցուցամուլ քալուածքով 12 հազար թուրք զինուորներու մասնակցութեամբ:

Մէկ քանի օր վերջը կը ծագի Եւրոպական պատերազմը: Անմիջապէս Թահսին փաշայի տեղ կը նշանակուի Ճէվտէթ պէյ, աներձադը Էնվէր փաշայի, որ Վանայ կուսակալի և Պարսից սահմանագլուխի օսմանեան զինուորական ուժերու ընդհանուր հրամանատարի կրկնակ տիտղոսները կը ստանայ:

Այդ վայրկե սնէն սկսելով Հայ գոմիթէները, անցեալը միտք բերելով, աշտուրջ կը հսկեն:

Յետոյ, Թուրքիա յարելով կեդրոնական պետութեանց, կը մտնէ պատերազմի մէջ: Համաձայնական պետութիւններուն ներկայացուցիչները պէտք է հեռանան Վանէն, և 1914 Նոյեմբեր 21ին, Թուրքերը կ'արտաքսեն ֆրանսական միաբանութեանց անդամները:

Դիւտեմբերը կը համարէ: Այս ամսուան, ինչպէս նաև 1915 Յունուարի ընթացքին, բազմաթիւ ջարդեր կ'արեւնոտեն վիլայէթին հեռաւոր գիւղերը, (տեսնել յաւելուածին մէջ Բալուի հայրնի դէպքերը), ուր անգթութեան աշուր նրբութիւններով սպաննուած զօհերու թիւը 16,000 կը հաշուուի:

«Այբերը հրացանի կը բռնեն, աւու տղոց փոքերը կը ճեղքեն, կիներու եւ երիտասարդ աղջիկներու հագուստները կը հանեն եւ զանոնք մերկ, մարդախոյս անասուններու պէս դիւտեմբեր կը բռնեն:» Կը գրէ Վանայ խաղաղական հիւպատոս Պրն. Սպորտոն, այն տեղեկագրին մէջ, որ, 1915 Մայիս 31ին կը զրկէ Բեդրոկրատի խաղաղական ղեկավարին (տես այս տեղեկագիրը յաւելուածին մէջ): Եւ մահէն պրծելով, չուրջ 15,000 զեղացիներ, կուգան Վան ապաստանիլ:

Միեւնոյն ատեն կ'իմացուի թէ թուրք բանակին մէջ մըտած Հայերէն զէնքերը առնուած են, իրենց հագուստ և սընունդ չտրուիր և ամէն տեսակ խոշտանգումներու ենթակայ են: Աւելին կայ. Ճէվտէթ պէյ, որ Պարսկաստանէն կը վերադառնայ, այս վերջին տեղւոյն մէջ, իր բանակը աւերած է Սալմաստ, Խոսրովա և Պաշքալէ քաղաքները, ու անոնց քրիս-

տանեայ բնակիչները ջարդած, (տես յաւելուածին մէջ Իտալիոյ հիւպատոսին տեղեկագիրը) վերագարձած ատեն ճամբուն վերայ հրացանի բռնել տուած է, իր հետեւորդներէն 12 Հայ զինուորներ:

Հետեւաբար, քոմիթէները, փոխանակ պատրաստելու Հայերը որ իրենց գէնքերը յանձնեն, ինչ որ կը պահանջէր կառավարութիւնը, կը փութան, վտանգի ստուգութեանը հանգէպ, չըջուն պահակախումբեր ստեղծել, իրաքանչիւրը լաւ զինուած քսան մը մարդոցմէ ձեւացած, հսկելու համար ընդհանուր ապահովութեան վրայ, և արգիլելու համար թուրքերու կողմէ գէշ խաղ մը:

Կ'որոշեն նաեւ օսմանեան բանակին այլեւս նոր զօրք չտալ:

Ճէվտէթ պէյ, նոր Վան վերագարձած, 1915 Մարտ ամսուն, ոչ մէկ ջանք կ'ընէ ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար: Ընդհակառակը կը շահագործէ այս վերջին խնդիրը, իր անհաշտելիութեամբը գերադրողելու համար Հայ հանրային կարծիքը, յուսալով յանգեցնելու ապստամբութեան մը որ իբր պատրուակ պիտի ծառայէր ջարդերուն:

Ի դուր, կրօնական պետերը, քոմիթէներու վարիչները և առաջաւորները համաձայնութիւն համաձայնութիւն ին վրայ կ'առաջարկեն: Օր մը ներկայութեան կ'ընդունուին, յաջորդ օրը կը մերժուին (տես յաւելուածին մէջ Վանայ երեսփոխանին կողմէ ներքին գործոց նախարարին տրուած յիշատակագիրը): Այս բանակցութիւնները կը քշջուին, առանց ելքի մը յանգելու մինչեւ 1915 ապրիլի կէսերը:

Սակայն Ճէվտէթ պէյ կը շտապէ գործը լմնցնելու, դիտէ թէ, Հայ գլխաւորներուն մէջ, մասնաւորաբար երեք հոգի կայ, որոնք աղգային փրկութեան համար որոշած են ամէն բան ընել, ամէն տառապանքի ենթարկուիլ: Ասոնք են Վառս-

եան, երեսփոխան օսմանեան խորհրդարանի, Իշխան և Արամ, երեքն ալ Դաշնակցութեան պետեր. այնպէս կը կարծէ որ այս պետերէն զրկուելով, Հայերը աւելի դիւրաւ պիտի յանձնուին իր կամքին, հետեւաբար կ'որոշէ մէջտեղէն վերցնել զանոնք:

Վանայ շրջակայ դայմագամութիւններէն մէկուն՝ Շատախի մէջ ըմբոստութիւն մը ծագած ըլլալով, վալին կ'առաջարկէ Իշխանին, ոստիկանապետին հետ այդտեղ երթալ, հանդարտեցնելու համար ապստամբութիւնը: Ասիկա ըստ երեւոյթին, Իշխանին հանգէպ վստահութիւն մը ցոյց տալ է:

Իշխան կ'ընդունի և ճամբայ կ'ելլէ: Նոյն իրիկունն իսկ գնդակահար կ'իյնայ, ընթրիքէն ելլելուն: Նոյն օրը վալին կը խնդրէ Վառսեանէն և Արամէն, իրեն տունը երթալ, «որպէս զի, լուր կը զրկէ անոնց, իրենց կարծիքը առնեմ շատ կարեւոր խնդրի մը մասին»:

Վառսեան առանց կասկածելու կը պատասխանէ հրաւերին: Հազիւ թէ Ճէվտէթ պէյի աշխատութեան սենեակին մէջ նստած, այս վերջինը կը յայտարարէ իրեն թէ ձերբակալուած է: (1)

Արամ, պատահական պատճառով մը ուշացած, ինքն ալ վալին ժամադրութեան գացած պահուն, բարեբախտութիւնը կ'ունենայ ճամբան, Վառսեանին պատահածը իմանալու: Իսկոյն կէս չըջան մը կ'ընէ, և զինեալ դիմադրութեան վայրը երթալու ուղղութիւնը կը բռնէ:

Թշնամութիւնները ամիջապէս պիտի սկսին:

Կռիւի սկզբնաւորութիւնը, կ'ըլլայ թուրք զինուորներու կողմէ յարուցուած անխորհուրդ գործ մը, ասոնք կը փորձեն շուկայ դացող կիներ բռնապղծել: Դէպքերը տեղի կ'ունենան ամերիկեան և գերմանական հաստատութեանց առջեւ: Հայեր միջամտած ըլլալով, մօտակայ զօրանոցին զինուորները կրակ

(1) Չգիտցուի թէ ինչ եղած է այս օսմանեան երեսփոխանը. բայց ամէն բան ենթադրել կուտայ թէ սպաննուած է և թէ գիակը Վանայ լիճը նետուած է:

կ'ընեն անցնողներուն վրայ: Եւ թնդանօթը չուտով պաշարման ազդանշանը կուտայ:

Թուրքերը զօրաւոր դիրքեր կը գրաւեն: Զէնքերու, ռազմանիւթի եւ լիճին վրայ աղատ հաղորդակցութեան առաւելութիւնները իրենց կողմն է, բայց հիւանալի է Հայերու ընդդիմութիւնը: «Քաղաք»-ին (1) չորսէն հինգ հարիւր տունները կուտան քաջութեան օրինակը, եւ հակառակ անոր որ միջնաբերդին թնդանօթները ռումբերով զանոնք ծակծակ կ'ընեն, անոնք յամառօրէն հաւատարիմ կը մնան աղգային դասին:

Հայ կռուողները սպայակոյտ մը կը կազմեն իրենց մէջ, դինուորական պաշտօնատարներ, ամրաշէններու գունդ մը, արձակադէշներու գումարտակ մը, ոստիկանութիւն մը, առողջապահական շրջուն սպասարկութիւն մը եւ հիւանդանոց մը: Խրամներ կը փորեն, պատնէշներ ու ամրութիւններ կը

(1) Վան երեք մասի կը բաժնուի. «Քաղաքը» «Նաւահանգիստը» եւ «Այգեհատը»:

Նեղ եւ ձախճախուտ եզերք մը, որուն վրայ հսկայական ժայռ մը կը բարձրանայ՝ պնակուած հին միջնաբերդին աւերակներով, «քաղաքը» լիճէն կը բաժնէր: Վանայ այս մասին մէջ կը գտնուէին կառավարական պալատը, դատարանները եւ հանրային վարչութիւնները, ինչպէս, թղթատարական-հեռագրական, Հանրային Պարտույց, Դրամատան, Ռէժիի եւ այլ վարչութիւններ, ինչպէս նաեւ չորսէն հինգ հարիւր հայ տուններու խմբաւորում մը:

«Նաւահանգիստը» գիւղ մըն էր, որ «քաղաք»-ին արաւորձանը կը ձեւացնէր: Այստեղ կը բնակէին նաւավարներ որոնք լիճէն եզերքի վայրերուն միջեւ կ'երթնեկէին:

Երկար ու լայն պողոտայ մը, երկու կողմը արտերով, մրգատաններով եւ տուններով (ամէնքն ալ իսլամ ընտանիքներու սեփականութիւն), «քաղաք»-ը կը կապէր «Այգեհատն»-ին: Այս վերջնային մուտքին տեղը կը գտնուէր Խաչ-Փողան շուկան:

Այստեղ, կը սկսէին Հայկական բուն թաղերը, իբարմէ՝ լայն փողոցներով դատուած: Փողոցներուն երկու կողմերը կային ջրմուղներ, կաղամախներ եւ ուռիներ իրենց շուքը կը ձգէին:

Թուրքերը Վանայ մէջ երկու զօրանոցներ շինած էին. մին ամէնէն մեծը, Հայ թաղին հիւսիս մէջտեղը, Խաչ-Փողանի մօտ, միւսը, աւելի պզտիկը, մէկուն վրայ այն բարձունքներուն որոնք քաղաքին վրայ կ'իջնեն:

բարձրացնեն Հայ թաղերու մուտքին առջեւ, եւ ամենուրեք, Հայերը դիրք կը բռնեն թուրքերուն դէմ:

Վանայ պաշարումը մէկ ամիս տեւեց. պաշարման նախօրեակին, «քաղաք»-ին բոլոր հայ պաշտօնատարները եւ առաջաւորները հրացանի բռնուած էին:

Ռմբակոծութիւնը այնպէս մը սկսաւ ու, մարդ պիտի ըսէր թէ ա'լ երբէք չպիտի դադարի. եւ Թուրքերը այն տեսակ կատաղութիւն մը ցուցադրեցին որ, համաձայն Խտալիոյ հիւպատոսին՝ իր տեղեկագրին մէջ տուած թիւերուն, 10,000 ռումբ «քաղաք»-ին եւ 6,000 ռումբ ալ «Այգեհատն»-ին վրայ արձակեցին:

Զէմզէմ Մաղարայի վրայ կեցած, ուրկէ կը տիրապետեմ «քաղաք»-ին, կ'ունկնդրեմ իմ ձամբու ընկերներու — ուստի առաջին հայ կամաւորներ — որոնք ինձի կը պատմեն այս պաշարումին դիւցադնական իրադարձութիւնները, որոնք տակաւին ընթեռնելի են, հողին մէջ արձանագրուած: Ահաւասիկ փորուած խրամները, թուրք ռումբերու ուրականին տակ եւ որոնք միշտ հայ թաղը կը շրջապատեն, ահաւասիկ ամրական շինութիւնները, զորս օսմանեան թնդանօթները ամէն օր կը ջախջախէին, եւ որոնք ամէն դիշեր անառիկօրէն կը վերածընէին, ահաւասիկ թուրք զօրանոցները, որոնք խօշական յարձակումներու խոյանքով մը գրաւուած են, ահաւասիկ այն զրօսավայրերը, ուր թշնամի հրետին ներքեւ, հայ դպրոցներու ֆանֆառի խումբերը — տասերեքէն տասնըվեց տարեկան տղաք — կը նուազեն առանց կենալու, կռուի ամէնէն տաք միջոցին, ահաւասիկ լաւ կերպով, որ ծէվտէթ պէյ, օր մը ինքզինքէն ելած, չի կրնար ինքզինքը արգիլել պտուղէ՝ «Զիս պիտի խենդեցնեն իրենց երաժշտութիւնովը»:

Կոիւր կատաղի եղաւ. մոլեգին խոյանքներու ընթացքին, կարեւոր դիրքերը ձեռքէ ձեռք կ'անցնին. հրդեհներ կը լուսաւորեն ամէն կողմ: Թուրքերը սեւական կրակ մը բացած էին, բայց ոչ մէկ առաւելութիւն ձեռք անցուցին: Մայիսի

առաջին օրերուն, գերման սպայ մը եկաւ թուրքերու հրամանատարութիւնը ձեռք առնելու: Բոլոր թնդանօթիները բարձունքի մը վրայ հաւաքեց, իր զինուորները պաշտպանելու համար, զորս յառաջ մղեց, մագլցել տալով անոնց, ռումբերու վարագոյրի մը ետին, և անոնց յարձակումի հրամանը տուաւ, բոլորովին մուծ գիշեր մը: Հայերը արթուն էին. յաղթականօրէն ետ մղեցին թշնամին որ նահանջեց, բազմաթիւ մեռեալներ ձգելով տեղւոյն վրայ:

«Այս տեսակ ընդդիմութեան մը չէի սպասեր», խոստովանեցաւ գերման սպան, որ իր ձախողանքէն երկու օր վերջը, հեռացաւ վանէն:

Դժբախտաբար, ուտելիքները հետզհետէ կը նուազէին. պարենաւորումը անկարելի էր: Եւ սակայն չուղեցին վիլայէթին տասնընիսդէն քսան հազար փախստական գիւղացիները, որոնք վանայ մէջ ապաստանած էին, արտաքսել պաշարման չըջանակէն. որովհետեւ այդ արտաքսումը իրենց մահուան դատապարտութիւնը պիտի բլլար:

Ու այսպէս, քոմիթէները վառ կը պահէին ժողովուրդին քաջութիւնը, անոր հազորդելով ռուս բանակին մօտաւոր գալուստը: Բայց ժամանակը կ'անցնէր, և պաշարեալներու կացութիւնը օրէ օր աւելի անկայուն կը դառնար: Վերջապէս իրիկուն մը խմացուեցաւ, վանէն հաղիւ երեսուն քիլօմէթր հեռուն գտնուող Սարայ կոչուած տեղը, մուտքը Հայ կամաւորներու, որոնք ռուս բանակին յառաջապահներն էին: Ատիկա ազատագրումն էր: Ուրախութիւնը պոռթկաց: Փողոցներու մէջ ամէն մարդ զիրար կը համբուրէր: Ճիշդ ժամանակին եկած էին, որովհետեւ ո՛չ հաց մնացած էր և ո՛չ ալ ռազմանիւթ...:

Մայիս 16ին, Օսմանեան բանակետղին մէջ, Ճէվտէթ պէյ, քայմաքամէ մը կ'ընդունի պաշտօնական ղեկոյց մը թէ Ռուսները մօտեցած են: Անմիջապէս, իր պաշտօնատարներով, շունչը կ'առնէ նաւահանգիստը կեցած նաւերը... Եւ, ան-

կարգ փախուստը կը սկսի: Թուրքերուն փախուստը, քաղաքացի կամ զինուոր, ընդհանուր է, և տեղի կ'ունենայ գահավիժօրէն, գրեթէ խեղադարօրէն: Տոմինիկեան հայերու տունը գրաւող զինուորները այնքան աճապարանքով կը փախն, որ կրակին վրայ կը թողուն իրենց եփելու համար դրուած կերակուրը:

Ռուս բանակին յառաջապահ դուշըրը, վան մտաւ, Թուրքերուն փախուստէն հինգ օր վերջ: Հանդիսաւորութեամբ ընդունուեցաւ, քաղաքին բոլոր աւագանիին կողմէ: Երիտասարդ աղջիկները ծաղկեփունջեր բերած էին և թափօրին գլուխը անցած էր Ֆանֆաուի խումբը, ժողովուրդին և կամաւորներուն խանդավառ ցոյցերուն մէջտեղ:

Մինչդեռ այս պատմութիւններուն կ'ունկընդդրեմ, վանայ աւերակները կը փայլին զօրաւոր արեւին ճառագայթներուն տակ, որոնք ոսկիէ բոցեր կ'անցընեն Շամիրամի ժայռին անկիւններուն. ուր, ըստ աւանդութեան պերճասէր թագուհին կը սպասէ, սիրահար սրտով, Արայ Գեղեցիկի վերակենդանացումին, որ մերժելով թագուհիին ձեռքն ու դանը, հաւատարիմ մնաց իր հայրենիքին և մեռաւ ինքզինքը պաշտպանելու համար: Թագուհին կը սպասէ որ Լեզը, այն ժայռը որ խորշին դէմ կը բարձրանայ և որ, դարերէ ի վեր, խորհրդաւոր հայ թագաւորի գերեզմանն է, հեքիաթային դիւցազններգութեամբ մը իրեն վերադարձնէ այն զոր մշտնջենապէս կը սիրէ: (1)

Վան և ամբողջ երկիրը, աւերակներու վերածուած են, բայց այս սքանչելի ընտելիւնը կրնայ ընդ միշտ աւերուած մնալ:

(1) Շամիրամ իր բանակը Հայաստան ղրկեց, ձեռք անցընելու համար, իր սիրոյն դէմ ըմբոստ այս թագաւորը: Արայ Գեղեցիկ, պարզ զինուորի մը տարազով, կռուեցաւ հայկական բանակին մէջ և սպաննուեցաւ: Յաւէն խեղաեղ, Շամիրամ, ղրկեց անոր գիւղը՝ «Իսպաննուեցաւ, ջաւէն խեղաեղ, Շամիրամ, ղրկեց անոր գիւղը» (Լեզը) բայց ստոնք չկրցան Հայաստանի թագաւորին կեանք տալ: Իր որդին իրեն յաջորդեց, և, Շամիրամ հաւատակ իր զօրութեան, չկրցաւ դադար նստանել:

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ

Ջարդարաներու դէմ ընդդիմութեան այս ուսումնասիրութիւնը կատարեալ չպիտի ըլլար, եթէ չխօսէի հայ կամաւորներու մասին, որոնք պատերազմի ընթացքին, մտան համաձայնական զանազան բանակներուն, և աւելի մասնաւոր կերպով ուսս բանակին մէջ:

Արդէն, եւրոպական պատերազմի առաջին օրերէն իսկ, նախ քան Թուրքիոյ մասնակցութիւնը, Թուրք կառավարութեան գործակալներ, Կարինի և Վանայ մէջ, բանակցութեանց մտած էին Հայ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն հետ, նպատակ ունենալով անոնցմէ հայ կամաւորներու գունդեր կազմել, որոնցմէ կ'ականկալէին օգտուիլ այն պատերազմի ընթացքին, զոր կ'ենթադրէին թէ, Ռուսիոյ դէմ պիտի մղէին:

Նաճի պէյ և Շիւքրի պէյ (Իթիհատի պատգամաւորներ) որոնք այս պաշտօնը ունէին, յայտարարեցին Հայերու ներկայացուցիչներուն:

«Օգնեցե՛ք մեզի, կամաւորներու գունդեր կազմակերպեցե՛ք, ջանացե՛ք միեւնոյն ասեմ, Կովկասի Հայերու ապսամբութիւն մը յառաջ բերել եւ այն օրը որ Ռուսերը Կովկասէն արտահանեն, ձեզի պիտի օգնէ այն ինքնավարութիւնը, որուն համար այնքան երկար ասեմք ի վեր կ'երագրէ:»

Հայ պատգամաւորները կտրուկ մերժողական մը տուին այս կեղծուպատիր խոստումներուն: Նոյն իսկ ջանացին տարհանողել Թուրքերը, պատերազմի մտնելէ, որ «ամեն պարագայի, կ'ըսէին անոնք, Թուրքիոյ համար աղետալի պիտի ըլլար:» Իրա-

պէս, այս էր իրենց հաստատ համոզումը: Միշտ նոյն անկեղծութեամբ աւելցուցին Հայերը:

«Եթէ Թուրքիա կռիւի մեկ, Հայերը պարկեճօրէն իրենց պարսկանութիւնը ի գործ պիտի դնեն, բայց նոյն բանը պիտի կատարեն սահմանագիծին երկու կողմերն ալ, հանդէպ իրենց պակասամեծ կառավարութեան, այսինքն Թուրքիոյ մէջ՝ բուրք բանակով եւ Կովկասի մէջ ուսս բանակով:»

Այս պատասխանը սակայն հաճոյ չթուեցաւ Թուրք պատգամաւորներուն, որոնց համար, Ռուսիոյ դէմ պատերազմը արդէն որոշուած բան մըն էր:

Շուտով զօրահանութիւնը սկսաւ Թուրքիոյ մէջ, և հայ երիտասարդութեան զինուորագրումին հետ, զինուորական գրաւումի պատրուակին տակ, սկսան ինչքերու յարքունիս գրաւումին, հայ վաճառատուններու թալանին, արջառի գրաւումին, մէկ խօսքով փճացուցին առեւտրականը, արհեստաւորը և գիւղացին, որոնք սակայն, պետութեան հանդէպ և բանակին մէջ ի գործ կը դնէին իրենց պարտականութիւնը. (բնականաբար գտնուեցան հայ դասալիքներ, բայց նոյնքան իսլամ դասալիքներ ալ կային):

Առանց ժամանակ կորսնցնելու, Թուրք կառավարութիւնը ձեռնարկեց հալածանքներու գրութեան, ու յետոյ տարադրութեան և ջարդերուն:

Ա՛լ, Թուրքիոյ Հայերը աղէկ մը կրցան համոզուիլ թէ միայն Համաձայնականներու յաղթանակը կրնար իրենց խաղաղութիւն և ազատութիւն բերել: Եւ սակայն, նորէն կը կրկնեմ, անոնք իրենց համակրութիւնները ոչ մէկ գործքով չարտայայտեցին:

Ասոր հակառակ, ուսածիւրքական պատերազմի յայտարարութիւնը, ամէնէն բուն խանդավառութիւնը յառաջ բերաւ, Ռուսիոյ և Եւրոպայի Հայերուն մէջ: Միթիւններ կազմակեր-

պուեցան, որոնց մէջ, հայ հայրենասէրները ազատ ընթացք տուին իրենց բուռն համակրութիւններուն, հանդէպ երեւակ Համաձայնականներուն:

Հարիւրաւոր երիտասարդներ (ուսանողներ և ուրիշներ), Բարիգլի և Մարտիրոսի մէջ, օրինակի համար, իբր կամաւոր, զինուորագրուեցան ֆրանսական բանակին մէջ, և հոն, իրենցմէ շատեր, իրենց քաջութեամբ ուշադրութիւն գրաւեցին:

Անգլիական բանակին մէջ ալ շատ մը արձանագրուողներ եղան, բայց ամէնէն աւելի մասնաւոր կերպով, Ռուսահայերու մէջ է որ, Համաձայնութեան դատին համար ոգևորութիւնը ամէնէն աւելի տարածում գտաւ:

Թուրքիոյ պատերազմի յայտարարութիւնը կանխատեսելով, Վարանցօֆ-Տաշքոֆ, Կովկասի փոխարքան այդ միջոցին, հրաւիրած էր իր նահանգին հայ աւագանին, կամաւորներու գունդեր կազմակերպել, կոռուելու համար Թուրքերուն դէմ, այն պարագային երբ ռուսեթուրք պատերազմը ծագէր: Ի փոխարէն, կը խոստանար իրականացնել, թրքական Հայաստանի մէջ, յաղթանակէն յետոյ, բարենորոգումներու այն ծրագիրը զոր Ռուսիա 1913ին ներկայացուցած էր: Ռուսիոյ հայ առաջաւորներուն գործը դիւրին եղաւ, որովհետեւ հաշտ էր ան Կովկասի բոլոր Հայերու — չուրջ երկու միլիոն — բաղձանքներուն հետ, որոնք, քառորդ դարէ ի վեր միշտ օգնած ու օժանդակած են Թուրքիոյ իրենց եղբայրներուն: Ոգևորութիւնը նոյն իսկ այնքան մեծ եղաւ որ ռուսահայկական այս բանակցութիւններուն վախճանի մը յանգելէն առաջ, ինքնաբերաբար, կամաւորներու գունդեր ներկայացան Կարս և Սարը Գամիշ, և ուղեցին ռուս զօրագունդերուն միանալ:

Կանոնաւոր ընթացք մը տալու համար այս հայրենասիրական շարժումին, և հայկական կարծիքի բոլոր հոսանքները կեդրոնացնելու նպատակով, ստեղծուեցաւ «Հայ Ազգային Պիւրօն», որուն կեդրոնատեղին Թիֆլիս եղաւ:

Այս պիւրօն կոչ ըրաւ նշանաւոր հայ պետերու, Անդրանիկին, Քեռիին, Նրօին, Համադասպին և ուրիշներու, որոնք Հայաստանի մէջ մղուած պայքարներուն, փորձ հակառակորդներն էին, մէկ քառորդ դարէ ի վեր Համիտական բռնապետութեան դէմ: Ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորը և ամէնէն ժողովրդականը Անդրանիկն էր:

Կովկասի ամբողջ Հայութիւնը փութաց իր օժանդակութիւնը բերելու (մարդով և դրամով) այս ազգային ազատագրութեան շարժումին:

Ռուս կառավարութիւնը հայ կամաւորներու թիւը մօտաւորապէս եօթը հազարի սահմանափակեց. (Ձեռ խօսիւր այն 150,000 հայ ցեղէ զինուորներու մասին, որոնք ռուս կանոնաւոր բանակին մէջ կը դառնուէին):

Կամաւորներու առաջին գունդը, Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ, պարսիկ սահմանազուլին վրայ զըրկուեցաւ, երկրորդը, Տրօի հրամանատարութեան տակ դէպի Պոյազլիտի վրայ ուղղուեցաւ, երրորդը Համադասպին հետ զնաց դէպի Քակիլման, և չորրորդն ալ, Քեռիին հետ, Օլդիի համար ճամբայ ելաւ:

Թերթերը (Կովկասեան և ռուսական) հրատարակեցին քաջագործութիւնները այս հայ կամաւորներուն, որոնք իրենց քաջութեամբ և վայրերու ու թշնամիին իրենց ճանաչողութեամբ, թրքական կոիւններու սկզբնաւորութեան, թանկագին օժանդակներ եղած են ռուս բանակին համար: Քիչ ատենէն, Անդրանիկի և Քեռիի անունները արդէն առասպելական դարձան նաեւ Ռուսերուն համար:

Քեռիի գունդը կոռուեցաւ մասնաւորապէս դժուարին պայմաններու մէջ, Սարը Գամիշի կողմէրը, ուր ռուս յաղթանակին սատարեց, 1914 Դեկտեմբերի եղբրական օրերուն, երբ Թուրքերը, մեծ ոյժերով կ'անցնէին Կովկասի սահմանազուլը և կը սպառնային Թիֆլիսի և արդիւ Ռուսահայաստանի: Այդ

յանդուզն ձեռնարկին մէջ որ պսակուեցաւ թուրք բանակին քայքայումովը, Քեոի և իր կամաւորները, շատ կարեւոր դեր խաղացին:

1915 Ապրիլին, Քեոիի, Համազասպի և Տրօի երեք գունդերը, ուրիշ մեծարժէք հայ պետի մը Վարդանի հրամանատարութեան ներքեւ միանալով քաղցին Վանայ վրայ, ուր, ինչպէս տեսանք, հայ հասարակութիւնը, բնաջնջումի սպանալիքին տակ, իր թաղերու խրամներուն մէջ մտած էր և հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը կ'ընէր:

Երբ հայ կամաւորները, թուով երեք հազար, Վանայ պարիսպներուն տակ հասան, թուրքերը փախան: Եւ Վանայ մէջ, ազատագրուած 16 Մայիս 1915ին, ոռւս բանակը, իրմէ առաջ ունենալով հայկական գունդեր, իր յաղթական մուտքը գործեց,

Այն ատեն, Քեոի, Տրօ և Համազասպ իրարմէ բաժնուեցան, և Լերաքանիւրը, իր կամաւորներու գունդով, շարունակեց Քիւրտերու դէմ դժուարին կռիւներ մղել: Այսպէսով Վանայ գրեթէ ամբողջ վիլայէթը ազատագրեցին:

Յետոյ, Տրօ Մուշի ուղղութեամբ յառաջացաւ: Ինք առաջինը եղաւ, իր գունդով, Խնուս Գալէ մտնող և Մուշի դաշտին մէջ ալ մեծ յաղթանակ մը տարաւ:

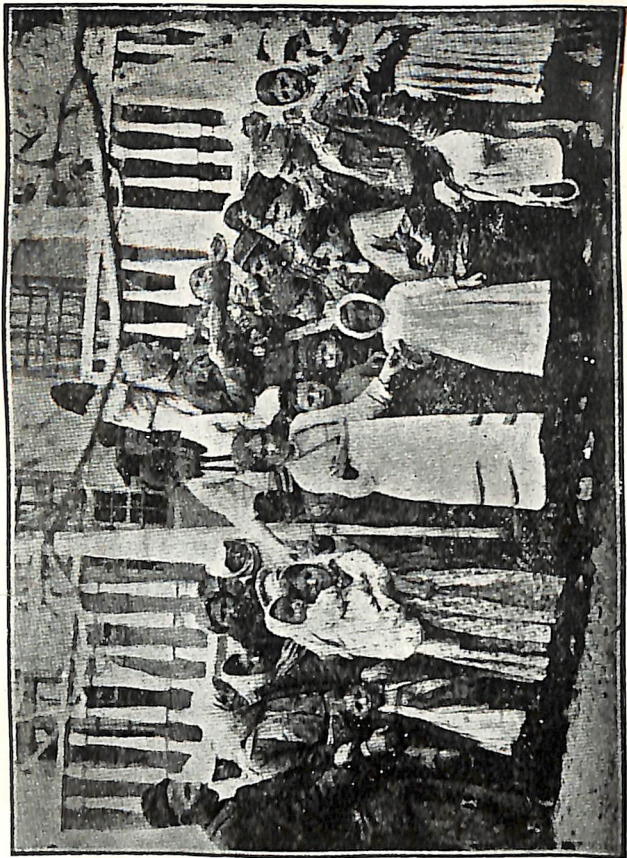
Երկու ամիս վերջը, թուրք և պարսիկ սահմանազուլսին վրայ, Տիլմանի կարեւոր կռիւներուն մէջ ընդդէմ Հալիլ պէյի բանակին, Անդրանիկ նշանաւոր կը հանդիսանար:

Այս ատեններն է որ, հայ կամաւորներու հինգերորդ գունդը մը երեւան եկաւ, ոռւս կառավարութեան արտօնութեամբը Իշխանի հրամանատարութեան տակ. այս վերջինը ամէնէն հին հայ մարտնչողներէն մէկն է:

Առանց ուղելու որ մանրամասնութիւնները տամ բոլոր այն կռիւներուն, որոնց մասնակցեցան, կամաւորներու այս գունդերը, պարտիմ սակա՛յն մատնանիչ ընել Անդրանիկի և իր մարդոց հերոսական պայքարը Բաղէշի շուրջ, ուր առաջին

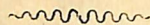
անգամ հայ կամաւորները մտան . հերոսական է Րէվանտուզի մէջ Քեռիի մահը , երբ իր գունդերուն զլուխը անցած , վաղեմի պետը , յաղթական յարձակողական մը կը վարէր :

Պրն . Սաղանօֆ , Տուժայի մէջ , հանդիսաւոր կերպով գովեստը ըրաւ հայ կամաւորներուն և այն զոհաբերութեան ոգիին , զոր ամբողջ հայ հասարակութիւնը ցոյց տուաւ :

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ
Ուտեղիքի բաշխում հայ փախստականներուն

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ

ԹԱՓԱՌՈՂ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ

Անցնելով Նահատակ Հայաստանի մէջէն, որուն հողը այսօր ուս զօրագունները կ'ազատագրեն, եթէ սարսափի և մահուան շատ մը պատմութիւններ հաւաքեցի, եթէ գտայ հետքերը շատ մը արիւնագանգ տեսարաններու այս երկրին մէջ, որոնցմով կը թուի բարբարոս ժամանակներու մէջ փոխադրուած ըլլալ, հանդիպեցայ նաև տարօրինակութեան զկծեցուցիչ դրուագներու, որոնք միջին դարու ամէնէն անսովոր և ամէնէն եղբրական առասպելները կ'ոգեկոչեն ու կը վերանորոգեն, երբ՝ տակաւին դողդոջուն պղտիկ ուրուածներ, հազիւ խօսելու կարող, կ'անցնին կ'երթան առանձին, յուսաբեկութեան և աղետի ընդմէջէն:

Հայ մանուկները: Ըսի արդէն թէ ինչ եղաւ բախար անոնց որոնք մահէն փախան, և որոնք, ողորմալի փոքրիկ խլականեր, իրենց ցեղի դահիճներու ձեռքերուն մէջ մնացին, Թուրքերուն որոնք զանոնք արդելափակեցին իսլամ ընտանիքներու մէջ ուր ամէն բան իրենց օտար և աննորոգ էր, Քիւրտերուն, որոնք զանոնք վայրենի լեռներու մէջ տարին:

Այս վերջին տղաքը, բաւական մեծ թուով, գիրենք յափըշտակողներէն փախելով և անգէտ վտանգին ու անյաղթելի դժուարութեանց, փորձեցին իրենց գիւղը դառնալ, հոն ուր երբեմն իրենց հայրենի տունը կը գտնուէր...

Որքան ճամբաներ մոլորեցան: Որքան իրենց տկար ու ժերը շուտով սպառած, ճամբաներուն վրայ յոգնութենէ, անօթութենէ, ցուրտէն և վախէն փճացան... Եւ անոնք, որոնք հրաշքով, իրենց տեղը հասան, ո՛չ գիւղ, ո՛չ տուն գտան, այլ

միայն ամայի աւերակներ, պաղ մոխիրներ և տեղ տեղ կմախքներ...:

Այս աւերակներուն մէջ, ուր իրենց ընտանի յարկը կը գտնուէր երբեմն, հաստատուեցան այս տղաքը: Շաբաթներ, ամիսներ ապրեցան այնտեղ, ինչպէս յիշեցի արդէն, բոլորովին առանձին, անանելով մնացորդներէ, խոտերէ, արմատներէ, միջատներէ, ու պահոււթելով՝ մերկ ու վայրենացած: Ասոնցմէ շատերը տեսայ, զորս ուս զօրագունները կամ Հայ կամաւորները հաւաքած էին:

Ռուս զօրագուններու վարդենիս հասնելուն, Մուշի դրացի գիւղ մը, խաղախները որոնք բանակին առջևէն մտնողներու հետազօտութիւններ կը կատարէին, յանկարծ, սարսափ պատկերի մը առջև գտնուեցան. չորս տղաք, երիթացեալ ու վտիտ, բոլորովին մերկ, ձիու մը նեխած դիակին շուրջ ծալապատիկ նստած, անկից կտորներ կը փրցնէին ու ախորժակով կ'ուտէին: Ի տես զինուորներուն, անոնցմէ երեքը արտաքոյ կարգի արագութեամբ մը դաշտին մէջ փախան ու չբռնուեցան: Միայն, տասնամեայ աղջնակ մը մնաց հոն, շարունակելով իր պիղծ ճաշը և կարելի եղաւ ձեռք անցընել զայն:

Երգակ գիւղի աւերակներուն մէջ, ութը տարեկան պղտիկ տղայ մը գտնուեցաւ: Անօթութենէն մեռնելու աստիճանին հասած, ուժասուլի, կմախացած, հազիւ թէ ուժը մնացած էր չարժեքով:

Երեք ամիսներէ ի վեր հոն կ'ապրէր, լքուած ու առանձին:

Խնուս-Գալէ ամայի գիւղին մէջ, ուրիշ մանուկ մը, տասը տարեկան մանչ մը գտնուեցաւ: Քիւրտերու և Ռուսերու կողմէ մէկ քանի անգամներ դրաւուած ու պարպուած այս գիւղին մէջ, այդ մանուկը կրցած էր ութը ամիս պահոււթել: Գնտակ մը կուրծքը ծակելով անցած էր, բայց վէրքը բուժուած էր:

Մերկ, անհամբոյր, ոսկոր մնացած, վայրագ, ա'լ մոռցած էր խօսիլը. խոպոտ ճիչեր կ'արձակէր, և երբոր զինքը բռնեցին, վայրենի անասունի մը պէս թօթուռեցաւ, ճանկոտեց և խածաւ:

Ներկայիս ամայացած այս վայրերուն մէջ, մանուկներ՝ առանձին կամ խումբով, շաբաթներ ու ամիսներ թափառեցան աննպատակ:

Ահաւասիկ թէ ինչ բանի հանդիպեցայ օր մը:

Քեամիլ բաշայի թուրք բանակին կողմէ պաշտպանուած, Քիւրտերը աւարով իրենց դարուխորտ լեռները կը քաշուէին, իրենց հետ գերեզմարելով հայ կիներ ու մանուկներ:

Հայ կամաւորներու գունդը անոնց ետեէն խոյացած էր, բայց անոնց հասնելու ոչ մէկ բարեպատեհութիւնով, քանի որ անոնք օր մը առաջ հեռացած էին:

Հասնելով ստորոտը այն բարձունքներուն, որոնցմէ վեր կը մազլցինք, հեռուն կը նշմարենք եղական պզտիկ կաբաւան մը, որ դէպի մեզ կուգայ: Հետզհետէ ուրուաձեւերը կը ճշգուիւն և մենք զարմանահար եղած ենք: Կարաւանը կը բաղկանայ չորս էջերէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ բազմաթիւ մանուկներ կան: Առաջին էջին վրայ մանչ մը կայ, աշտանակած. կենդանին կը վարէ, ճիչդ իր առջեւը երկու տարեկան երախայ մը ունենալով, մինչդեռ ուրիշ մը, երեք տարեկան, էջին կոնակը, իր ամբողջ ուժովը իրեն կոհակին փաթառած է: Միւս էջերէն իւրաքանչիւրին վրայ ալ երկու կամ երեք մանուկներ կան, չորսէն վեց տարեկան մանչեր ու աղջիկներ:

— «Ո՞վ էք դուք... ո՞ւրկէ կուգաք...»

— Աղաճա՛ն, Հայ տղաք ենք մենք, Քուրտերուն ձեռքէն փախանք:

— Ուրկէ՞ գտաք այս էջերը.

— Լեռան վրայ, ամէն կողմ էջեր կան:

Այն օր ինծի կը պատասխանէ յստակ ու համարձակ ձե-

ւով մը, առաջին էջին վրայ հեծած ութը տարեկան մանչն է. ինքն է կարաւանին պետը: Ան կը շարունակէ պատմել.

— Երկու օր կայ որ փախած ենք: Շատ քալած ըլլալով ա'լ չէինք կրնար ոտքով երթալ, մանաւանդ ամենէն պզտիկները: Այն ատեն գաղափարը ունեցայ այս էջերը առնելու.

— Եւ ո՞ւր կ'երթաք:

— Մեր գիւղը կը վերադառնանք:

— Գիտե՞ս թէ ուր է գիւղերնիդ. ճամբան գիտե՞ս:

— Օ՛, այո՛, շատ աղէկ գիտեմ մեր գիւղը, Սուքիմ կը կոչուի, Տիգրիսի եզերքն է:

— Բայց քու գիւղդ քանդուած է, բան մը չէ մնացած:

Մանուկը թեթեւ մը ուսերը կը թոթուէ, և չափահաս մարդու մը վստահութեամբ ինծի կը պատասխանէ.

— Մենք միշտ բան մը կրնանք գտնել: Ու յետոյ մեր ըրածը աւելի աղէկ է քան թէ Քուրտերուն քովը մնալը:

Բայց խօսքը կ'ընդհատէ, աչքերը կը սեւեռէ: Հայ կամաւորներու խումբը քալելով դէպի մեզ կուգայ:

Մօրեղբայրս:

Մանուկը վար կ'իջնէ էջէն, և թեւերը բացած՝ զինուորներէն դէպի մէկուն կը վազէ: Իրարու կը փաթառուին, զիրար կը համբուրեն և կ'արտասուեն:

— Ուր են հայրդ, մայրդ, եղբայրներդ, քոյրերդ:

— Մայրիկս և քոյրերս Քուրտերուն քովն են: Հայրիկս և եղբայրներս ալ սպաննուեցան:

— Եւ... իմինե՞նք, կը հարցնէ զինուորը երկբայելով:

— Սպաննուած են:

Տղան հանդարտութեամբ պատասխանած է: Այնքան արիւն տեսած է, այնքան ծանր պարտականութիւն մը ունի կատարելու, այդ պզտիկները իրենց տեղը տանելու համար, որ ա'լ չի յուզուիր: Բայց մարդը կը տփուռնի ու արցունքներ կը

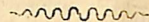
հոսին իր այտերուն վրայ: Յանկարծ կարճ հրաման մը. — «Յա-
ռա՛ջ»:

Հայ կամաւորները կը վերսկսին իրենց յառաջխաղացման: Զինուորը անգամ մըն ալ կը գրկէ մանուկը, և իր շարքին մէջ մտած, առանց ետին դառնալու կը հեռանայ: Մանուկ-
ներու կարաւանը ևս, հակառակ ուղղութեամբ կը շարունակէ
իւր ճամբան, ամայութեանց մէջէն, դէպի աւերակ այն գիւղը
որ իր նպատակակէտն է և շատ չանցած, անկիւնադարձի մը
ետին կ'աներեւութա՛յայ...

ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ

ՄԻԶԱԳԵՏՔԻ ՄԷՋ

ԶԱՐԶԱՐԱՆՔԻ ԵՒ ՄԱՀՈՒՄՆ ԿԱՅԱՆՆԵՐԸ

Հեռաւոր եփրատի այրող ամիւրուն երկարութեան, այ-
բեցեալ Միջագետքի և Սուրիոյ ամայի մէկ անապատին՝ Պա-
տիէթ էշ Շաֆի մէջտեղ է որ, անիծեալ երկրի մը մէջ որ
դժոխք մըն է, մեծ ջարդերէն աղատած տարազիր Հայերը ե-
կած են փակուիլ: Իրենց գոյութիւնը այնպէս է որ բառ մը
չկայ այդ սարսափը արտայայտող, միաձայն խօսքովը այն
շատ հազուագիւտ ճամբորդներուն, որոնք կրցան այդ բանա-
կետդերուն մօտենալ. ու Հալէպի և Պաղատաթի միջև, խեղ-
ճերը կը մնանին կը լմնան:

Ենթարկուած ամէնէն զարհուրելի տառապանքներուն, ա-
ռանց ապաստանի և չաւականաչափ սնունդի, միշտ հովին
դիմաց, ըլլայ ձմեռուան մահացու ցուրտերուն, որքան անու-
ղորժ ամառուան մը սարսափեցնող տաքերուն, մեծ լիւերով
կը մեռնին անոնք, և անոնք որոնք մահէն կ'իյնան ամէնէն
քիչ մեղքնալիքներն են:

Թուրք բանակէն բժիշկ մը, Տօքթ. Թորոյեան, — Հայ մը
ինչպէս իր անունէն կ'երևայ — պաշտօն ստացաւ կառավա-
րութիւնէն, տարագիրներու կայանները այցելելու: Իր պաշ-
տօնի կիրարկման միջոցին այնպիսի սարսափներու անկարող
վկան եղաւ, այնքան ճիւղալի տեսարաններու ներկայ
գտնուեցաւ որ, մահը աչք առած, որոշեց փախչիլ, քաղա-
քակիրթ աշխարհին յայտնաբերելու համար բարբարոսութիւնը

և վատութիւնը յանցաւորներուն, որոնք էին թուրք կառավարութիւնը և իր մեղսակիցները:

Տօքթ. Թորոյեան, հակառակ գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւններու, որոնց պէտք էր յաղթել, յաջողեցաւ փախչիլ և կովկաս հասնիլ: Ես տեսայ զինքը և իր առաջին խօսքերը ասոնք եղան.

— «Միջագետք տարադրուած իմ դժբախտ եղբայրակիցներս աղաչեցին ինձի, ի նպաստ իրենց կոչ մը ընել, ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնաւորաբար կովկասի Հայերուն և մանաւանդ Ամերիկայի Հայերուն որոնց կրնեին ու տղաքը ամէն օր կը մեռնին, տասանորդուած՝ տառապանքէ, անօթութենէ, հիւանդութենէ և իրենց աքսորին մէջ իրենց վրայ հակող զապթիկներու սադայելական անդթութենէն:»

Յետոյ ինձի ցոյց տուաւ այն նօթագրութիւնները զորս օրը օրին կատարած էր Եփրատի երկարութեան իր քննական ճամբորդութեանը ընթացքին:

Ասիկա երկար շարք մըն է զարհուրելի տեսիլքներու, սպանդի և չարչարանքի պատմութիւններու, ընդվզեցնող դաւադրութիւններու: Բնազդներու անսահմանութիւնը կը չըլթայադերձի արցունքներու և արեան մէջ:

1915 Նոյեմբեր 25ին է որ, Տօքթ. Թորոյեան լաստահաւով ձերապլուսէն ժամբայ կ'ելլէ, Եփրատի ընթացքով վար իջնելու համար:

Ձերապլուսի մէջ, Սուրիայէն եկող Հայերու կարաւան մը կը տեսնէ. ասոնց մէկ մասը Պէյրութէն արտաքսուած է եւ քսանընդ ընտանիք ալ Այնթապէն են: Ժանտարմանները՝ մտրակի հարուածներով զանոնք դէպի դատարանի կողմը կը քշեն: Կեսարիայէն և Գոնիայէն ուրիշ ընտանիքներ եկած էին երկաթուղիով: Իրենց ցամաքի վրայ ոտք դնելու վայրկեանին իսկ, զոհերը եղան ամէնէն վատթար բռնարարքներուն: Ձեհեցները՝ (Չէրքէզ ցեղախումբ) առեանգեցին երեք հարիւր կիներ և երիտասարդ աղջիկներ, նպատակ ունենալով զանոնք

իբր գերի վաճառելու: Այս բոլոր դժբախտները կը պատկանէին Տիգրանակերտէն, Մարտինէն, Խարբերդէն ընտանիքներու:

Բայց այստեղ խօսքը Տօքթ. Թորոյեանին կուտամ.

— «Այս կայքին մէջ, կը պատմէ ան ինձի, Ատանայէն և Կիլիկիայէն Հայեր տակաւին խոնուած կը մնային: Ասոնց մեծ մասը կիներ ու երիտասարդ աղջիկներ էին: Ասոնցմէ երկուքը զորս աղէկ կը ճանչնայի, բայց զորս հազիւ ճանչցայ, այնքան ողորմելի էր իրենց ուժասպառումի վիճակը, ոտքերս ինկան, գոչելով հեծեծագին. «Ըսէք քաջերուն որ աճապարեն Միջագետք գալու... մեռնելէ աւելի գէշ վիճակի մէջ ենք...» Իր լաստահաւով, տօքթօրը մինչեւ Մէսքէնէ իջաւ, հոն ցամաք ելաւ և երկու թուրք ժանտարմաներու հետեւորդութեամբ Հայերու կայանը այցելեց:

— «Դժբախտները հազիւ թէ ցնցոտիներով ծածկուած էին, կ'ըսէ ան, և օդի խստութիւններուն դէմ ոչինչ ունէին ապաստանելու: Մէկ քանիներ ծալապատիկ՝ հողին վրայ նստած, կը փորձէին, կտոր կտոր եղած հովանոցներու շուքին տակ ապաստանիլ, բայց մեծամասնութիւնը զուրկ էր այս խեղճուկրակ ապաստանէն:

« Ինձի ընկերացող ժանտարմաններուն կը հարցնեմ թէ ինչ են բոլոր այդ տարօրինակ հողակոյտերը, զորս ամենուրեք կը նշմարեմ, և որոնց չուրջ հազարաւոր շուներ կը դեղերին:

— Կեալուրներու գերեզմաններ են, կը պատասխանեն անոնք ինձի, հանդարտօրէն:

— Տարօրինակ բան, այսքան գերեզմաններ այսքան փոքրիկ գիւղի մը համար:

— Ահ, դուք չէք գիտեր...: Աղոնք սա շուներուն գերեզմաններն են, որոնք առաջին անգամ, Օղոստոս ամսուն բերուեցան: Ամէնքն ալ ծարաւէ մեռան:

— Մարաւէ, Եփրատին մէջ ալ ջուր չէր մնացեր:

— Մեզի պատուիրուած էր, ամբողջ շաբաթներ թոյլ չտալ որ ջուր խմեն:

« Կը հասնիմ գերեզմաններու այս սնհուն դաշտին ծայրը : Երկու ծերունիներ այնտեղ ծալապատիկ նստած են և կը տքան : Անոնց կը հարցնեմ :

— Դուք ո՞րտեղէն էք .

« Պատասխան չեն տար : Տառապանքը ապուշ ըրած էր զիրենք : Թերեւս ալ մոռցած էին խօսելու վարժութիւնը : Աւելի անդին , սակայն , նոյն ընտանիքէն միւս դժբախտներուն մէջ տեղը , ուրիշ տարագիր մը հողին վրայ ծունգի եկած է և որ ինծի կը պատասխանէ . իմացայ որ մեր կայանին մէջ , Մերսի-նէն և Կիլիկիոյ ուրիշ քաղաքներէն հինգ հազարի չափ Հայեր կան :

« Եւ սակայն երկու ժանտարմաները , որոնք ինծի կը հետեւէին , ինծի կը մօտենան . ինծի երիտասարդ աղջիկ մը ցոյց տալով .

— Էֆէնտի , այդ աղջիկը առնենք և մեզի հետ Պաղտատ տանինք . . .

Եւ առանց իմ պատասխանիս սպասելու կը կանչեն խեղճը : Ան կը մօտենայ , վախէն դողդալով : Անիկա ինծի մէկ քանի ֆրանսերէն բառեր կ'ըսէ : Տարագրուելէ առաջ , Իզմիրի մէջ վարժուհի էր : Անօթութենէ կը մեռնի : Կը ջանամ անկէ մանրամասնութիւններ ստանալ տարագիրներու մարտիրոսութեան վրայ , բայց անիկա մէկ պատասխան միայն կուտայ . « Կա՛ց . . . հաց . . . » Յետոյ ինքզինքը կը կորսնցնէ և կ'իյնայ նուաղած :

« — Մեռեր է ան . . . վարժուհին ալ անօթութենէ մեռեր է . . . » Էր պոռան մեր շուրջը ողբակոծ ձայներ : Բայց ժանտարմաները կ'ուզեն օգտուիլ արդէն խեղճին նուաղումէն և կը վերցնեն զայն տանելու : Արդէն դէպի լաստանաւը կ'ուղ-ղուին : Կը կեցնեմ զիրենք :

Խեղճ աղջկան շրթունքներէն ներս մէկ քանի կաթիլ քոսեաք կը կաթեցնեմ և ան ինքզինքին կուգայ :

« Մայր մը կուգայ պաղատիլ ինծի : Ան անձնատուր կ'ըլ-լայ ինծի , իր կեանքը կուտայ ինծի , որպէսզի ազատեմ իր զաւակը որ հոգեվարքի մէջ է , տենդէն լափուած :

« Եւ հիմա հաղարներով է որ ոսկոր մնացած դժբախտ-ներ շուրջս կը խռնուին , փոսացած այտերով , մարած կամ չափազանց փայլուն աչքերով , և որոնք ամէն կողմէ կը ցած-նուն չափ վաղերով կուգան և յուսահատ աղաղակներու վոր-դովիչ աղմուկով մը զիս կը պաշարեն . « Կա՛ց . . . դե՛ղ . . . »

« Ժանտարմաները կը խոյանան : Այս թշուառ ամբօխին մէջ , ոտքի , բռունքքի հարուածներ կուտան , ըստ բախտի ա-մէն կողմ : Ես կը փախիմ , յուսահատած , այսքան տառա-պանքներ մեղմելու իմ անկարողութենէս :

Ահաւասիկ երկու կիներ . մէկը ծեր և միւսը շատ երի-տասարդ և շատ գեղեցիկ , որոնք երիտասարդ կնոջ մը դիակը կը տանին : Մեռեալին մայրը և քոյրերը անտարակոյս :

« Հազիւ թէ անոնց առջեւէն անցած եմ , և ահա սոս-կումի աղաղակներ կը բարձրանան : Արար մը դիակին կը զար-նէ և կը յաջողի զայն դետին ձգել : Յետոյ , քաջալերուած ժանտարմաներէն , կ'ուղէ առեւանգել երիտասարդ աղջիկը , որ յուսահատօրէն կ'ողորի անասունին թեւերուն մէջ որ կը փորձէ քաշելով տանիլ զայն :

« Երիտասարդ աղջիկը , նուաղած կ'իյնայ դիակին քով և պոռաւը , ծունգի եկած , աչքերը վայրագ , կը հեծկտայ և երկու պառկած մարմիններուն առջեւ ձեռքերը կը խածնէ :

« Չեմ կրնար միջամտել : Ամենախիստ հրամաններ տըր-ուած են ինծի , կատաղութենէ և ընդվզումէ դողալով , գետին վրայ կապուած լաստանաւս կը փախիմ :

« Գիշերուան մէջ , խելայեղ աղաղակներ կ'արթնցնեն զիս :

« Իմ երկու ժանտարմաներս , տարագիրներու կայանին մէջ կեցած , երիտասարդ հայ աղջիկներ բռնած են , կ'ուզեն բռնապղծել զանոնք և վայրենիօրէն կը ծեծեն այն տարաղիր-ները որոնք կը փորձեն միջամտել . . . »

«Այն խառնադժուկը, զոր կը լսեմ առանց բան մը տեսնելու. կ'երկարաձգուի: Վերջապէս ժանտարմաները կը վերադառնան. նաւաւարը կը քակէ լաստանաւին չուանը և թիւերը ձեռք կ'առնէ: Ճամբայ կ'ելլենք...»

«Իմ մտածումներուս մէջ թաղուած, սիրտս խորտակուած, ինքզինքս կուտամ նաւուն գնացքին որ յամբօրէն կը սահի, հանդարտ ալիքներուն վրայ: Յանկարծ ժանտարմաները ճիշդ մը կ'արձակեն և զուարճալի խաղի մը առջեւ գտնուածի պէս»

— «Աղջիկը... այս գիշերուան աղջիկը...»

«Կը նայիմ. ջուրին երեսը դիակ մը կը ծփայ զոր ճանչցան և զոր ես ալ կը ճանչնամ»

«Իզմիրի վարժուչիին դիակն է, այն թշուառ աղջկան, որուն հետ մէկ քանի ժամ առաջ խօսեցայ: Այն է, որ մութին մէջ, զոհը եղաւ այն երկու գաղաններուն, որոնք ինծի կ'ընկերանան»

ԵՂԵՐԱՆԱՆՆԵՐ ՎԱՆԵՐԱԳԻՐ ՄԷ

Նոր վաւերագիր մը — անհերքելի և մեկին — ձեռքս անցաւ, աւելի վերջերը, ահաւոր ճակատագրի մասին այս թշուառ տարագիրներուն, որոնք յամբօրէն կ'իյնան, չարչարալիւծած անօթութենէ, զգեստուած՝ ուժաթափութենէ և հիւանդութենէ: Այս վաւերագիրը կը բխի «Հայերու և Սուրիացիներու օգնութեան ամերիկեան քոմիթէ»էն: Վերջին աւելան (1916) ղրկուած վերջին տեղեկագիրն է, այս քոմիթէին ուղղուած՝ անճնաւորութեան մը կողմէ որ ամերիկացի չէ, սակայն չէզոք ազգութեան մը կը պատկանի:

«... Ինծի համար անկարելի է, կը գրէ տեղեկագրողը, արտայայտելու զարհուրանքի այն տպաւորութիւնը զոր ունեցայ Հայերու կայաններ այցելելով, մահաւանդ այն կայանները որոնք Եփրատի արեւելակողմը, Մէսքէնէի և Տէյր-էլ-Ջորի մէջտեղը կը գտնուին: Այս մարդին մէջ, պէտք է գիտնալ թէ

նոյն իսկ չենք կրնար «Կայան» անուանել այն վայրերը ուր տարագիրները, մեծ մասով գրեթէ մերկ, և գրեթէ առանց սրնունդի, արջաօտի պէս լեցուած են, բաց օդին, առանց որ և է ապաստանի, անապատի սոսկալիօրէն խիստ կլիմային տակ, ամառը՝ հասարակածային, ձմեռը սառուցեալ:

«Միայն մէկ քանինք, ամէնէն քիչ տկարացածները, յաջողած են ապաստաններ փորել, գետին եզերքը, հողին տակ: Ուրիշներ թուով շատ քիչ, որոնք աղէտէն կրցած են մէկ քանի կտոր լաթ ազատել, ատոնցմէ տարրական վրաններ չիւնած են»

«Ամէնքն ալ սովալլուկ են, ամէնքն ալ, իրենց խոռոչացած, տոգոյն, դաժան դէմքերով, իրենց ոսկրացած, չորացած մարմիններով, երեւոյթը ունին քաղոդ կմախքներու, զորս ամէնէն զարհուրելի հիւանդութիւնները կը կրծեն»

«Կ'երեւայ թէ կառավարութեան կամքն է զոնոնք անօրութեամբ մեռցնել»

Տեղեկագրին հեղինակը կը յիշէ թէ թրքական Հայաստանի Հայ ժողովրդեան այս մնացորդը որ Եփրատի եզերքներուն վրայ նետուած էր, կը բաղկանայ միմիայն կիներէ, ծերունիներէ և մանուկներէ: Միջին տարիքի այրերը և երիտասարդները մեծ մասով ջարդուած են: Ատոնցմէ ողջ մնացողները կայսրութեան ճամբաներուն վրայ ցրուած, կառուղիներու համար քար կը կոտրեն: Երիտասարդ աղջիկները, նոյն իսկ ամէնէն դեռատիները, նշաւակ եղած են իսլամներուն, երբ իրենք ալ չեն սպաննուած կարաւաններու ճամբորդած ատեն:

Յետոյ տեղեկագրին հեղինակը կը շարունակէ.

«... Հեծեալ ժանտարմաներ, կեղորնացման կայաններու շուրջ կը դառնան, այս անապատին մէջ փախուստները արդիւնէն համար, ուր մահը սակայն անխուսափելի է:

«Ձանաղան տեղերու մէջ, ես հանդիպեցայ այս փախչողներէն շատերու, զորս ժանտարմաները իրենց բախտին ձգած

էին, և որոնց շուրջ սովալլուկ շուներ կը կենային, սպասելով որ անոնք իրենց վերջին շունչը փչեն:»

Սուրբիոյ և Միջագետքի ծայրը, իր աշխարհագրական դիրքին պատճառաւ էր որ Մէսքէնէի մէջ կը հաւաքուին տարազգրեալներու կարաւանները, Եփրատի երկայնութեանը երթալ, տարածուելէ առաջ:

«... Հազարներով հասած են այստեղ, կը գրէ տեղեկագիրողը, բայց ասոնցմէ ամենամեծ մասը այնտեղ իր ոսկորները թողոյց:

«... Իմ տեղեկութիւններս տեղւոյն վրայ իսկ հաւաքեցի և կրնամ հաւաստել թէ շուրջ վաթսուն հազար Հայեր թաղուած են այստեղ, զո՛ւ անօթութեան, յոգնութիւններու, գէշ վարմունքներու և հիւանդութեանց:

«Այն տպաւորութիւնը զոր մարդ կ'ունենայ Մեսքէնէի այս անհուն հարթավայրին հանդէպ, չարաչուք է:

Աչիդ առածին չափ, կը տեսնուին շարքով հողակոյտեր որոնցմէ իրաքանչիւրին տակ, խառն ի խառն քաղուած են, կիներու, ծերերու եւ մանուկներու, երկու երեք հարիւր դիակներ:

«Ներկայիս, չորսէն հինգ հազար Հայեր կը մնան Մէսքէնէ աւանին և Եփրատի միջև. ուրուականներ են միայն ասոնք: Այն թուրքերը որոնք կը հսկեն ասոնց վրայ, անկանոն կերպով քիչ մը հաց կը բաժնեն, և միշտ անբաւական քանակութեամբ: Նրբեմն երեք չորս օրեր այս խելները բան մը չեն ունենար ուտելու:

«Ջարհուրեկի թանջը մը շատ մը զոհեր ունեցաւ, մանաւանդ մանուկներէն, որոնք՝ ազահօրէն՝ բոլոր իրենց ձեռքը անցած բաներուն վրայ խնայելով, կերան խոտը, հողը, նոյնիսկ իրենց կղկղանքը:

«Մեծ հիւղակի մը տակ, մօտաւորապէս վեց հարիւր ու-

րեր, իրարու վրայ դիզուած, ապականութեան մէջ կը մնան, գարշելի ճճիներէ կրծուելով: Այս մանուկները օրական միայն 150 կրամ հաց կը ստանան: Յաճախ, երկու օր կը մնան առանց բան մը ստանալու: Մահերու թիւը այնքան սոսկալի է որ, երբ ութը օր վերջ նորէն այս հիւղակին քովէն անցայ, այս որբերէն տասներեօթը հատը, իմ առաջին անգամ անցնելէս ի վեր, աղիքներու հիւանդութենէ մեռած էին:

«Ապու-Հէրէրա, Մեսքէնէի հիւսիսը, Եփրատի ափանց վրայ, պղտիկ տեղ մըն է: Ասիկա անապատին ամէնէն վատագոյշ վայրն է: Այդտեղ, գետէն երկու հարիւր մէթը հեռու, երկու հարիւր քառասուն Հայեր, պղտիկ բլուրի մը վրայ դետեղուած են: Տառացիօրէն անօթութենէ կը մեռնին ասոնք:

«Այնտեղ ուր իմ կառքս կանգ առաւ, մէկ քանի կիներ ոկսան ձիուն աղբին մէջ գարբի հատիկներ փնտռել, որպէսզի ուտեն: Անոնց քիչ մը հաց տուի: Սովալլուկ զաղաններու պէս անոր վրայ յարձակեցան և լափեցին զայն կլթիկներով և լուսնոտներու շարժումներով: Կիներէն մէկը լուր տալով թէ ես հաց բաժնած էի, բլուրին վրայի երկու հարիւր քառասուն թշուառները վար իջան, և ոսկոր մնացած իրենց բաղուկները ինծի երկարելով, աղաչեցին որ հաց տամ իրենց: Նօքը օր ի վեր բան մը չէին կերած: Ասոնց մեծ մասը կիներ ու մանուկներ էին, չինգ վեց ծերունիներ ալ կային:

«... Համա պղտիկ գիւղին մէջ, ուր հազար վեց հարիւր Հայեր կը գտնուին, կացութիւնը նոյնն է:

Տարագիրներու մեծ մասը հողի վրայ կը պառկի, առանց ապաստանի, և ձմեռուկով կը սնանի: Ամէնէն խեղճերը, ուրիշներու նետած կեղեւները կ'ուտեն: Մահերու թիւը մեծ է, մանաւանդ մանուկներու մէջ:

«... Ռաքքայէ մէջ, բաւական կարեւոր աւան մը Եփրատի ձախ ափանց վրայ, հինգ վեց հազար Հայեր, մեծ մասով կիներ ու մանուկ, իրարու վրայ դիզուած կ'ապրին, մէկ տան մէջ

յիսուն վաթսուն հոգի ըլլալու պայմանաւ: Եւ ասիկա չնորհք մըն է, արդիւնք կառավարիչին բարեացակամութեան:

« Օսմանեան պաշտօնատալ ի մը այս բարեացակամութիւնը, տարադրեալներու հանդէպ, հոգ չէ թէ ըլլան անոնք Օսմանեան հպատակ, ներկայ պարագաներու մէջ պէտք է նկատուի վեհանձնութիւն մը, նոյն իսկ հերոսութիւն: Այսու հանդերձ սարսափելի է իրենց թշուառութիւնը: Միայն անկանոն կերպով է որ ալիւր կը բաժնուի իրենց և այդ ալ անբաւական քանակութեամբ: Հետեւաբար հարիւրաւոր կիներ ու մանուկներ կը տեսնուի որ փողոցը կը մուրան:

« Եփրատի աջ ափին վրայ, Ռաքքայի դիմացը, հաղարի չափ Հայեր խրճիթներու մէջ կ'ապրին, ժանտարմաներու հըսկողութեան ներքե: Ասոնք հոգ կը սպասեն, որպէս զի աւելի հեռո՛, կեդրոնացման կայքերու մէջ, մահը իրենց համար տեղ բանայ:

« Ռաքքայի հիւսիսակողմը, Զիարադի մէջ, հաղար ութը հարիւր Հայեր կը գտնուին: Այստեղ, ուրիշ ամէն տեղէ աւելի, անօթութենէ կը տառապին, որովհետեւ Զիարադ բոլորովին անտպատ է: Սովալլուկներու խումբեր գետին եզերքը կը թափառին, ուտելու խոտ փնտռելու համար: Մեծ է թիւը անոնց որոնք ժանտարմաներու անտարբեր աչքերուն տակ, ուժեղնին սպառելէն կը մեռնին:

« Սապքա պղտիկ գիւղին մէջ երեք հարիւր Հայեր կ'ապրին: Ասոնց վիճակն ալ ողբալի է. ասոնք ալ ուրիշ կայքերու մէջ եղածներուն չափ անօթութենէ կը լկուին:

«... Մէկ քանի ամիսէ ի վեր, Տէյր-էլ-Ձօրի շուրջ, համանուն միւթէսարըֆութեան կեդրոնը, երեսուն հաղար Հայեր կային, որոնք միւթէսարըֆ Ալի Սուատ պէյի պաշտպանու-

Պատկերը հայ որդերու խումբ մը, իրենց կողքէն անցնող ժամանակն մէկ տարի վերջ, միջոտերը Մեարտիկ եպիսկոպոս, թիֆլիսի հայ առաջնորդը

ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՊԱՍՏՈՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Թիւնը կը վայելէին: Պէտք է յիշեմ սիրտի տէր այս մարդուն անունը, որովհետեւ անիկա կը ճգնէր մեղմացնել աքսորականներուն տառապանքները: Ասոնցմէ մէկ քանիներ սկսած էին առևտուրով զբաղիլ: Համեմատաբար երջանիկ էին:

«... Կեդրոնի կառավարութիւնը Տէյր-էլ-Ջորի Հայերուն հանդէպ ցոյց տրուած վարմունքի մասին տեղեկութիւն առնելուն պէս, Ալի Սուատ պէյ Պազտատ փոխադրուեցաւ և իր տեղը եկաւ Զէքի պէյ: Այս նոր Միւթէսարըքին ժամանումը, ծանօթ իր անգթութեամբը, տարագիրներուն համար ազդանշանը եղաւ զարհուրելի չարչարանքներու:

« Հանապազօրեայ հացի բաշխումին տեղը բռնեցին բանտը, գանակոծութիւնը և կախաղանը: Երիտասարդ աղջիկները ենթարկուեցան ամէնէն վատթար բռնարարներուն և յանձնուեցան չրջակայի արաբներուն: Մանուկները գետը թափուեցան:

« Ալի Սուատ պէյ, մեծ տան մը մէջ հաւաքած էր հազար մը ուրբեր: Իր յաջորդը զանոնք փողոց նետեց, ուր ամենամեծ մասը մեռաւ:

«Այն երեսուն հազար Հայերը որոնք Տէյր-էլ-Ջորի մէջ կը գտնուէին, ցրուեցան Քէպուր գետին (Նփրատի հարկատու) երկարութեան, երկրին ամէնէն ամուլ մարզին մէջ, ուր իրենց համար բացարձակապէս անկարելի էր ուտելիք ու է բան գտնել:

« Համաձայն այն տեղեկութիւններուն, զորս հաւաքեցի, անոնցմէ մեծ մասը մեռած է արդէն, և մնացեալն ալ անոնց ետեւէն պիտի երթայ, մահուան մէջ:

« Հաղիւ տաանեհինգ հազար (1) կը հաշուեմ այն Հայերը, որոնք տակաւին Նփրատի եզերքներուն վրայ, Մեսքէնէի և Տէյր-էլ-Ջորի միջև կ'ապրին.» կ'եզրակացնէ տեղեկագրին հեղինակը, որ կը վերջացնէ զայն, ամերիկեան գթութեան ստիպողական կոչ մը ուղղելով:

(1) Այս թիւը առնչութիւն չունի տարագրուած Հայերու ամբողջութեանը հետ, որոնք վերապրած են Միջագետքի մէջ, այլ կը պատկանի միայն անոնց որոնք Մեսքէնէի և Տէյր-էլ-Ջորի միջև կայք դրած են:

ժուռնալի 16 Փետր. 1917ի թիւին մէջ, ուր հրատարակած եմ այս տեղեկագիրը, աւելցուցած եմ.

Այս տեղեկագիրը այնքան եղերական, իր մանրակրկիտ ճշգրտութեանց մէջ, պէտք չունի մեկնութիւններու: Այսու հանդերձ խնդիր մը պիտի դնեմ մէջտեղ.

Եթէ, պատերազմէն յետոյ, այն 500,000 տարագրեալներէն, զորս թուրք կառավարութիւնը Միջագետքի մէջ խճողեց, ա'լ մէկը մնացած չըլլայ, կամ միայն վերապրողներու աննշան թիւ մը մնացած ըլլայ, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուած չէզոք պետութիւններու ներկայացուցիչները ծանր պատասխանատուութեան մը տակ չը պիտի գտնուին հանդէպ ամբողջ քաղաքակրթ աշխարհին, եթէ չկարենան ապացոյցանել թէ՛ ամէն մարդկային կարելի ջանք ի գործ դրած են, արդիւիւր համար ոճիրին մինչև ծայրը երթալը:

Մինչև հիմա Միացեալ Նահանգներու կողմէ ձեռք բերուած միակ արդիւնքը սա է որ, Հայերու և Սուրիացիներու համար Ամերիկայի մէջ հաւաքուած գումարը (տասը միլիոն ֆրանքի չափ), իրենց պիտի բաժնուի ամերիկեան հիւպատոսներու ձեռքով:

Բայց, Լիբանանի և Սուրիոյ հաւար, թուրք կառավարութիւնը ասկից զատ, ընդունեց նաև Կարմիր Խաչի և Կարմիր Մահիկի խառն յանձնաժողովի մը կողմէ, Ամերիկայէն զրկուած ուտելիքի և դեղերու բաշխումին կատարուիլը:

Ամերիկեան կառավարութիւնը նոյն թոյլտուութիւնը ուզեց Հայաստանի տարագրեալներուն համար և բուրժ կառավարութիւնը չտուաւ այդ աւստութիւնը: Աւելին կայ, հիւպատոսներու ձեռքով դրամի բաշխումը, տեղական իշխանութեանց կողմէ: ամէն տեսակ արդեւորներու հանդիպեցաւ:

Պիտոյ մէջ գտնուող չէզոք բոլոր պետութեանց ներկայացուցիչներուն հաւաքական ու կորովի մէկ դիմումը պիտի յաջողէր թերևս փրկելու գոնէ զանոնք որոնք տակաւին ողջ մնացած են Նահատակ Հայաստանի տարագրեալներէն:

ԿՈՎԿԱՍ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾՆԵՐՈՒ

Ա Հ Ա Ի Ո Ր Ե Լ Ք Ը

ԿՈՎԿԱՍ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾՆԵՐՈՒ

Ա Հ Ա Ի Ո Ր Ե Լ Ք Ը

Վանայ մէջ, ուր թուրքերը չկրցան խորտակել Հայերու հերոսական ընդդիմութիւնը, և փախան ռուս զօրագուններուն հասնելովը, զօրավար Նիքոլայէֆ, հրամանատար գրաւման բանակին, որ Հայերէ կազմուած էր, քաղաքին և կուսակալութեան քաղաքային կառավարիչ անուանեց Արամը, մին ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր պետերէն: Եւ քաղաքը շուշ առաւ:

Անդորրութիւնը սակայն կարճատեւ եղաւ: Թուրքերու և Ռուսերու միջև կռիւները կը շարունակուէին: Ռուսերը այդ միջոցին ռազմանիւթ չունենալով, թշնամիին հիւսիսային կողմէն յառաջխաղացումէ մը վախցան և որոշեցին 2 Յուլիս 1915ին, քաղաքը պարպել: Եւ ժողովուրդը, խուսափելու համար թուրք ճնշումներէ, ստիպուեցաւ Կովկասի սահմանները անցնիլ:

1914—1915ի ձմեռը, արդէն, Կարինի մարզէն 100,000 Հայեր յաջողած էին Կովկաս փախիլ, բայց, ճիշտ ձմեռուան մէջտեղը կատարուած այս դաղթականութիւնը, միայն սարսափելի տառապանքներու գիւղը տեղի ունեցած էր: Եւ դժբախտաբար, փախստականներու ժամանելուն, ռուսահայ քոմիթէները, չկրցան, հակառակ իրենց ջանքերուն, ապահովել հետզհետէ աճող պարտականութիւնը, անհրաժեշտ օգնութիւնները ընձեռելու համար:

Նմանօրինակ կացութիւն մը յառաջ եկաւ, մինչև աղէտի

համեմատութիւնները առաւ, երբ Վանայ նահանգի ժողովուրդը, որ այնքան վէսօրէն կորովի ցոյց տուած էր ինքզինքը, զանգուածով իր ընտանեկան յարկերը թողուց:

250,000 հոգիի այս ելքը, կիներ ու մանուկներ, որոնք ճամբայ ինկած են, մեծ մասը հետիոտն և գրեթէ առանց ապրուստի, սարսափելի եղաւ: Ծամբուն վրայ, ասոնցմէ այնքան շատեր մեռան, որ տեղ տեղ, դիակներու կուտակումը հազարգակցութիւնները արգելեց: Անթիւ մանուկներ, իրենց ծնողքէն բաժնուած, լքուած վիճակի մէջ մեռան:

Բերկրի-Գալէի մէջ, գաղթականներու անհուն թափօրը յարձակում կրեց Քիւլտերէն: Ասոնք յաջողեցան ամբողջէն մաս մը անջատել, չուրջ 20,000 հոգի, որոնցմէ լուր չկայ և չգիտցուի թէ ի՞նչ եղած է իրենց բախտը:

Գաղթականներու այլքը կ'անցնէր Կարսէն, Իկտիրէն և Ծուլֆայէն: 18,091 հոգի Կարսէն անցան, 170,000 Իկտիրէն, 18,055 Ծուլֆայէն, ասոնց վրայ աւելցնելով նաև 1327 հոգի որոնք վերի թիւերուն վրայ հաշուուած չեն, կուռնանք, 207,473 գաղթական որոնք Կովկաս հասան:

Արդ, 40,000 հոգիէ աւելի դժբախտներ, մեռած կամ աներեւութացած էին ճամբու ընթացքին:

Կովկաս հասնողներէն 55 առ հարիւրը իգական սեռին կը պատկանէր, 30ը տղաք էին (որոնց երեք քառորդը աղջիկ) կը մնար միայն հարիւրին 10ը այր իր բոլոր ոյժին տէր. մնացեալ 5ը կը կազմէին աշխատելու անկարող ծերերը:

Ռուսերը սակայն, Վանը քիչ օրերու համար ձգած էին: Քաղաքը վերադարձեցին 7 Յուլիսին: Մասամբ կրակի տրուած էր ան, և իր ջուրի ճամբաները դիակներով լեցուն էին, դիակներովը այն հայերուն որոնք ժամանակ չէին ունեցած փախչելու:

Մէկ քանի շաբաթ վերջ Ռուսերը արտօնեցին փախստա-

կաններուն մէկ մասին, վերադառնալ Վանի կասակալութեան մէջ: Բայց նորէն Վանայ պարպուիլը անհրաժեշտ դարձաւ և այն 25,000է 30,000 Հայերը որոնք վերադարձած էին, նորէն աքսորի ճամբան բռնեցին:

Գաղթականներուն Ռուս հողը հասնիլը, իրենց համար փորձութեանց վախճանը չեղաւ: Հակառակ Կովկասի Հայերուն, և Թիֆլիսի ու շրջակայից հայ քոմիթէներու անձնութեան, անկարելի եղաւ արդիւնաւոր կերպով օգնութիւն ընձեռելու այնքան անսահման ամբոխին և բժաւոր տենղը, թանջը և քօլէրան տասանորդեցին թշուառները, որոնք յոգնութիւններէ և զրկումներէ սպառած էին:

«Թրքական սահմանազուխէն մինչև Իկտիր, (առաջին ուս վայրը) մարդը ամբողջովին լեցուն է փախստականներով, որոնք խումբ խումբ խճողուած են, հիւանդ են ու առանց ապրուստի, կը գրէր 1915 Օգոստ. 15ի առեմները, Պրն. Սամսոն Յարութիւնեան, Թիֆլիսի Հայ կեդրոնական քոմիթէի նախագահը, Իկտիրէ-Էջմիածին (չուրջ 30 քիլօմէթր) բոլոր արտերը, բոլոր այգիները լեցուած են փախստականներով: Նոյնինքն Իկտիրի մէջ 20,000 փախստականներ խճողուած են և 45 հազար ալ Էջմիածնայ մէջ կան:

«Մինչև Թրքոկան սահմանազուխը ձիււորներ կան, վնասելու համար ցրուած մանուկները ու հիւանդները, և դիակները թաղելով կը զբաղին:

«Այս բոլոր փախստականները սարսափելի անօթի են և միջին հաշուով օրը 15 հոգի կը մեռնին աղկից Իկտիրի մէջ, իսկ Էջմիածնայ մէջ քառասուն հոգի:

Եւ Պրն. Յարութիւնեան կ'աւելցնէ.

«Բիւրաւոր փախստականներ կ'շարունակեն հասնիլ թրքական Հայաստանէն: Չերեւիր վերջը այս խիտ շարքերուն, որոնք փոշիի ամպի մը մէջ կը կորսուին: Մեծամասնութիւնը կիներ ու մանուկներ են, ոտքերնին բոպիկ, ուժասպառ և ա-

նօթի: Այն պատմութիւնները զորս կ'ընեն անոնք թուրքերու և Քիւրտերու վայրագութեանց մասին, աննկարագրելի սոսկումներ կ'արտայայտեն:

«Ելքի ընթացքին, նահանջող զօրադուռներու և խելագարած ժողովուրդի մը խառնաշփոթութեան մէջ ծնողքներ կորսնցուցին իրենց զաւակները, և փոխադարձ կերպով: Եւ առանց ծնողքի տղաքներու մեծ թիւ մը, չկրցաւ քալելը շարունակել և ճամբան մեռաւ: Սակայն, այս խեղճ պղտիկներէն կարեւոր թիւ մը հաւաքեցին: Այսպէս է որ Իկտիրի և Էջմիածնի մէջ հաւաքուեցան հինգ հարիւր լքուած կամ կորսուած պղտիկներ:»

1915 Օգոստ, 21ին Թիֆլիսի հայերէն «Հորիզոն» օրաթերթը, հետեւեալ հեռագիրը կը հրատարակէ, որ Երեւանի իր թղթակցին կողմէ ղրկուած է:

«Փախստականներու հոսանքը կը շարունակուի: Ներկայիս 35,000է աւելի փախստականներ Էջմիածնայ մէջ կեդրոնացած են և 20,000 հոգի Երեւանի մէջ:

«Հակառակ այն եռանդին որով տողորուած են Բաղարատ Եպիսկոպոսի նախագահութեան ներքեւ գտնուած Էջմիածնայ օգնութեան քոմիթէն, և Թիֆլիսի ու Մոսկուայի ազգային քոմիթէները, իրենց օժանդակ բազմաթիւ քոմիթէներով, կացութիւնը անսովորօրէն ցաւաղին է: Բաւարար քանակութեամբ հաց չկայ, ո՛չ տաք սնունդ, ո՛չ ալ բժշկական խնամք: Փախստականներուն մեծագոյն մասը հիւանդ է: Էջմիածնի և Երեւանի մէջ մի քանի հիւանդանոցներ բացուեցան, որոնց մէջ շուրջ 1,500 հիւանդներ կը խնամուին, այսու հանդերձ շատ մը փախստականներ, ծանր կերպով հիւանդ, հովին դիմաց, բակերու մէջ, նոյն իսկ փողոցները պառկած են: Մահերու թիւը ահագին է: Երկու օր առաջ 103 հոգի թաղուեցան Էջմիածնայ մէջ և երէկ ալ 80:

«Էջմիածնայ ձեմարանին մէջ խոնուած են 3,500 մանուկ-

ներ, որոնց ծնողքները աներեւոյթ եղած են: Ասոնք տախտակամածին վրայ կը պառկին: Երէկ իրիկուն ձեմարանը այցելեցի: Մեծ սրահի մը մէջ համբեցի 110 փոքրիկ մանուկներ ուրանք տախտակամածին վրայ պառկած էին և բացարձակապէս մերկ: Մէկ քանիներ կը քնանային, ուրիշներ կու լային: Տպաւորութիւնը այնքան զկծեցուցիչ էր որ չկրցայ արցունքներս բռնել:

«Բակին մէջ տեսայ ոչ նուազ սրտակեղծ տեսարան մը: Ծառերու տակ, պատերուն ստորոտը, ամէն անկիւններ, փախստականներ պառկած էին: Ամէն կողմէ հիւանդներու հեծկըլտուքներ կը բարձրանային, և ասղին անդին դիակներ կը տեսնուէին:

«Վանքին դրան առջեւ, երեք մանուկներու անշնչացած մարմինները գտայ»:

Այսպէս, ինչպէս կը տեսնուի, նոյն իսկ բախտը այն Հայերուն որոնք Թրքական ջարդերէն փախան, երկար ամիսներ զարհուրելի եղաւ:

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԶԱՅՆԸ ԴԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԴԱՏԱՊԱՐՏԻ

Դժբախտ Հայաստանի նահատակութեան վրայ իմ հետաքննութիւնս փակելու համար, տակաւին հարկ է ոգեկոչեմ զարհուրելի տեսարաններ, աւելի զարհուրելի քան թէ միւս բոլորը, որովհետեւ ատոնց զոհերը մանուկներ եղան... Եւ մանուկներ են որոնք այդ բաները ինծի պատմեցին:

Թիֆլիսի շուրջ, քաղաքէն դուրս, զայն չըջապառող բարձունքներուն վրայ, յարկաձեւ երբեմն գտնուած ագարակներն ու վիլլաները ներկայիս սպաստանարաններու վերածուած են, որոնց մէջ մասնաւորներու բարեգործութենէն օժանդակուած, Հայ Ազգային Պիւռօն հաւաքեց այն հայ մանուկները, որոնց ծնողքները, իրենց հայրենիքը աւերող խառնակութեանց պահուն սպաննուած կամ աներեւութացած են:

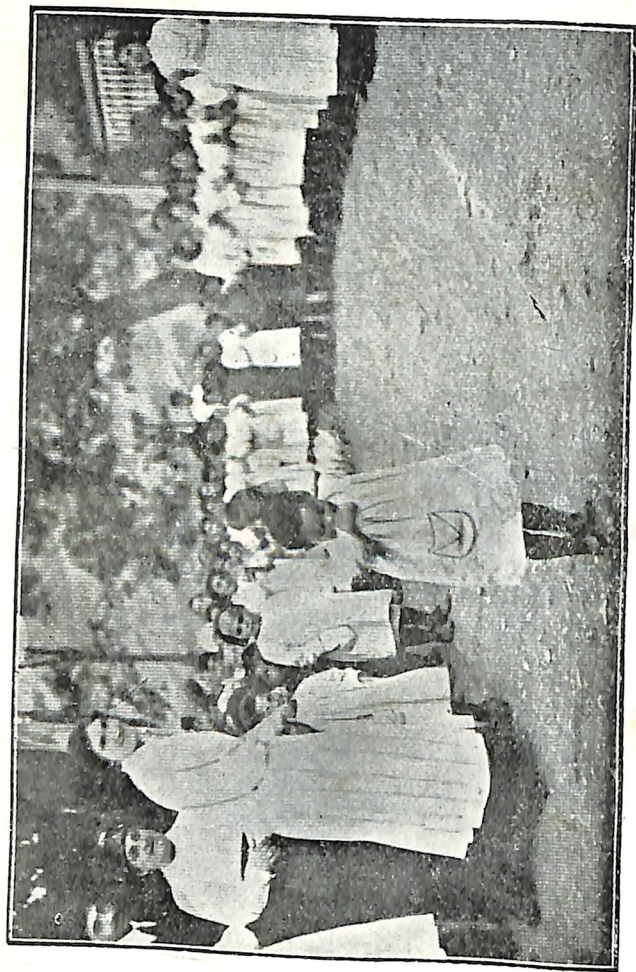
Թիֆլիսցի երիտասարդ աղջիկներ կամ երիտասարդ կիներ ,
ինչպէս նաև Թրքական Հայաստանէն փախելով այդտեղ ա-
պաստանող կիներ , կը խնամեն այս մանուկները , որոնց մէջ
մէկ քանի ամսու եղողներէն սկսելով մինչեւ պատանեկան տա-
րիքի մէջ գտնուողներ կան : Ասոնք խնամողները ամէն ջանք
կ'ընեն որպէս զի այդ խեղճերը չզգան պակասը իրենց այն բոլոր
սիրելիներուն , որոնցմէ մեծ մասը ա'լ առ յաւէտ չպիտի տես-
նեն :

Այս բոլոր մանուկները , գրեթէ ամբողջովին , Վանէն ,
Քաղէչէն եւ Շատախէն են , և Կովկաս հասած են Թրքահայե-
րու զանգուածին հետ որ եկած է այդտեղ ապաստանիլ :

Ես այցելեցի այս մանուկներուն , հարցափորձեցի զիրենք :
Իրենցմէ մեծ մասը տակաւին սարսափէն ապուշցած , համար-
ձակութիւնը չունի խօսելու , կը դողայ և խելքը գլխէն կ'եր-
թայ , եթէ իր քաջած տառապանքներէն մէկը յիշէ : Եօթը տա-
րեկան աղջնակ մը կ'ըսէ ինծի . «Ախ , շատ դարհուրելի բա-
ներ տեսայ ըայց չեմ ուզեր պատմել...» : Նորէն մղջաւանջներ
կընամ ունենալ...» : Ուրիշ աղջնակ մը տասը տարեկան և
Փայլուն տնուկով մը , ինծի սա պարզ պատասխանը կուտայ .
«Երբ գիրկս առած պզտիկ եղբայրս սպաննեցին , ես լեզուս
կորսնցուցի... պէտք էր որ պոռալի երբ մայրիկս սպաննեցին ,
բայց ա'լ չէի...» : Լեզուն կը կարկամի , կը լռէ : Ան , ամբողջ
շաբաթներ համը մնացած է , և հիմա ամենապզտիկ յուզում
մը ունենալուն , լեզուն կը բռնուի :

Ահաւասիկ այն պատմութիւնը զոր տասերեք տարեկան
աղջնակ մը ըրաւ ինծի : Անունը Արեգնաղ էր , Վանայ մօտ Լիզ
գիւղէն . պատմեց , ինչ որ 1915 Ապրիլին իրենց գիւղին մէջ
պատահած էր :

«Օր մը կէս գիշերին , շուռները զարկին : Թուրք ժան-
տարմաներ էին : Հրաման ըրին որ այրերը հաւաքուին և հար-

Հայ պատիկ սրերը, հաւաքուած Կողմիկի Կողմէ. յաւաքամասին
ԳԵՂՈՒՄԻ ԱՊԱՐԱՏԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
Հինով մի մը Կողմիկի Կողմէ

ցաքննուելու համար ոստիկանատուն երթան: Բայց փոխանակ ասոր ընտարին զանոնք և սպաննեցին: Թուրքերը յետոյ գիւղ վերադարձան և ամէն բան աւարի տուն: Մինչև մեր շրջազգեստները՝ յափշտակեցին մենէ...: Առաւօտուն առաջարկեցին մեզ որ ընտ երթանք և մեր էրիկմարդիկը տեսնենք: Ձէինք գիտեր տեղի ունեցածը և վազեցինք զացինք տեսնելու համար մեր հայրերը և եղբայրները. և ահա Քիւրտերը մեզ շրջապատեցին... և մենէ անոնք որոնք փորձեցին դիմադրել, քարերով սպաննուեցան...: Ամբողջ երեք օր այս այսպէս չարունակեց: Երբորդ օրը նոյն տեղը տեսանք վիրաւորներ, որոնք մինչեւ ուսերնին փոսի մը մէջ թաղուած էին. ասոնք կը պօռային որ կամ իրենց ջուր տան, և կամ թէ մեռցնեն. այնքան կը չարչարուէին խեղճերը: Այն ատեն մեզի ըսին թէ ջուր տանք իրենց և մեր ձեռքը տուն արիւնով լեցուն ամաններ: Եւ քիւրտերը կը խնդային, և մեզի կ'ըսէին. «Գացէք խմուցէք իրենց, ատիկա կը զովացնէ զիրենք:»

Տասնամէկ տարեկան աղջիկ մը, Սաթենիկ, Բրգաչէն գիւղէն ինծի պատմեց.

«Քիւրտերը եկան. մենք չվախցանք, որովհետեւ կամացուկ մը, բարեկամներու պէս մտան տուններէն ներս:

«— Եթէ զէնք ունիք, պէտք է յանձնել, ըսին մեզի. ապա թէ ոչ ձեր բոլոր էրիկմարդիկը պիտի բանտարկուին:»

«Երբ բոլոր զէնքերը առին, այրերը հաւաքեցին և ըսին անոնց.

« — Ողաղութիւնը կնքուած է, երթանք հաշտութիւնը տօնենք:»

«Ու տարին զանոնք. գիշերը անցաւ: Առաւօտուն Քիւրտերը վերադարձան այն զէնքերով զորս հաւաքած էին, անոնք արիւնէն կարմրեալ էին, ատիկա արիւնն էր մեր այրերուն զորս սպաննած էին: Ձէնքերը մեզի տուն որ մաքրենք և ըսին.

«Չենք ուզեր ձեռքերնիս կեալուրի արիւնով աղտոտել.» Յետոյ ուտելիք ուզեցին մենէ աւելցնելով. «Յոգնած ենք, շատ աշխատեցանք: Մենէ իւրաքանչիւրը դոնէ երեք չորս հոգի սպաննեց.» Ասկէց վերջ սկսան մեզի դէմ բռնարարքները:

«Մեր քովի տան մէջ յաջողած էին ծխնելոյզին մէջ պահել երկու եղբայրներ. բայց Քիւրտերը բռնած էին ասոնց քոյրը. երբ այս վերջինը կը կռուէր անոնց հետ, կը թօթուէր և կը պռար, եղբայրները վար իջան իրենց թաքստոցէն, պաշտպանելու համար իրենց քոյրը: Քիւրտերը բռնեցին զանոնք, իրենց քրոջը թեւերէն կապեցին զիրենք, յետոյ գնդակով պայթեցուցին գանկերնին: Քոյրերնին նուաղած ինկաւ, բոլորովին արիւնով ծածկուած, և միաժամանակ ինկան նաեւ իր եղբայրները, մեռած...»

Տասնըչորս տարեկան աղջնակ մը, Սիփան գիւղէն, ըսաւ ինծի.

«Երբ թուրքերը և Քիւրտերը գիւղ մտան, հայրս և եղբայրս թոնիրին մէջ պահեցի: Ամբողջ տունը խուզարկեցին: Հիւանդ ձեռնալով թոնիրին վրայ պառկած էի: Քիւրտերէն մէկը գլխուս ճոկանի հարուած մը տուաւ ու ես վար ինկայ, (Այս հարուածին հետեւանօք խեղճը տեսողութիւնը կորսնցուցած էր): Այն ատեն թոնիրին փակոցը բացուեցաւ, և հայրս ու եղբայրս տեսան, սկսան խնդալ և ըսին ինծի.

« — Քանի որ փայտի տեղ դուն զանոնք փռուին մէջ դրեր ես, ատոնցմով տաքցնենք փռուը:

«Եւ հայրս ու եղբայրս իրար կապեցին և աչքիս առջեւ ողջ ողջ այրեցին...»

Տասերեք տարեկան ուրիշ աղջիկ մը, Զետրէն անունով որբ մը, Վանայ գերմանական ապաստանարանին մէջ կը գրտնուէր, երբ ջարդերը սկսան: Վան քաղաքը շուտ մը ամայացաւ: Ապաստանարանին մէջ, որբուհիները սարսափած իրարու

կը հարցնէին թէ ինչ պիտի ըլլար իրենց վիճակը: Վերջապէս զանոնք նաւահանգիստէն նաւ մը դրին և դիմացի եզերքը տարին: Բայց թուրքերը արդէն հոն էին, նաւը նշմարեցին, և սկսան պզտիկ աղջիկներու վրայ կրակ ընել:

«Մենք անշարժ կեցած էինք, ըսաւ ինծի պզտիկ Զետրէնը, չէինք պռար, չէինք լար: Ծուրջս նաւուն վրայ կը տեսնէի բոլոր իմ ընկերուհիներուս ինչալը: Նաւը դիակներով կը լենար: Այն ատեն մեզի հրաման ըրին որ մեռնենք լիճը նեւնար: Հնազանդեցանք: Այլեւս վախ ալ չէինք զգար: Կ'ատենք: Հնազանդեցանք: Այլեւս վախ ալ չէինք զգար: Կ'ատենք: Հնազանդեցանք: Իմ քովս, իմ բարեկամուհիներէս մէկը (անունը Նազելի էր և տասնը չորս տարեկան) շուտ շուտ «կ'աշխատէր», առանց ուշադրութիւն ընելու այն գնդակներսն որոնք չորս կողմէն կը սուլէին: Յանկարծ պզտիկ քոյրը իր վրայ ինկաւ, գնդակէ մը սպաննուած: Նազելի մեծ աղաղակ մը արձակեց, յետոյ նորէն շարունակեց դիակները ջուրը նետել, քոյրն ալ մէջը ըլլալով:

«Գիշերը վրայ հասաւ: Թուրքերը դադրեցան կրակել: Մեր քունը տարաւ, բայց Նազելի չքնացաւ: Ան զեկին քով կեցած էր և համը, պրկուած ու աչքը դարձած, կը շարունակէր նաւէն ջուրը բան մը նետելու շարժումը ընել: Զի յաջողեցանք ասդին առնել զինքը, բայց առաւօտուն նշմարեցինք որ ալ նաւուն մէջ չկար... հաւանաբար ինքն ալ ջուրը նետուած էր...»

«Առաւօտուն եզերքին մօտեցանք, առանց թուրքերուն կողմէ նեղուելու, բայց այնքան զարհուրած էինք որ լիզուներս բռնուած էր: Այսուհանդերձ տակաւին միաքս է թէ ինչպէս դարմաշայ ես ալ թուրքեր չտեսնելով:

«Նաւէն դուրս ելանք, կամ թէ աւելի ինքզինքնիս ցամաք նետեցինք և սկսանք վազել դէպի անտառ, ուր արդէն շատ մը կիներ և տղաք կային:

«Յանկարծ մեր ետեւէն սրտակեղեք պռարու ձայն մը լըսուեցաւ: Ետիս դարձայ և տեսայ մեր նաւը որ բոլորովին

պարպուած էր, բացառութիւն ըլլալով միակ պզտիկ աղջիկ մը որ մագերը հովին տուած, յուսահատ շարժումներով մեղ կը կանչէր:

«— Աս ալ խենդեցիր է, պուաց մենէ մէկը, ձգենք երթանք...»

«Քայց հովը իր խօսքերը կը բերէր մեզի. «Ա՛լ չեմ կրնար տեղէս երերալ... գլխացէք վրաս... Ազատեցէք զիս... Ձեմ ուզեր մեռնիլ...»:

«Ձենք հասկնար թէ ինչ պատահած էր իրեն: Դէպի իրեն վազեցի, ուրիշ մէկ քանի ընկերուհիներու հետ, որովհետեւ ամէնքս ալ կը սիրէինք այս պզտիկ Արեգնազը, — այս էր անունը — որ չէնչոյ էր և բարի սիրտ մը ունէր:

«Իր քովը հասնելով, հասկցանք թէ խենդեցած չէր, այլ ոտքերը յանկարծ անդամալուծուած էին վախէն և անկարող էր քայլելու:

«Գրկեցինք զինքը և անտառ տարինք:

«Մենք ստիպուած էինք յարատեւօրէն փախչիլ, տեղ փոխել, և ամէն անգամուն պէտք էր որ գրկէինք ու տանէինք Արեգնազը:

«Գլխացէք վրաս... զիս մի թողուք...» կը պաղատէր մեզի:

«Քանի մը օրէն մեռաւ, հակառակ այն խնամքներուն որոնցմով զինքը չըջապատած էինք:»

Շատ պարզութեամբ, կատարեալ հանգարտութիւնով մը, տասնըչորս տարեկան աղջիկ մը, Սառա, հետեւեալը պատմեց ինձի.

«Ձատիկ խթման իրիկունն էր (1915): Թուրքերը մեր գիւղին մէջ խուժեցին (Արճէշ, Վանայ լիճի արիերուն վրայ), զինուած էին. այրերը հաւաքեցին, լիճին եզերքը տարին, իւրար կապեցին և հրացանի բռնեցին: Այս Գործողութիւնը տեւեց, կէս օրէ վերջ ժամը մէկէն մինչև ժամը հինգ, և յաջորդ օրը նորէն սկսաւ: Ամէն իրիկուն, թուրք զինուորները

կու գային կիները տեսնել, և իւրաքանչիւրին իր ամուսնոյն մարմինն մէկ մասը կը բերէին, ըլլայ ոտքերը, ըլլայ ձեռքերը: Եւ մանրամասնութիւններ կը պատմէին այն եղանակի մասին, որով զանոնք նահատակած էին: Երբ ա՛լ ոչ այր և ոչ ալ մանչ մնաց, պէյ մը եկաւ գիւղ: Հրաման ըրաւ որ եկեղեցիի հրապարակին վրայ հաւաքեն բոլոր կիները և բոլոր երիտասարդ աղջիկները. Յետոյ հրաման ըրաւ որ ամէնքն ալ բոլորովին հանուին: Երբ ասիկա եղաւ (սպաննեցին զանոնք որոնք մերժեցին), իրենց հասակին կարգովը շարեցին և պէյին առջեւէն անցուցին զիրենք: Քննեց զանոնք և շօշափեց, ինչպէս անասուններուն կ'ընեն: Մէկ կողմ առին զանոնք զորս մատնանչեց և բոլոր միւսները Զարդեցին...»:

Կ'ուզեմ ներկայացնել նաև հետեւեալ տեսարանը զոր Յասմիկ անունով կնոջ մը կողմէ ինձի պատմուածէն կը քաղեմ: Այս կինը, իր աղջիկներէն չորսին հետ փախած է և Թիֆլիզի Հայ Տիկիւններու Ընկերութեան ապաստանարանին մէջ կը գտնուի:

«Հառէնի մէջ, չորս հարիւր Ձէթէներ, այրերը ուղղակի գիւղին փողոցներուն մէջ սպաննեցին: Սպանողը ի գլուխ հանելէ վերջ ստիպեցին կիները որ երկու անիւով սայլերը քաշեն և երթան հաւաքեն դիակները: Եւ որովհետեւ խեղճերը ընդհանրապէս պէտք եղած ուժը չունէին այս անմարդկային հրամանը գործադրելու, դահիճները որոյեցին՝

«— Դուք չէք ուզեր ձեր սիրելիները հաւաքել սայլերով, մենք այլապէս պիտի ստիպենք ձեզ նոյն բանը ընելու:

«Եւ իւրաքանչիւր դիակի վիզէն չուանը կապեցին և մտրակի հարուածներով ստիպեցին կիները քաշել զանոնք, չուանին ծայրէն բռնած:

«Այս մեռելական գործը երեք օր տեւեց:

«Յետոյ սկսան բռնապղծումները և առեւանգութիւնները:

«Անձնապէս, ինծի յայտարարեց այս կինը, առեւանգեցին իմ աղջիկներէս մէկը, երկու ներերս, և երեք զարմուհիներս:»

Ա'լ կանգ կ'առնեմ. պատմեցի այս պատմութիւնները, հակառակ իրենց զարհուրանքին: Այսօրինակ արարքներ, պէտք չէ որ պահուած մնան: Ամէն կողմ հարկ է տարածել զանոնք, որպէս զի քաղաքակիրթ աշխարհը, որպէս զի պատմութիւնը դատեն յանցաւորները:

ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՀԱՇՈՒԵԿԺՈՐ

Թիւերու պաղ չորութիւնը, եղբրական պերճախօսութեան մասին, երբեմն կը գերազանցէ ամէնէն յուզիչ պատմութիւնները: Ո՛վ պիտի կրնար չսարսռալ, կարգալով այս տղերը որոնք ջարդերու ընդհանուր հաշուեկշիռն են:

1915 ՏԱՐԸՆԻ ՍԵՒՊԵՐ, ԹՈՒՐԿԻՅՈՅ մեջ երկու միլիոն Հայեր կային:

Ներկայիս, անոնցմէ հազիւ ինք հարիւր հազարը ողջ մնացած է:

Մէկ միլիոնէ աւելի մարդկային արարածներ, ժողովրդեան մը կէսը, բնաջինջ եղած են. ահաւասիկ այս է գործը երիտառարդ-թուրք կառավարութեան, որ, երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ, ընդունուեցաւ քաղաքակիրթ Եւրոպայի կողմէ, իբր մարդասէր և յառաջդիմասէր կառավարութիւն մը:

Համաձայն այն անձնական տեղեկութեանց զորս իմ հետաքննութեանս ընթացքին կրցայ հաւաքել, և որոնք ամէն կէտի մէջ կը համաձայնին Թիֆլիսի Հայ Ազգային Պիւոյի տեղեկութեանց հետ, ահաւասիկ թէ ինչպէս ողջ մնացողները զանազան տեղերուն վրայ բաշխուած են:

Այն Հայերը որոնք ջարդերէն խուսափեցան և Միջագետք աքսորուեցան, ամերիկեան հիւպատոսներու տեղեկագիրներու համաձայն, կը թիւով 500,000 կը հաշուուին: Բայց այս թիւը պակսեցաւ ու կը շարունակէ ամէն օր պակսիլ, որովհետեւ այս խեղճ տարագրեալները կը մեռնին խուռներամ, տասանորդուած հիւանդութիւններէ, զրկումներէ և գէշ վարմունքներէ: Եւ չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ 250,000է աւելի գնահատել թիւը անոնց, որոնք տակաւին կ'ապրին:

Կիրիկիոյ մէջ, կը կարծուի (աւելի կը յուսացուի) թէ 100,000 Հայ մնացած է, և ուրիշ 150,000 մըն ալ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան գաւառներուն մէջ:

Վերջապէս անոնք որոնք Կոստանդնուպոլսոյ և Իզմիրի մէջ անվթար մնացին, կը հաշուուին 180,000:

Պէտք է աւելցնել 200,000 փախստականներ ալ որոնք յաջողեցան ուստի սահմանագիւղիսը անցնիլ և Կովկաս ապաստանեցան: Մնացեալ բոլոր Հայերը կորսուեցան, բացառութիւն ըլլալով անոնք որոնք բռնութեան տակ իսլամութիւնը ընդունեցին:

Անպաշտպան, ժրջան և խաղաղաբարոյ հասարակութեան մը այս բնաջնջումը, և վայրենութեան անյուր արարքները որոնք ընկերացան բնաջնջումին, կառավարութեան անունով գործող երիտասարդ-թուրքերուն վրայ կը ծանրանան: Ասոնք են, որոնք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող գերման իշխանութեանց աչքին տակ յղացան ու հրամայեցին ջարդը, ասոնք են որոնք վայրենի քիւրտերը մարդասպանութեան մղեցին, և բոլոր կարելի եղած տեղերը նաև իսլամ ազդարնակչութիւնը, գրգռելով անոր կրօնական մոլեռանդութիւնը:

Գերմանիոյ մէջ, միակ մարդ մը կը աւ բողոքելու համար այս տեսակ զարհուրանքներու դէմ. այդ մարդը Տոքթ. Լէբսիուսն էր (1) որ մէկ քանի գերման կրօնաւորունիներու՝ իրենց տուները վերադառնալուն առթիւ ըրած յայտնութիւննե-

(1) Այս գլուխը գրուած ըլլալէն ի վեր՝ ուրիշ Գերմանացի մըն ալ, Տոքթ. Նիէբաժ, Հալէպի գերման վարժարանին գլխաւորը, քաջութեամբ՝ գերման ժողովուրդի ներկայացուցիչներուն ուղղեց տեղեկագիր մը, ի մասին հայկական վերջին ջարդերուն, «Շատ աւելի զարհուրելի, կը գրէ ան, քան Ապոխիլ Համիտի օրով, եւ որոնք նպատակ ունին արմատապէս բնաջնջ ընելու Հայ ժողովուրդը, մասցի, ժրջան, յառաջդիմութեան այս ժողովուրդը, և անոր բոլոր ունեցածները թուրքերուն բաժնելը»:

Տոքթ. Նիէբաժ չի վարանիր յայտարարելու թէ «այն տեսարանները որոնց ամիսներէ ի վեր ներկայ կը գտնուի, իրապէս պիտի

ըուն վրայ հիմնուելով, ուսուցչապետներու և հրապարակագիրներու հաւաքոյթ մը կազմակերպեց: Անհերքելի վաւերագիրներու օժանդակութեամբ քողամերկեց «խաղաղակեաց և հանդարտ» հայ հասարակութեան բնաջնջումը:

Այս յայտնութիւններուն յաջորդեց Ռայխսթակին մէջ հարցապնդում մը: Գերման կառավարութիւնը անկարող՝ իրողութիւնները հերքելու, ջանաց պարզապէս ինքզինքը ոճիրէն անպարտ հանելով, ամէն ջանք ըրաւ հաւատացնել տալու թէ եղած յայտնութիւնները խիստ չափազանցուած էին, և, ոչ մէկ կերպով, Հայերով զրտուեցաւ:

Ասկից զատ, միայն Հայերը չէին որ, օսմանեան կառավարութեան հրամանին վրայ կողոպտուեցան և սպաննուեցան. բոլոր Քրիստոնեաներն ալ անգթօրէն տառապեցան:

Ֆրանսական Տոմինիկեան Միաբանութեան գլխաւորը, Վեր. Հայր Պէռնար, որ մինչեւ ուստի զօրագունդերու ժամանումը, վառ մնացած է, կաթոլիկ կղերին վերաբերող մահերու ցանկ մը հաղորդած է ինծի, անկատար ցանկ մը թերեւս, բայց սակայն. աւանդ, տխրօրէն պերճախօս:

Մարտինի հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոսը Գեր. Մալոյեան,

միան արեւելեան ժողովուրդներու յիշողութեան մէջ իբր ամօթի առատ մը գերման վահանակին վրայ:»

Ականատես վկայի մը այս տեղեկագիրը, բոլոր կէտերու մէջ կը հաստատէ շարքը հիւաղային վայրագութեանց, զորս ես յիշատակեցի այս գործիս մէջ: Այդ տեղեկագիրը կը բովանդակէ նաև բազմաթիւ ճշտօրոյումներ և նկարագրութիւններ վայրագութեան տեսարաններու, որոնց Տոքթ. Նիէբաժ, ինչպէս ուրիշ գերման վկաներ (ուսուցիչներ, Պաշտպանի երկաթուղային գծի հարստարագէտներ, իսկէնտէրուների, Հալէպի, Մուսուլի և ուրիշ տեղերու հիւպատոսներ) ներկայ գտնուած են:

Այս տեղեկագիրը կը գտնուի, Ժընէվի մէջ Հայերու Օգնող Գոմիթէին հրատարակած «1913-1916 Հայերու ճակատագրին վրայ վաւերագիրներ» հրատարակութեան Գ. պրակին մէջ:

իր համայնքին մէկ մասին հետ ջարդուած է, և լուր չկայ Տոմինիկեան Հայրերու մասին, որ այս քաղաքին մէջ հաստատուած էին:

Պարբերդի հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոսը Գեր. Իսրայէլեան Ուրֆայէն Տիգրանակերտ ճամբուն մէջտեղը սպաննուած է իր քահանաներուն և հասարակութենէն մէկ մասին հետ:

Լուր չկայ Տիգրանակերտի Գերապայծառ Չէլէպեանի մասին, բայց իր սպաննուած ըլլալը ապահով է:

Մալաթիայի Պաշտօնաւորեան Գերապայծառը խեղդամահ ըրած են:

Ճէզիրէի Քաղղէացի և Սուրիացի եպիսկոպոսները իրենց քահանաներէն մէկ մասին և Քոյր Ռէճինա Ռաֆֆոյի հետ սպաննուած են:

Սլերդի Քաղղէացի և Սուրիացի բոլոր քահանաները խեղդած են:

Ընծայումն Ս. Կուսի Միաբանութեան երրորդական Քոյրերու մասին ընտելուր չկայ, հակառակ բոլոր այն փնտրութիւններուն որոնք տեղի ունեցան, այն հաստատ համոզումը կը տիրէ թէ ամէնքն ալ սպաննուած են: Վերջապէս Մէտէութի, Սեւակի, Դերեքէի և Վիրան Շէհիրի քահանաներն ալ սպաննուեցան:

Թուրք կառավարութիւնը, ընականաբար, չի յարգեց կրօնական հաստատութիւնները: Ֆրանսացի Միաբաններու արտաքսութենէն յետոյ, իրենց հաստատութիւնները թալանուեցան, քանդուեցան կամ իսլամ վարժարաններու վերածուեցան: Մասնաւորաբար այս եղաւ Մուսուլի և Վանայ մէջ, ուր Տոմինիկեաններու ընտելուարը, որ իսլամ թաղին ծայրը կը գտնուէր, քաղաքին պաշարմանը միջոցին (Ապրիլ և Մայիս 1915), տեսակ մը ամբողջութիւն դարձաւ, զոր Պաշտօնաւորները գրաւեցին:

ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԱՊԱԳԱՆ

ՀԱՄԱՐՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՒ

ՎՈՐԻՒ ՄԱՍԻՆ

Պատերազմը, Գերմանիոյ կողմէ չլթայազերծուած, մասնաւոր կերպով անդուծ եղաւ պզտիկ ժողովուրդներու համար, որոնք գերմանական յաւակնութեանց ճամբուն վրայ կը գտնուէին, բայց Հայաստանի բախտը, սարսափի տեսակէտով կը դերազանցէ ամէնքը:

Իմ սեփական աչքերովս իրողութիւնները հաստատելէ առաջ, նախ քան ատոնց զարհուրելի իրականութիւնը ճանչնալս, կը տարակուսէի թէ, մեր օրերուն կարելի ըլլան այդ օրինակ դարչանքներ, և կը կարծէի թէ ատոնցմէ մաս մը հարկ էր վերադրել չափազանցութեան, և այս մասին շատեր կային ինծի համակարծիք:

Լը Ժուռնալի կողմէ տեղւոյն վրայ զրկուելով, հաստատեցի ճշմարտութիւնը, տեսայ և ճիշդ ու ճիշդ տեղեկագրեցի այն իրողութիւնները զորս իմ հետաքննութիւնս երեւան հասնեց: Կը հաստատեմ նոյն իսկ թէ իմ ըսածներովս իրականութենէն վար կը մնամ, որովհետեւ կան այնպիսի զարհուրանքներ, զորս մարդ անկարող է իրենց մանրամասնութեամբը նկարագրել:

Բայց չեմ ուզեր, ընթերցողը թողուլ տպաւորութեանը ներքեւ միմիայն ճիւղալային տեսարաններու և վայրերի սպանդներու զորս ստիպուեցայ նկարագրել, իրեն կարելի եղածին չափ կատարեալ գաղափար մը տալու համար, ի մասին թուրք կառավարութեան վերջին ձեռնարկութեան՝ նպատակ ունենալով Հայերը բնաջինջ ընել:

ւատարմօրէն ծառայելով այն ժողովուրդներու շահերուն, որոնց հիւրերը եղած էին: Նոյն իսկ ասիական բռնապետութեան ճնշող լուծին տակ, Հայերը միշտ հետապնդած են, քաղաքակրթութեան յաւիտենական արհեստաւորի իրենց գործը: Հայերն են, որոնք Յոյներու հետ, Թուրքիոյ մէջ զարգացուցած են երկրագործութիւնը, ճարտարարուեստը և վաճառականութիւնը:»

Շատ հարուստ Հայերու քով որոնք մեծաքանակ վաճառականութեան, սեղանաւորական և իրաւագիտական ասպարէզներու մէջ կը գտնուին, Պոլսոյ բնունակիրներն ալ գրեթէ առողջ Հայեր էին. նոյնպէս Հայեր էին մեծ մասամբ հացագործները, դերձակները, կօշկակարները, ատաղձագործները, երկաթագործները, կողպարարները, դանակագործները, կաթսայագործները, Թուրքիոյ բոլոր քաղաքներուն մէջ:

Այն կերպաները, ասեղնագործութիւնները, ոսկերչական շինուածները և թրքական գորգերը, որոնց վրայ Եւրոպայի մէջ կը հիւանան, գրեթէ մի միայն Հայերու կողմէ շինուած են: Թուրքիոյ մէջ, երաժիշտները, երգիչները, դերասանները մեծ մասով Հայեր էին: Վերջապէս, Կոստանդնուպոլսոյ ճարտարապետական զեղեցկութիւնները, մեծ մասով կը պարտինք Հայ հանձարին: Սիւլէյմանիէի սքանչելի մզկիթը, Հայ ծագումէ ճարտարապետ Սինանի գործն է. Հայ ճարտարապետներ եղած են, Պալեանները, որոնք շինած են Պէյլէրպէյի, Զրաղանի, Տօլմապաղչէի պալատները:

«Տօլմապաղչէի պալատը, կ'ըսէ Թէօֆիլ Կոթիէ, Վենետիկեան պալատ մը պիտի կարծուէր, աւելի հարուստ, աւելի ընդարձակ, աւելի քանդակներով, աւելի նրբակրկիտ, որ Մեծ Զրանցքէն Վոսիփօրի ամերուն վրայ փոխադրուած ըլլայ:» Եւ, Հայ ձեռքեր են որոնք Երւորդի պալատը բարձրացուցած են և որուն մէջ կ'ապրէր այն ո՛ր երեք հարիւր հազար Հայեր ջարդել տուաւ:

Երկրին ներքին մասերուն մէջ, այս ժողովուրդը մանաւանդ երկրագործ ժողովուրդ մը եղած է. այգիներ՝ Վանայ, Արճեշի, Գաղատիոյ, Պրուսայի, Սղերդի մէջ. մեծ մեղուաբոյժներ՝ Վանայ և Գաղատիոյ մէջ, շերամաբոյժ՝ Պրուսայի մէջ, և վերջապէս ամեն տեղ հողագործ և հովիւ:

Ան ցոյց կուտայ նաև հազուադիւր ընդունակութիւն մը ճարտարարուեստի համար, հակառակ աշխատութեան այդ տեսակին, Թուրքիոյ մէջ քիչ զարգացած ըլլալուն:

Օրինակի համար Հայերուն էր որ կը պատկանէին Երզնէկայի խաղախորդարանները և ներկարանները, ինչպէս և Հայեր էին որոնք կը վարէին Իզմիլի մօտ Արսլան պէյ Քէօյի մէջ գտնուած զինուորական կերպասի և ֆէսի կայսերական գործարանը:

Իրենց գործնական ընդունակութիւնները սակայն, չեն արգիլած երբէք Հայերը, ամենաջերմ գաղափարապաշտներ ըլլալէ, քանի որ անոնք, իբր ժողովուրդ, իրենց անմիջական նիւթական շահերը զոհած են աւելի բարձր բարոյական ակընկալութիւններու:

Յիւրաքանչեւ եղած ժողովուրդ մը, որ այնքան սերտօրէն իր ազգային իտէալիս կապուած ըլլայ որքան այս ժողովուրդը որ, հակառակ արիւնալի հալածանքներու, երբէք թոյլ չէ տուած որ իր հպարտ ու ազատ հոգիին անեղծութիւնը խաթարեն:

Դիմախտաբար, գլուխի մը անձուկ միջոցին մէջ, չեմ կրնար ամփոփել հայ ցեղին պատմութիւնը, ոչ ալ իր հանձարին գեղեցկագիտական արտայայտութիւնները թուել, գրականութեան, բանաստեղծութեան, երաժշտութեան, եւ մանաւանդ ճարտարապետութեան և քանդակագործութեան մէջ, ուր մասնաւորապէս սքանչելիք արտադրած է: Ընթերցողներուն միայն կրնամ յանձնարարել այն երկասիրութիւնները, որոնք այսօր այնքան շատ թուով գոյութիւն ունին:

Պիտի վերջացնեմ, աւելցնելով թէ Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ աւսանաւոր անձնաւորութիւններ համաձայն են, իրենց դրահամաժողովները արտայայտելու համար հայ ժողովուրդին հանդէպ:

«Դժուար պիտի ըլլար, ըսած է լորտ Պայրըն, գտնել ազդ մը, որուն տարեգրութիւնները նուազ ոճիրներով շաղախուած ըլլան, որքան հայ ժողովուրդինը, որուն առաքինութիւնները խաղաղութեան առաքինութիւններ են և մոլութիւններն ալ բռնադատութեան մոլութիւններն»:

«Հայերը, կ'ըսէր արդէն 1897ին, Անաթոլ Ֆրանս, մըտացի և հերոսական ժողովուրդ մըն են, տրամադիր ընդգրկելու արեւմտեան այխարհի ամէնէն բարձր գաղափարները և որոնք իրաւունք ունին այնքան իրենց հանձարով որքան իրենց զգալի տութիւններով, համակրութեանը այն ժողովուրդներուն, որոնցմէ ելած են արդարութեան ու ազատութեան գաղափարները»:

Յ. Ֆ. Պ. Լինչ, ճամբորդելէ և մանրակրկիտ կերպով Հայաստանը ուսումնասիրելէ վերջ, 1902ին հոյակապ գործ մը հրատարակած է երկրին ու ազգին վրայ, որուն մէջ հետեւեալ կերպով կը գնահատէ հայերը. «... Հայերը մասնաւորապէս ընդունակ են միջնորդը ըլլալու, նոր քաղաքակրթութեան: Մեր կրօնքին կը պատկանին, ընտանեացած են մեր ամէնէն բարձր գաղափարականներուն հետ, և կ'իրազնեն եւրոպական մշակոյթին բոլոր նոր արտադրութիւնները, այնպիսի անյագութեամբ և կատարելութեամբ որ Հնդկաստանի և Աիջերկրականի մէջտեղ գտնուած ոչ մէկ ցեղ պիտի կրնար երբէք անոր հաւասարիլ...»:

Կապրիէլ Մուրէյ ալ կը յայտարարէ թէ՝ «ցեղ մը այնքան ատակ մտաւորական և նիւթական քաղաքակրթութեան, որ պիտի է հայ ցեղը, մտքով այնքան սուր, որքան ինքն է, տէր ըլլալով բարոյական աղբիւրներու զորս ան ունի, տուած ըլլալով անցելոյն մէջ և տալով ներկայիս այնքան ապացոյց-

ներ, արեւմտեան մտածողութեան համար իր ունեցած յարումին, ի հանդէս բերելով այնքան գեղեցիկ և այնքան վեհանձն գործունէութիւն մը, յառաջդիմութեան յաղթահարումին մէջ, իրաւունք ունի ապրելու, ոչ թէ միայն իր սեփական նպատակներուն համար, այլ ամբողջ մարդկութեան նպատակներուն տեսակէտով...»

Ուրիշ բարձր անձնաւորութիւններ ալ ինչպէս կ'ըստինք, Ժօռէս, Տընի Քոչէն, Լորտ Պրայս, Բօլ Տէշանէլ, Բէնլըվէ և այնքան ուրիշներ, չարակամ և խաբեբայ առասպելներուն դէմ արդարութիւնը ի գործ դնելէ յետոյ կը յայտարարեն նաեւ թէ Եւրոպա պէտք է արգիլէ Հայ ցեղին քայքայումը, ոչ թէ անոր համար որ այս բանը մարդկութեան դէմ ոճիր մը պիտի ըլլար, հետեւաբար ամօթալի՝ թողուլը որ կատարուի ան, այլ ըլլար, հետեւաբար ամօթալի՝ թողուլը որ կատարուի ան, այն նաեւ, որովհետեւ այս քայքայումը պիտի նշանակէր, մարդկութեան բարոյական ուժերուն մէջ նուազում մը:

Վերջապէս, փակելու համար գնահատականներու այս շարքը, ահաւասիկ Գերմանացիի մը կարծիքը, Նոթթ. Ռորպախ, որ պատերազմէն քանի մը շաբաթ առաջ հիմնուած Մետրոպ հանդէսին մէջ կը գրէր.

«Հայերը, անտարակոյս, արեւելեան բոլոր ժողովուրդներուն մէջէն, ամէնէն գործունեայ տարրն են, այնքան մտաւորական, որքան նիւթական տեսակէտով. կարելի է ըսել թէ իրենց ազգային ձիրքերով մէկ հատիկ են: Հայուն մէջ կորով մը կայ, հաստատակամութիւն մը կայ, այս երկու յատկումը կը հակասեն այն ամէն բաներուն զորս վարթիւնն ըր կը հակասեն այն ամէն բաներուն խառնուածքին...»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՏԵՆՍԻՒԱԼԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրք կառավարութեան և Գերմանիոյ ոճիրը անքաւելի է. սակայն ան իր նպատակին չէ հասած. Հայաստան միշտ գոյութիւն ունի: Ով որ վերապրեցաւ այս նահատակ ժողո-

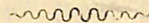
Պէտք է մոռնալ նոյնպէս Հայկական ընդարձակ «Տիաս-բառոն», չուրջ 100,000 Ամերիկա գաղթած Հայեր, որոնց մեծ մասը կ'ուզէ իր հայրենիքը վերադառնալ: Վերջապէս չատ մը տասնեակ հազարաւոր Հայեր ցրուած են Եգիպտոսի, Հնդկաստանի և Եւրոպայի մէջ:

Կ'ուզեմ աւելցնել թէ մէկ միլիոն Հայ, անդորրութեան և ազատութեան վարչութեան մը ներքեւ հաւաքուած, տասն և հինգէն քսան տարուան միջոցին կը կրկնապատկուի, ծառնոթ ըլլալով ցեղին ծննդագործական յատկութիւնները:

Հայ ազգին ազատագրութիւնը պիտի ըլլայ մին արդարութեան ամէնէն զլխաւոր գործերէն, զորս Համաձայնականները, յազմանակէն յետոյ պէտք է աչքի առջեւ ունենան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ԱՅՆ ԴԷՊՐԵՍԻՐ ՈՐՈՒՔ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՆ

20 ՄԱՅԻՍ (2 ՅՈՒՆԻՍ) 1915/ ՀՐԱՄԱՆԱ-

ԴՐԷՆ ԱՌԱՋ

Վանայ իտալական հիւպատոսին Պրն. Սպորտոնի կողմէ
գրքիս հեղինակին հաղորդուած նօթեր

ԲԵԼՈՒԻ ԴԷՊՐԵՐԸ

1914 Դեկտեմբեր 3ին, Բելու գտնուող երկու ժանտարմաներ, աւանին մէջ երիտասարդ մարդ մը կը նշմարեն, և հակառակ գիւղապետին հաւաստիքներուն որ կը յայտարարէ թէ այս երիտասարդը իր վարչական պաշտօնեաներէն մէկն է, ժանտարմաներէն մէկը կը հետապնդէ զայն մինչեւ այն դրանք առջեւ, ուր երիտասարդը կ'երթայ ապաստանիլ:

Ժանտարման կատգած, սպառնալիքներ կը տեղայ և նախատինքներ կ'ընէ հայ ցեղին և հայ կրօնքին դէմ:

Այս անձը օտարականի տեղ դրուած, մաս կը կազմէր հայկական շրջուն պահակախումբի մը որ դեռ նոր հասած էր, պաշտպանելու համար մօտակայ գիւղերը Մէհմէտ-էմինի և հրոսախումբերու ասպատականութեանց դէմ:

Երիտասարդ Հայը, որ կը յուսայ թէ գիւղացիները պիտի յաջողին ժանտարմային բարկութիւնը իջեցնել, փակուած կը մնայ տան մէջ, առանց եղած նախատինքներուն պատասխանելու: Բայց այս վայրկեանին, Սաքըզ անունով մարդ մը,

շատ ծանօթ ոճրագործ մը, որ սահմանադրութեան հռչակուե-
լուն ազատ արձակուած էր, և որ ազատ կացուցուած
էր զինուորական ծառայութենէ, դէպի ժանտարմային
կողմէ՝ յարուցուած աղմուկին տեղը կը վազէ: Գե-
րագրուած այս վերջնոյն կողմէ եղած լուտանքներէն, կռիւի
կը բռնուի անոր. հետ և հրացանը կը քաշէ վրան: Ժան-
տարման կ'իյնայ մեռած: Իր ընկերը, երկրորդ ժանտարման,
ամբարանոց մը կը փախի, և խուճապը գիւղին մէջ կը տարածուի:

Մինչդեռ գիւղացիները կը ջանան համոզել երկրորդ ժան-
տարման որ ելլէ իր թաքստոցէն, և կը խնդրեն իրմէն որ
քննութիւն մը կատարէ, երիտասարդը, որ սպաննուող ժան-
տարմային կողմէ հետապնդուած էր, կը հեռանայ, նոր մի-
ջադէպերու պատճառ չըլլալու համար:

Երկրորդ ժանտարման դուրս կ'ելլէ ի վերջոյ ապաստա-
նարանէն: Իր առաջին գործը կ'ըլլայ Կիւնիէ երթալ, տեղե-
կութիւն տալու համար Ոստանի գայմագամին Շիւքրի պէյի,
Բելուի մէջ պատահածի մասին:

Ժանտարմաներու ջոկատով մը, Շիւքրի պէյ ինք անձամբ
կուգայ հետաքննութիւն կատարելու. գիւղին մէջ, կարգ
մը ձեռքակալութիւններու հրաման տալէ յետոյ կրակի կուտայ
Սագըզի և իր կարծեցեալ մեղսակիցներուն պատկանող վեց
տուներ:

Ժանտարմաները այդ միջոցին փայտի հաշուածներով չորս
հոգի կ'սպաննեն: Հետեւաբար ընտկիչները սարսափահար, ա-
մէն բան կը թողուն, ընակարան, ինչք, արջառ, և անմիջա-
պէս դրացի գիւղերը կը ցրուին:

Հետեւեալ օրը, 5 Դեկտեմբեր, լեռներէն իջնող գայերը
կը յարձակին անասուններուն վրայ, և Շիւքրի պէյի հրամա-
նին վրայ վառուած կրակը գիւղին մէջ կը տարածուի:

Հայ շրջուն պահակախումբ մը, տեղեակ պատահած աղէտին,
Բելու կը փութայ, ցրուած բնակչութեան անդամները հաւա-
քելու և հրդեհին առջըը առնելու համար:

Միաժամանակ գայմագամն ալ նոյն տեղը կը փութայ

բայց այս անգամ երկու երեք հարիւր զինուած քիւրտերով,
որոնք աւարէ ուրիշ նպատակ մը չունին: Շատ ընական է որ
Հայեր ու Քիւրտեր իրարու կը բռնուին:

Գայմագամը, Քիւրտերուն եղած ընդդիմութիւնը իբր ի-
րեն դէմ կը նկատէ, հրաման կուտայ իր ժանտարմաններուն
որ կռիւին միջամտեն, և այսպէս աւտուան ժամը 9-էն մինչև
իրիկուան ժամը 5, ամէնքը իրար կը սպաննեն:

Հետեւեալ օրը ամբողջ գիւղը կրակի կը տրուի Զէրքէզ
Աղայի հրոսախումբին կողմէ:

Երբ, Վանէն տեղւոյն վրայ զրկուած թուրք-հայկական
պատգամաւորութիւնը 12 Դեկտեմբերին Բելու հասաւ, հրդե-
հը տակաւին չէր մարած և կարելի եղաւ միայն եկեղեցին ա-
զատել, թէև ասիկա արդէն մասամբ բոցերէ չըջապատուած
ըլլար:

Պրն. Վոսմեանի և Միւնիպ պէյի հետաքննութենէն կը
հասկցուի որ Բելուի դժբախտ միջադէպը արդիւնք էր գայմա-
գամին վարչական ապիկարութեան, եթէ իր մասնաւոր չարա-
կամութեան չուզուի վերագրել պատահածը, որովհետեւ ան ոչ
միայն ջանք չըրաւ սղգարնակչութիւնը հանդարտեցնելու,
այլ ընդհակառակը Քիւրտերը անոր դէմ գրգռեց:

Բելու ունէր շատ բարդաւած հարիւր երեսուն ընտանեկան
յարկիր:

ԷՏԷԼԷՆԻ ՄԻՋԱԴԵԴԸ

Նոյն շաբթուան ընթացքին, հայ շրջուն պահակախումբե-
րէն մէկը, Ոստանէն Էտէլէն կը զրկուի: Այս
վերջին տեղը, Ոստանէն Վան ճամբուն վրայ գիւղ մըն է:

Բելուի և ուրիշ աւելի ծանրակշիռ միջադէպեր, որոնք ամբողջ
բազային մէջ յառաջ եկած են, Հայերու ջարդի վախը կը ծըն-
ցընեն, քանի որ Էտէլէնի մէջ Քիւրտերու հրոսախումբ մը կար

որ այդ ջարդը կրնար ի գլուխ հանել, տեղական իշխանութեան թոյլատու ընթացքովը:

Բաղէշի և Կարճկանի Քիւրտերուն էտէլէնի մէջ ներկայութիւնը ուրիշ կերպով չի կրնար բացատրուիլ: Այս Քիւրտերը թոյլ չեն տար որ հայ շրջուն պահակախումբը գիւղ մտնէ և կը սպաննեն անոնց առջեւէն գացող երկու ժանտարմաները որոնք իրենց ներկայութեամբ այդ պահակախումբին կանոնաւոր և պաշտօնական հանգամանք մը կուտային:

Վել ջապէս Հայերու կասկածները, էտէլէնի յարձակման ենթարկուելովը, ալ աւելի կը հաստատուի: Այս յարձակումը յաջորդ օրը տեղի կ'ունենայ Շիտակ վանքի կողմէն, այս Քիւրտերուն ձեռքով և առաջնորդութեամբ Խոսրոյի Ալայի, Ուստանի ամէնէն ազդեցիկ անձերէն մէկուն:

Հայերը ետ կը մղեն այս յարձակումը և Խուրշիտ Աղան կը սպաննեն:

Նկատի ունենալով որ այս կռիւներուն շատ աւելի արիւնալիները կրնան յաջորդել, Վոսմեան իր թուրք պաշտօնակցին հետ կը շրջի ամբողջ մարզին մէջ, մտքերը հանդարտեցնելու համար և արգիլելու նոր միջադէպերու յառաջ գալը, ցրուելով ազգաբնակչութեանց իրարու հանդէպ ունեցած թուրիմացութիւնները և կասկածանքները:

Հետաքննութիւնէ վերջ, Վանի վալի ձեւմտէթ պէյի ներկայացուցած տեղեկագրով մը Վոսմեան կը դատապարտէ Ուստանի գայմազամը, Քիւրտերը Հայերուն դէմ գրգռած ըլլալուն համար:

Ի պաշտպանութիւն իր այս դատապարտութեան երկու փաստեր ցոյց կուտայ.

Ա. Բելուի հրդեհը և թալանը, չրջակայի Քիւրտ հրոսախումբերու արարքը, տեղի ունեցած է Շիւքրի պէյի գիտնալովը, անտարակոյս և իր հաւանութեամբը, որովհետեւ ի վիճակի էր արգիլելու եթէ ուղած ըլլար:

Բ. Շիւքրի պէյի զանգատը, Թաշմանխէն Հիւսէյին աղային ուղղուած, որովհետեւ այս վերջին մարդիկը ճշն մասնակցած Հայերու դէմ յարձակումին» ինչպէս որ ինքը (Շիւքրի պէյ) կը փախաբէր:

ՊԱՇ-ԲԱԼԷԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Այս ջարդերը տեղի ունեցան 1914 Դեկտեմբեր ամսուան առաջին շաբաթուան ընթացքին:

Ամէստ պէյ, հարիւր վաթսուն ժանտարմաներու գլուխը անցած, և Շէրիֆ պէյ, Շեքաքի ցեղապետը, հարիւր յիսուն Համիտիէի հրոսակներով, կ'արշաւեն Պաշ-ճալէ, Ռուսերուն նահանջելէն յետոյ:

Հայերու տուները կը թալանեն և կրակի կուտան, կ'ըսպաննեն բոլոր այրերը, որոնց զիակները փողոցներուն մէջտեղը կը թողուն, կ'առեւանդեն գեղեցիկ աղջիկները, և կիներն ու աղաքը կը լքեն առանց հացի և առանց ապաստանի:

Դրացի հայ գիւլերն ալ նոյն բախտին կ'ենթարկուին:

Թազ, Արեգ, Բիս, Ալալեան, Ալաս, Սորան, Բասուլան, Աւագ գիւղերու հայերը, մէկ տեղ կը հաւաքուին: Դաշտին մէջ կը տանին զանոնք և հոն ամէնքն ալ կը ջարդեն:

Վերջին վիճակագրութեան հաճախ Պաշ Քալէի և վերոյիշեալ գիւղերուն մէջ կային հազար վեց հարիւր Հայեր (որոնցմէ մէկ մասը նետաորակն):

ՊՈՂՍՁ-ՔԷՍԷՆԻ ՍԷՋ

Դէպքը պատահեցաւ այս տեղ, 1914 Նոյեմբեր 26ին:

Սպաննուեցան՝ կարապետ Սարգիսեան և Լուսիկ՝ Աւագի կինը: Կը թալանուին եկեղեցին և բոլոր գիւղացիներու ինչքերը, շուրջ 4,000 օսմանեան ոսկի արժէքով:

Չարագործներն են, Հաճի Քէլէկ և Հաւփատանի, Կալա-
խի, Կարֆալանի և Բուժողուի մէջ ապրող ցեղախումբերու
պետերը:

ԱՐՇԱՄ, ՀԱՍԱՆ ՔԱՄՐԱՆ, ՔԱՇ ՕՂԼՈՒ ԵՒ ԳԱՐԱ-ՁՈՐԻԿ (ՍԷՐԱՅ) ԳԻՒԼԵՐՈՒ ԶԱՒԵՐԸ

Այս ղեպերը տեղի ունեցան 1914 զեկտեմբեր 30ին:

Սէրայի ժանտարմաները, իրենց դուռը ունենալով Բա-
սիմ էֆէնտին, Ապաիւլ Քատէրի թիկնապահը, Աղաիկ կ'եր-
թան և կը զեկուցանեն թէ քայմաքամը կը հրամայէ բոլոր հայ
արու բնակիչներուն որ Սերայ երթան, այնտեղ զորանոցները
չինելու համար:

Արդէն առջի օրը, Հիւսէյին պէյի որդին, Թահար, գիւ-
ղերուն բոլոր շայերը հաւաքած էր և մէկ քանի տուններու
մէջ, հոգողութեան ներքե կը պահէր զանոնք (ինչ որ կ'ապա-
ցուցանէ նախապատրաստուած դաւադրութիւն մը):

Ժանտարմաները կը զատեն երիտասարդները, դուրս կը
հանեն զանոնք գիւղէն՝ Քիւրտերէ չըջապատուած: Միւսները,
առաջիններէն մէկ ժամ վերջը միայն ճամբայ կը հանուին,
ժանտարմաներու հետեւորդութեամբ:

Առաջին խումբը հաղիւ թէ Ավզարիկի մօտերը հասած
է. Քիւրտերը՝ ժանտարմաներու և թիկնապահին ներկայու-
թեան, զանոնք ամէնքն ալ հրացանի կը բռնեն:

Ականատես վկայ մը կը յայտարարէ թէ, Ավզարիկի մօտ
քսանեւթը դիտկներ համրած է: Հիւսէյին պէյի երկու որդի-
ները, Թահար և Մուստաֆա, և Մէհմէտ Ալի և իր որդին այս
սպանդին ներկայ կը գտնուին:

Այս առաջին ոճիրը ի գլուխ ելլելուն, թիկնապահը, ժան-
տարմաները և վերը յիշուած քիւրտ պէյերը, Սուլթան Աղայի
տունը թէյի կը հրաւիրուին, մինչդեռ մնացեալ Քիւրտերն ալ

կ'ուզուին գէպի երկրորդ խումբը. ասկից կը գտնեն նուազ
տարիքաւ եղողները, և կը ջարդեն:

Այս բոլոր զոհերուն մարմինները լքուած կը մնան Ավ-
զարիկի դաշտին մէջ, մինչև այն օրը, երբ այս դիւղին կի-
ները կու գան կը ժողովեն զանոնք և գիւղ կը տանին, գերեզ-
մանատան մէջ թաղելու համար:

Բոլոր գիւղիները տակաւին հողը չեն դրուած, երբ Սե-
րայի քայմաքամը կը հասնի: Սպառնալուքս կը մեղադրէ Քիւր-
տերը որ Հայերուն թոյլ տուած են իրենց մեռելները թա-
ղելու:

— «Մեր գինուորները, կ'ըսէ անոնց, առանց դամբանի
կը մնան, գայլերը և շուները կը յօշոտեն զանոնք. ինչո՞ւ
համար դուք այս կեալուրներուն կը թողուք որ իրենց մե-
ռելները թաղեն:»

Եւ թաղուածները հանել տալով, կը պարտաւորէ երկու
ձեռունիներ (Միսիթար և Պաղտո), որպէս զի իրենց կռնակը
առած, զանոնք նորէն դաշտը փոխադրեն:

Նոյն օրը ուրիշ ջարդեր տեղի ունեցած են Հասան Թամ-
րանի (տասը տուն, հարիւր սպաննուած) և Թաշ Օղլուի (եր-
կու տուն, տասը սպաննուած) մէջ:

Թաշ Օղլու գիւղէն, մահէն փախած են միայն Սիմոն ա-
նունով մարդ մը և իր կինը:

Պարա-Ձորիկի տասը ընտանիքները նոյն բախտին կ'են-
թարկուին: Երկու հոգի միայն կը վերապրին: Միւս բոլոր
բնակիչները ջարդուած են, բացառութիւն ըլլալով գեղեցիկ
կիները, որոնք Քիւրտերու կողմէ առեւանգուած են:

Քայմաքամի հրամանին վրայ այս երեք գիւղերու մայ-
րերն ու մանուկները, սարսափելի օդով մը, կը պարտաւոր-
ուին ճամբայ ելլել գէպի պարսիկ սահմանապոլսի. «Ջանացէ՛ք
երթալ միանալ Ռուսերուն քով ապաստանած ձեր ամուսին-

ներուն» կը պոռան իրենց ժանտարմաները, հեգնօրէն:

Այս խեղճերը չկարենալով ձիւնին մէջ յառաջանալ կ'ուզեն երթալ ինկիճ և Թարղան գիւղերը ապաստանիլ, բայց ժանտարմաները հրացանի բունի հարուածներով կը ստիպեն զանոնք, իրենց ճամբան շարունակելու ձիւնին մէջ որ մինչև իրենց ծունդը կը բարձրանայ:

Այս ողբական թափօրին մէջ կը գտնուին ծերունի կիներ և անկարներ. ժանտարմաները հրացանի հարուածներով կը զգենան զանոնք (Բաբալ Սողեան՝ ութսուն տարեկան, Յովհաննէս Խաղիկեան՝ վաթսուն տարեկան, Կարապետ Զարիֆեան՝ քառասուն տարեկան): Դժբախտ կիներու և մանուկներու մեծ մասը ձիւնին մէջ կը մեռնի: Միայն եօթանասուն հոգի կը հասնին Սալմաստ, թշուառութեան և ահարկու տկարութեան վիճակի մը մէջ:

Լրացնելու համար այս վայրագութեանց ցուցակը, պիտի յիշատակեմ նաեւ հետեւեալ արարքները:

Անգթութեան վայրագ նրբութիւններով, գիւղին երիտասարդ քահանայ Տէր Վարդանի սպանութիւնը: Քիւրտերը այս խեղճին նախ ականջները կը կտրեն, յետոյ քիթը, յետոյ աչքերը կը փորեն և վերջապէս կը սպաննեն: Իր մահէն յետոյ, իր դժբախտ կիներ բունի կերպով կ'ամուսնացնեն Մէհմէտ անունով մէկուն հետ, որ Հիւսէյին պէյին սպասաւորն է:

Հասան-Թամրանի մէջ, մանուկները իրենց մայրերուն գիրկերէն կը խեն, գետին կը նետեն ու յետոյ անոնց բերնին մէջ փայտի կտորներ կը խօթեն:

Կասկած չկայ թէ Քիւրտերը իրենց մէջ բաժնած են այս գիւղերուն բոլոր հօտերը, բոլոր արջառը, ամբողջ արմատիքը, և կարասիները և այլն... (կըր թիւ 10,000 օսմանեան ոսկի արժողութիւն մը): Այս աւարէն պզտիկ մաս մը միայն ժանտարմաները վար դրած են, իբր պատերազմական աւար:

ՀԱԶԱՐԱՆԻ ԶԱՐԴԵՐԸ ԵՒ ԹԱԼԱՆԸ

1915 Դեկտեմբեր 15ին, Քիւրտերը Հազարան գիւղը կ'արշաւեն և եօթը այրեր կին մը և երկու աղջիկներ կը սպաննեն: Կին մըն ալ կը վիրաւորուի:

Հինգ հազար վեց հարիւր գլուխ արջառ կը տանին, հինգ հազար ինը հարիւր գրիւ արմտիք, հազար վեց հարիւր պաթման կարագ, պանիր և այլն... և բոլոր կարասիները, գործիքները, զրաժ, և այլն... մէջը ըլլալով նաև եկեղեցիին իրեղէնները. բան մը չեն թողուր:

Բնակիչները գիւղէ գիւղ կը քաշկռտուին:

ՍՍԹՄԱՆԻՍ ԳԻՒՂԻՆ ՄԷՋ

Սպայ մը, երեք ժանտարմաներու հետ, 1914 Դեկտեմբեր 20ին, գիւղ կու գայ, և վալիին հրամանովը — կը յայտարարէ ան — պէտք է բոլոր բնակիչները հեռանան գիւղէն:

Ութսուն հոգի ճամբայ կ'ելլեն և չորս օրէն Գրէշ կը հասնին. ճամբան, ցուրտէն տասներկու մանուկներ կը մեռնին: Գիւղին մէջ մնացած հարիւր քսան բնակիչ կ'արգելափակուին տան մը մէջ և երեք ժանտարմաներու և երեք Քիւրտերու կողմէ կը չարչրկուին: Մէկ քանի օր վերջ, նոյնպէս կը ստիպեն զիրենք որ գիւղէն հեռանան: Ասոնք կը ցրուին Սալահանէ, Զարանց, Սեւան և Ֆարուխ գիւղերու մէջ:

Իրենցմէ ութը հոգի և հինգ մանուկներ, ճամբան կը մեռնին, ցուրտէ և յոգնութենէ: Բնակիչներու բոլոր ինչքերը Քիւրտերուն աւարը կ'ըլլան, այսինքն, երկու հազար գլուխ արջառ, երկու հարիւր գոմէշ, հազար գրիւ ալիւր, հինգ հարիւր չափ ցորեն, ութը սալ, քսան արօր, առանց հաշուելու պաշարները, կարասիները և գրամը:

թեան հարցին, քաղաքական վատթար երեւոյթ մը կու տան: Սյապէս.

1. Հայ զինուորներու և հայ ժանտարմաներու զինաթափութիւնը, հայ ազգին չուրջ քաղաքական անվստահութիւն մը ստեղծելով, Հայերու և թուրքերու յարաբերութեանց միջև ձգտեալ վիճակ մը յառաջ կը բերէ.

2. Հայերէն զէնքերը առնուելով, անոնք վերածուած են զան գրաստներու, և այսպէս, սաստիկօրէն վերաւորուեցաւ իրենց ազգային արժանապատուութիւնը:

3. Զէնքերնին առնուած Հայերը զինեալ իսլամներու հսկողութեան ներքեւ գրուելով, կամ թէ ստիպուած ըլլալով այս վերջիններուն մէջ գտնուիլ, իրենց կեանքը լրջօրէն վտանգուած կը տեսնէին: Այսպէս, յամառօրէն զրոյց կը չըլի թէ հարիւրաւոր հայ զինուորներ ջուրը նետուած, հրացանի բռնուած կամ դաշուճահար եղած են բանակին մէջ, մանաւանդ Կարինի չըջակաները և պարսիկ սահմանադուխին վրայ:

4. Զէնքերնին առնուած Հայերը արտաքսուած են իրենց երկրէն և տարագրուած դէպի անձանօթ վայրեր:

5. Քաղաքային զինուորութիւն մը կազմելու պատրուակին ներքեւ, տասնեւից տարեկանէն մինչեւ վաթսուճ տարեկան Քիւրտերու և թուրքերու զէնք բաժնուած է, և ասոնք ոստիկան կամ ժանտարմա անուանուած են և ասով Հայերու հանդէպ գործադիր իշխանութեան մը վերածուած են:

6. Վերոյիշեալ քաղաքային զինուոր կոչուածները հայ գիւղերը աւերած են:

Օրինակի համար, Թահարի քաղաքային զինուորները բռնապղծուածներ և սպանութիւններ ի գործ դրած են Հավանէս, Ալայ և Էնիք հայ գիւղերուն մէջ: Բաղէշի քաղաքային զինուորները աւարի տուած են Կարճկան, Բելլ և Խանիկ գիւղերը:

Պեշիքի Զօթօ հրոսախումբը, վեց հարիւր հոգիէ բաղկացեալ, Մալազկերտի գիւղերը աւերած է, և վերջ երս, երբ

Պարսկաստան կ'երթար, մեր վրայէթին հիւսիսը գտնուող գիւղերն ալ աւերեց:

Կարինի հայ գիւղերուն մէջ իսլամ հրոսախումբեր բազմաթիւ չարիքներ հասուցին, և Մշոյ դաշտին մէջ ալ Քիւրտ կամաւորներ: (Միայն Մուսուլի գերման հիւպատոսին շատ ազդու դիտողութիւններուն վրայ էր որ այս կամաւորները հրաւիրուեցան իրենց աւերանութիւնները դադրեցնելու):

Ուրիշ Քիւրտեր ի գործ դրին բազմաթիւ բռնապղծութիւններ և սպանութիւններ, Տիգրանակերտի տասներկու գիւղերուն մէջ:

7. Մէհմէտ Էմինի և Մուսա Քեազիմ պէշի նման ծանօթ հրոսակներ ազատ արձակուած են, և իրաւունք տրուած է իրենց, կամ իրենց և կամ հայերու գիւղերը վերադառնալ:

8. Բազմաթիւ Քիւրտերու դասաչլութեան հետեւանքով, շատ մը գիւղեր, մանաւանդ լեռներու մէջ, գրոհ տրուած են դասաչլք Քիւրտերու կողմէ:

9. Համիտիէ զօրագունդեր տեղաւորուած են հայ գիւղերուն մէջ, և այն տեղերը բազմաթիւ չարիքներ ի գործ դրած: (Մասնաւորաբար Հասան-Թամրանի, Աղորիկի, Սալմանիսի, Պողազ-Քէսէնի, Հաղարէի, Մէնտէնի և Կործողի մէջ), Սատոմ պէշի աշիրէթը աւերած է Քիւլիք Քէօյը:

10. Պաշ-Քալէի և չըջակայ գիւղերու Հայերը ջարդուած են: (Այս պարագան հաստատուած է, հակառակ պաշտօնական հերքումներու):

Ասոնք են այն պատճառները որ Հայերը կը մղեն ուսումնասիրելու իրենց պատիւը, իրենց կեանքը և իրենց ինչքը պաշտպանելու խնդիրը, երբ կառավարութիւնն ալ պաշտօնապէս ցոյց կու տայ, իրենց հանդէպ իր անվստահութիւնը, զիրենք ձգնաժամային կացութեան մը մէջ դնելով, հանդէպ իրենց զինեալ և կիսավայրենի դրացիներուն:

Տրուած ըլլալով որ պատիւի, կեանքի և ինչքի պաշտպանութիւնը բնական և նուիրական իրաւունք մըն է, կառա-

վարութիւնը աղետալի քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէ, Հայերը զինաթափ պահելով բանակին մէջ: Իրաւամբ, հայրենիքը ոչ միայն չօգտուիր ասոնց ծառայութեան, այլ զանոնք պահելով, կառավարութիւնը ձգած կ'ըլլայ անոնց անպաշտպան ընտանիքները, իրական վտանգներու առջեւ, որովհետեւ այս վերջինները յարատեւօրէն նշաւակ են ներքնց զինեալ և կիսավայրենի դրացիներուն արիւնսարբու քմահաճոյքներուն:

Բացայայտ է որ անարդար պիտի ըլլար դասալքութիւն բաժը գործածել Հայերուն համար որոնցմէ իրենց զէնքերը առնուեցան — զէնքը, զինուորի մը համար, հաւասար է իր կեանքին — և սկսելով այն վայրկեանէն որ իսլամներէն ալ դասալք կ'ըլլան, հակառակ ձիհատի յայտարարութեան:

Տրուած ըլլալով այն քաղաքական, կրօնական և ընկերային շարժառիթները որոնք վերը պարզուեցան, և որոնք Հայերու դասալքութիւնները յառաջ բերին,

Նկատելով որ հայ ընտանեկան յարկերը, վտանգներու մէջտեղ՝ որոնց նախաբանը Վանայ, Բաղէշի, Կարինի և Տիգրանակերտի վիլայէթներուն մէջ մատնանշեցինք, զրկուած կը մնան իրենց նեցուկներէն,

Նկատելով որ, հազարաւոր Հայերու, առանց զէնքի, բանակին մէջ պահուիլը հայրենիքին համար ոչ մէկ ծառայութիւն կը նշանակէ,

Նկատելով այն ցաւալի հետեւանքները զորս այս իրողութիւնը ունի լքուած երկրագործութեան վրայ,

Նկատելով որ երկիրը ընկերային վտանգի մը պիտի ենթարկուի, թերեւս ապստամբութեան մը, այնքան ատեն որ դասալքներու խնդիրը լուծուած չըլլայ, քանի որ դասալքը հետապնդուած օրէնքէն և սովէն, բնականաբար փրկութիւնը և ապրելու միջոցները պիտի փնտռէ ապստամբութեան մը մէջ,

Կը համարձակիմ կառավարութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ առաջարկներուն վրայ.

1. Զէնքի տակ պահել միայն քսանեմէկ տարեկանէն մինչեւ քսանեօնգ տարեկան Հայերը, որոնք արդէն բանակին մէջ մարզուած են.

2. Հայերը իրենց երկրի բաժանումին և ոստիկան զինուորութեան մէջ պահել, մինչեւ որ կառավարութեան և Հայերուն միջեւ կատարեալ փոխադարձ վստահութիւնը հաստատուի:

3. Չափաւոր և միայն ներկայ պատերազմին տեւողութեանը ըլլալու պայմանաւ, քսանեւորս տարեկանէ վեր և մարզանք չտեսած Հայերէն ծառայութեան ազատ կացուցման սուրբ մը առնել.

4. Օրէնքին ամենախիստ տրամադրութեանց համեմատ, պատժել Պաշ-Քալէի, Աղորիկի և Խուշերիքի մարդասպանները:

5. Թահսին պէյի օրով ընդունուած կանոնադրութիւնները, վերաբերութեամբ գիւղերու պահնորդներուն, կարելի եղածին չափ շուտ գործադրութեան դնել:

6. Արտօնել Հայերուն զէնք կրելը, մինչեւ որ կիսավայրենի Քիւրտները զինաթափ ըլլան:

7. Հանրային ոյժի ոչ մէկ պաշտօն տալ քաղաքային զինուորներուն, և շարտօնել անոնց հայ գիւղերու մէջ մնալու, և միայն ընդհանուր բանակետղին մէջ զէնք տալ իրենց:

8. Հայկական աղէտներուն համար միասուց հատուցում ընել.

9. Փնտռել և յանձնել թալանուած հայ եկեղեցիներու ինչքերը:

10. Իրենց ընտանիքներուն վերադարձնել, առեւանգուած երիտասարդ աղջիկներն ու կիները և իրենց եկեղեցւոյ գիրկը վերադարձնել, բռնի կերպով և վախով իսլամացուած Հայերը:

Իմ վերոյիշեալ առաջարկներս նպատակ ունին վերջ տալ ներկայ ոչ-բնականոն կացութեան, Հայերուն ա-

պահովել իրենց գոյութիւնը, և հաստատել իրենց վստահութիւնը կառավարութեան հանդէպ, որովհետեւ տեղական իշխանութեանց կողմէ առանց անհրաժեշտութեան ձեռք առնուած շատ խիստ միջոցները կը յիշեցնեն 1312—1313 (1895—1896) տարիները:

Կը փութամ ուրեմն խնդրել ձեռք, նպաստաւոր կերպով ընդունելու և կայսերական ու եպարքոսական իրաւէով հաստատելու հայ ազգին ամենադժգոյն պահանջումները:

Առ այս, կարելի է խորհրդակցիլ Կոստանդնուպոլսոյ հայ Պատրիարքներուն հետ: ՎԱՆ, 15 Փետրուար 1915

Թարգմանութիւն Օֆազ պէյի, Անգլիական քարգման

ՎԱՆ, 30 Մայիս 1915

Իսալիոյ հիւպատոսական գործակալը, Վանայ Ֆրանսական շահերուն պաշտպան, կը գրէ Բեդրոկրաթի Ֆրանսական դեսպանին

Պատիւ ունիմ ձեր վսեմութեան ծանօթացնելու, օսմանեան իշխանութեանց կողմէ Վանայ ֆրանսական Տոմինիկեան Միաբանութեան համար ստեղծուած կացութիւնը, ուստի թրքական պատերազմին սկզբնաւորութենէն մինչև Ռուսերուն կողմէ այս քաղաքին գրաւումը: Հաղորդակցութեան ապահով միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ, անկարելի եղած է ինծի, այս մասին տեղեակ դարձնել թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ՝ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը և թէ՛ Տրապզոնի իտալական հիւպատոսը:

Վանայ ֆրանսական դեր-հիւպատոս Պրն. Սանֆոռ, Վանէն մեկնելէ առաջ, այս քաղաքին ամերիկեան հիւպատոս չգտնուելուն, ինծի յանձնեց ֆրանսական շահերուն պաշտպա-

նութիւնը, և այս մասին զեկոյց ըրաւ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանին և վալիին:

Պրն. Սանֆոռի մեկնումէն շարաթ մը վերջ, այսինքն 1914 Նոյեմբեր 15ին, Կուսակալութեան քարտուղարը և հանրային կրթութեան տնօրէնը, ոստիկանական պաշտօնեաներու հետ, առանց այս հիւպատոսական գործակալութեան կողմէ որեւէ ներկայացուցիլ, կը ներկայանան Տոմինիկեան Հայերուն և Ընծայումի Քոյրերուն և կ'ազդարարեն անոնց իսկոյն թողուլ իրենց վանքերը, և իրենց բոլոր դպրոցական և բարեգործական հաստատութիւնները յանձնել օսմանեան կառավարութեան:

Կրօնաւորները ստիպուեցան թողուլ իրենց բնակարանները, նոյն օրն իսկ, օսմանեան պաշտօնատարներու կողմէ արտօնուելով իրենց հետ առնելու, միայն առաջին կարգի անհրաժեշտութեան յատուկ մէկ քանի առարկաներ:

Այն ատեն իշխանութիւնք, Միաբանութեան բոլոր շէնքերը կնիքի տակ առին: Իմ կրկին դիմումներուս վրայ իշխանութիւնք հաւանեցան որ Քոյրերը մինչև ճամբայ ելլելը իրենց տեղերուն մէջ մնան: Կուսակալութեան կողմէ ոստիկանութեան հրաման տրուեցաւ քնանեչորս ժամուան մէջ արտաքսել Փրանսացի միսիոնարները: Կառավարութեան մօտ իմ կորովի դիմումներս թոյլ տուին Փրանսացի կրօնաւորներուն, միայն այն ատեն ճամբայ ելլելու, երբ գտնուած ըլլան անհրաժեշտ միջոցները, կարենալ հետեւելու համար այն շատ դժուարին ուղեգիծին զոր օսմանեան իշխանութիւնք իրենց ցոյց կու տային: (Այս ուղեգիծին համաձայն, արտաքսուած Փրանսացիները պարտ էին Ֆրանսա հասնիլ Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Հալէպի և Մերսինի ճամբով):

Երցայ նոյնպէս հրաման առնել վալիէն որպէս զի Գեր. Հ. Պէտնար Կօրտմաղթիդ (Goordmaghthigh) ֆրանսական Տոմինիկեան Միաբանութեան գլխաւորը, Վան քաղաք, իր առողջութեան և իր յառաջացեալ տարիքին բերմամբ, ճամբորդու-

Թիւն մը անկարելի ըլլալով իրեն: Միւս կրօնաւորներն ու կրօնաւորութիւնները Վանը թողուցին 20 Նոյեմբերին 1914:

Պրանսական Միսիոնարներու արտաքսումէն յետոյ, Տոմինիկեան Հայերու շէնքերը գրաւուեցան իսլամ դպրոցի մը կողմէ, և Քոյրերուն շէնքերը աղջկանց օսմանեան վարժարան մը ըրին: Աւելորդ է ըսել թէ թուրք պաշտօնատարները տարին, Միաբանութեան ձգած կարասիներուն մեծ մասը:

Վերջին դէպքերու միջոցին որոնք Վանը և իր շրջակաները արինստեցին, վերջին Ապրիլ և Մայիս ամիսներուն, Տոմինիկեաններու բնակավայրը, որ իսլամ թաղին ծայրը կը գտնուի, թուրք առաջին դիրքերէն մէկը եղաւ. իսկ քրիստոնեայ թաղին մէջ գտնուած Քոյրերու շէնքերը, Հայերու կողմէ գրաւուեցան, թուրքերուն՝ անոնց մէջ զինուոր լեցնելէն առաջ:

Մէկ ամսուան իրենց բնակութեան միջոցին, թուրք և քիւրտ պաշտպօղութիւնները, որոնք Տոմինիկեաններու շէնքին մէջ դիրք բռնած էին, թալկեցին ինչ որ խուսափած էր թուրք պաշտօնատարներու աւարէն, և երբ Հայերը յաջողեցան հանձնել, այնտեղ գտան միայն մէկ քանի կարասիներու խըլեակները:

Քոյրերու հաստատութիւնները, Հայերու հսկողութեան ներքեւ ըլլալով, զերծ մնացին թալանէ: Միաբանութիւնը իմ միջոցովս ձեռ վսեմութեան պիտի հասցնէ աւարի տրուած առարկաներու ցանկը:

Ռուս գրաւումէն ի վեր Տոմինիկեան բնակատեղին գրաւուած է Ռուսահայ կամաւորներու կողմէ, իսկ Քոյրերունը առժամեայ կերպով կը ծառայէ կառավարութեան, իբր կառավարչատուն:

Հաճեցէք ընդունիլ, և այլն

Ժ. ՍՊՈՐՏՈՆ

ՎԱՆ. 31 Մայիս 1915

Խալիլոյ Վանայ հիւպատօսական ներկայացուցիչը, Նորին Վսեմութիւն Խալիլոյ Պրն. դեսպանին, որ ի Բեդրոկրաւ

Պարոն դեսպան,

Պատիւ ունիմ ձեզ տեղեկացնելու այն դէպքերը որոնք Վանայ մէջ և շրջակաները, երկու ամսուան ընթացքին տեղի ունեցան: Անկարելի եղաւ խնձի, աւելի առաջ տեղեկացնել ասոնք, թէ՛ Տրապիզոնի Պրն. հիւպատօսին և թէ՛ Պուրոյ իտալական Պրն. դեսպանին:

Որպէս զի կարենամ աւելի լաւ հասկցնել, այս տեղեկագիրը երեք մասերու կը բաժնեմ.

1. Վանայ կուսակալութեան կացութիւնը պաշարումէն առաջ.
2. Վանայ պաշարումը.
3. Ռուսական գրաւումը:

1. Վանայ եւ ամբողջ կուսակալութեան կացութիւնը

պատարումէն առաջ

Մինչդեռ Վանայ կուսակալ և թուրքեպարսիկ սահմանադրութի պաշտպան Ճէվաթ պէյ կը թալանէր, կ'այրէր Սալմաստ, Պոսրովա, Պաշ-Քալէ քաղաքները, և կը ջարդէր այնտեղ գտնուող քրիստոնեաները, Վանի փոխ-կուսակալը կը պահանջէր բանակին մէջ վերադարձը այն հայ զինուորներուն որոնք հեռացած էին անկից, որովհետեւ զինաթափ ըրած էին զիրենք կամ արտաքսած: Այս զինուորները կը պահանջուէին, ճամբաներու շինութեան իբր գործաւոր ծառայեցան զանոնք լու պատրուակին տակ, բայց իրականութեան մէջ զանոնք ջարդելու համար էր, ինչպէս որ Ճէվաթ պէյ արդէն դաւաճանօրէն հրացանի բռնել տուած էր իր հրամանին տակ զըսնըսող բազմաթիւ հայ զինուորներ: Ստոյգ ապացոյց մը, հայ

գասալիք կամ ուրիշ զինուորները պահանջելու իր յամառութեան օսմանեան կառավարութեան նենգաւոր դիտաւորութեան, կը գտնուի իր յաջորդական մերժումներուն մէջ ընդունելու համար այն պայմանները, նոյն իսկ ամէնէն օրինաւորներն ու ամէնէն արդարացիները, առաջարկուած, ըլլայ իմ կողմէ կամ հայ ազգի գլխաւորներուն կողմէ, առաջքը առնելու համար բարդութեան մը և ջարդերու՝ որոնք կը նախատեսուէին, որովհետեւ թուրքերը կատղած էին, տեղեկանալով որ հազարաւոր Հայեր իբր կամաւոր ուսու բանակին մէջ մտած էին և կատաղօրէն կը կռուէին թուրք զօրագուններու դէմ:

Ամբողջ ամիս մը անցաւ անօգուտ բանակցութիւններով. թուրքերը կը ժխտէին այսօր, ինչ որ երէկ ընդունած էին:

Երեք կարեւոր դէպքեր արժանի են արձանագրուելու:

Առաջին, Վանայ դէպքերէն շատ առաջ գիւղերու կոտորածը: Զոհերու թիւը 16.000 կը հաշուուի:

Հայ գիւղացիները զինուած էին, բայց փոխանակ ինքզինքնին պաշտպանելու, իրենց գէնքերը յանձնեցին և թոյլ տուին որ զիրենք խողխողեն: Այս ջարդերը կատարուեցան անուր անդթութիւններով: Արու մանուկներու փորերը բացին, կիներու և աղջիկներուն հագուստները հանեցին, և վայրի անասուններու պէս զանոնք մերկ քչեցին լեռներու մէջ: 15,000 կը հաշուուի թիւը այն գիւղացիներուն, այր, կին և մանուկ որոնք փախան ու Վան սպաստանեցան, և զորս հարկ եղաւ սնուցանել, քաղաքին մէջ սովի մը մեծ վտանգովը:

Երկրորդ, Հայերը զանգուածով լաւագոյնս կորսնցնելու համար, Ճէվտէթ պէյ ուղեց նախ իրենց երեք գլխաւոր պետերը մէջտեղէն վերցնել: Ասոնք էին Պ. Պ. Վոամեան, Արամ և Իշխան: Ասիկա կառավարութեան, հայկական քոմիթէներուն և իմ միջև տեղի ունեցող բանակցութիւններու միջոցին էր: Յոյս կար տակաւին կարգադրութեան մը յանդիլ: Շատախի մէջ ծանր չփոթութիւններ ծագեցան: Վալին յանձնա-

խումբ մը ղրկեց հոն, այնտեղ անդորրութիւնը հաստատելու պատրուակին ներքեւ: Եւ իբր թէ հաճելի ըլլալու համար հայկ. քոմիթէին, և պատիւ մը ընելու նպատակով Իշխանի անձնութեան և բարոյական աղբեցութեան, խնդրեց այս վերջինէն՝ ընկերան ալ յանձնախումբին: Յանձնախումբը ճամբայ ելաւ երեք ընկերներով, և իսկոյն անոր ետեւէն ճամբայ ելաւ Զէրքէզներու խումբ մը, վալիին կողմէ ղրկուած: Ասոնք հրացանահար ըրին Իշխանը և իր երեք ընկերները, երբ ասոնք իրենց ընթրիքը կ'ընէին:

Նոյն օրը Պ. Պ. Վոամեան և Արամ, կանչուեցան կուսակալին մօտ, որ պէտք ունէր, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, իրենց խորհուրդներուն:

Վոամեան, Վանայ երեսփոխանի իր հանգամանքով, չափազանց վստահ, կուսակալին մօտ գնաց, և իսկոյն ձերբակալուեցաւ: Բարեբախտութիւն մը Վանայ համար, Արամ կրցաւ ժամանակին տեղեկութիւն առնել պատահածի մասին և տուն վերադարձաւ: Վոամեանին գալով, առագաստանաւ մը դրին զինքը և չգիտցաւ իր թէ ի՞նչ եղած է:

Երրորդ, կառավարութեան կողմէ Վանայ ուժակոծումի նախօրեակին, բոլոր հայ պաշտօնատարները և աւագանին, որոնք վիւայէթին ղանադան քաղաներուն կամ վարչական չրջանակներուն մէջ կը գտնուէին, խողխողուեցան կամ հրացանազարկ եղան: Ժամ մը, զանոնք ջարդելէ առաջ, հրացաններու սպառնալիքին տակ քալեցուցին:

2. Վանայ պաշարումը

Շաբաթ, 1 ապրիլ, հայ թաղերը յանկարծ թնդանօթներով և զօրագուներով կը չրջապատուին: Կիրակին և երկուշաբթին կ'անցնին, վալիին և իմ միջև ամուլ բանակցութիւններով: Եր քշաբթի, մէկ քանի Հայերու սպանման առիթով, որոնք թուրք զինուորներուն ձեռքէն կ'ուզէին քրիս-

տոնեայ գեղջկուհիներ առնել, եռուզեռը ընդհանուր դարձաւ: Բոլոր զօրանոցներէն զինուորներ դուրս կու գան որոնք ժողովուրդին վրայ կրակ կ'ընեն և ուժակոծութիւնը կը սկսի:

Լաւագոյնս հասկցնելու համար, ինչ որ յետոյ տեղի ունեցաւ, պէտք է դիտել տամ թէ, Վան երկու մասերու կը բաժնուի որուն մէկը կը կոչուի «Քաղաք» և միւսը «Այգեստան»: «Քաղաք»ը լիճին մօտիկն է և կը բովանդակէ կառավարական պաշտօնատուները, դատարանները, զօրանոցները, քաղաքային զանազան վարչութեանց գրասենեակները, ինչպէս դրամատունը, բէժին, նամակատունը, հեռագրատունը և շուկաները: Հոն կայ նաև հայ տուներու զանգուած մը:

«Այգեստան»ը կազմուած է հայկական և մէկ քանի թուրք գիւղերով: Իսլամ բնակչութեան ստուար մասը կը գտնուի այն տեղւոյն վրայ, որ Քաղաքը Այգեստանէն կը բաժնէ: Երբ ուժակոծութիւնը սկսաւ, կառավարութիւնը իր տրամադրութեան ներքեւ ունէր տասներկու թնդանօթ և ահագին քանակութեամբ ռազմանիւթ. կային վեց հազար զինուոր (թուրք, քիւրտ և չէքքէզ), հինգ զօրանոց և Վանայ նաւահանգիստը իր ձեռքն էր, ունէր փաթը շոգենաւ մը և բոլոր առագաստանաւերը:

Իսթէլէ Քէօյի գիւղին բնակիչները, ամենքն ալ դաւաճանած էին հայկական դատին, սպառնալիքներու առջև տեղի տալով, և թուրքերու կը ծառայէին:

Հայերը թնդանօթ չունէին: Կը համրէին միայն հարիւր — հարիւր քսան մարտիկներ «Քաղաք»ին մէջ, և հազար հինգ հարիւր ալ Այգեստանի մէջ: Նշանաւոր ճշգրտակալութեամբ և կորովամտութեամբ կազմակերպուեցան, կազմեցին սպայակոյտ մը, ամրաշէններու գունդ մը կազմակերպեցին, նշանաձիգներու գումարտակ մը, կարմիր խաչ մը, չրջուն հիւանդանոց մը, ոստիկանութիւն մը, խրամներ փոխեցին, ամբարտակներ բարձրացուցին, և ծայրագոյն խոհեմութիւնը ունեցան պաշտպանողականի վրայ մնալու, անօգուտ կերպով չկորսնցնելու հա-

մար իրենց մարդիկը, և արգիլեցին անոնց նոյնիսկ միակ անօգուտ գնդակ մը արձակելը:

Պաշարման գործողութիւնները, թուրքերուն համար, կը կայանար գիշեր ցերեկ «Քաղաք»ը և Այգեստանը ուժակոծելուն, հայ տուները այրելուն և անօգուտ կերպով ջանալու մէջ որ հայ դիրքեր ձեռք անցընեն և նաև կը սարսափահարէին ժողովուրդը, անվերջ հրացանաձգութիւններով: Թնդանօթները բաղդատաբար նուազ փաստ հասուցին («Քաղաք»ին վրայ մօտ 10,000 և Այգեստանի վրայ 6000 ուժ մը նետեցին), սպաննեցին հարիւր մը կիներ և մանուկներ որոնք Այգեստանէն կ'անցնէին և մէկ քանի այրեր: Գալով հայ դիրքերուն հասցուած փառանքներուն, անոնք անմիջապէս կը դարձանուէին: Հայերը աւելի բարեբախտ եղան, ետ մղեցին բոլոր յարձակումները, կրակի տալով ձեռք անցուցին թշնամի դիրքեր:

Անգլիական հիւպատոսարանը, ուր վային, հակառակ իմ ընդդիմութեանս, և զայն պաշտպանելու պատրուակին տակ, երեսուն ժանտարմաներու շուկատ մը տեղաւորած էր, որ ժողովուրդին վրայ կրակ ընելէ չի դադրեցաւ, հայերու կողմէ յարձակումի ենթարկուեցաւ և մէկ քանի ժամուան պաշարութէ վերջ, կրակի տրուեցաւ: Քաղաքին մէջ կրակի տուին Օսմանեան Պանքան, Բէժին, նամակատունը, հեռագրատունը, հանրային պարտուց վարչութեան պաշտօնատեղին, զորս թուրքերը ամուր դիրքերու վերածած էին:

Գիշերային յարձակում մը, կարինէն եկած գերման սպայի մը կողմէ, այնքան յաղթականօրէն ետ մղուեցաւ որ այս սպան Վանէն հեռացաւ, իր պարտութեան հետեւեալ օրն իսկ: Թուրքերուն վախճուն եօթանասուն մարդու կորուստ մը պատճառած էր: Պաշարումը տեւեց քսանեօթը օր:

Սակայն հակառակ իրենց գրեթէ ամենօրեայ յաջողութեանց, հայերը վերահասու էին որ աւելի երկար ատեն դիմադրելու համար օտար օժանդակութեան պէտք ունէին: Անհամբերօրէն Ռուսերու կը սպասուէր: Անոնք հասան վերջա-

պէս, և իրենց մօտենալուն, բոլոր խալամները փախան մէկ մարդու պէս: Այս փախուստը այնքան զահալիփօրէն տեղի ունեցաւ, որ իրենց հետ մէկ առարկայ իսկ չկրցան տանիլ: Ճէվտէթ պէյ առջի օրուրնէ մեկնած էր:

Հազիւ թէ խալամները քաղաքը թողուցին, իրենց տուները սկսան այրիլ: Հայերը, հակայարձակումէ մը վախնալով, անոնց տուներէն ոչ մէկուն խնայեցին: Հրդեհին յաջորդեց ընդհանուր թալանը:

3. — Ռուս գրաւումը

Առաջին անգամ հայ կամաւորները հասան: Ասոնց յաղթական ընդունելութիւն մը ըրին: Ռուս կանոնաւոր զօրագունդերը առանց ընդմիջումի, իրարու ետեւէ եկան: Առօրէ մանակեայ քաղաքային կառավարութիւն մը հիմնուեցաւ, որ վստահուեցաւ հայերուն: Արամ ընդհանուր կառավարիչ անուանուեցաւ: Ի պատիւ իրեն պէտք է ըսենք թէ ան հոգին եղաւ հայկական պաշտպանութեան:

Հաճեցէք, եւայլն...

Ստորագրուած
Ժ. ՍՊՈՐՏՅՈՆ

ԾԱՆՈթՈՒԹԻՒՆ.— Խալիոյ Աւստրիոյ դէմ պատերազմի յայտաբարութեան լուրը, Ն. Վսեմութիւն զօրավար Նիքօլայէֆի կողմէ հաղորդուած, բռնն ոգեւորութիւն առաջ բերաւ: Վանայ հայ ժողովուրդը իր գլուխը ունենալով ընդհանուր կառավարիչը, Արամ, հիւսնատոտարան եկաւ մեր գրօշակով, հանրային համակրութեան ցոյց մը ընելու համար:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0431238

6388